"દેલવાડાકર આ[illegible]."

"અસ્તો[illegible]"

નવલગં[illegible].

ભાગ બીજો.

સ્ત્રી સંસારિક કાદમ્બરી
"Hoodman blind" નામના લન્ડનના પ્રખ્યાત નાટ્ય
પ્રયોગનું અનુકરણ

લખનાર—ગોપાળજી કલ્યાણજી દેલવાડાકર.
જરથોસ્તી છોકરિઓની નિ. મં. હ. નિશાળોનો ગાયન શિક્ષક

Such is thy varying nature, that the woves
Are not more fluctuating than thy
oprucan Nor sooner are displac'd
"*Chorles the first*"

આવૃત્તિ પેહેલી.

સરસ્વતી મુદ્રાયંત્રમાં મુદ્રાંકિત.

ઈ. સ. ૧૮૯૬–વિ–સં–૧૯૫૨

કિમ્મત રૂપિયો એક.

સવૈયો

સિંધુ તરંગ સમાન સઉજ્વળ, વાગ્નિપ્રભા તણું ગૌરવ જેને,
ચંદ્રપ્રભા સમ, કાં રૂપના રસ તુલ્ય પ્રકાશ ભણાયજ જેને;
મેરૂ અને ધ્રુવના અચળિત વિચાર સમાન સુજ્ઞાનજ જેને,
બાણુ પ્રમાણુ અનુભવ સિદ્ધ, ગ્રહ્યું વરદાનજ સારદ જેણે.
એ કવિકાવ્ય રૂપી પ્રિય પંકજનો થઇ ભોગી મધુકર પ્યારો,
જેમ–શુદ્ધ પરાગ ગ્રહે ભટકી વન ભૂત ભ્રમિત થઇજ બિચારો;
વળી–સૃષ્ટિ તણા કવિ દીપકનો પ્રિયપોપિ પતંગ ગુણીજન ધારો,
તેમ–સુકવિ કાવ્ય તણો છું તૃપિત અનન્ન હું ચાતક બાળ વિચારો.

ગુણજ્ઞ કોકિલ? આપ તુજ, મધૂર વાણી મુજ મૂખ;
હરિગુણુ ગાઊં હર પળે, પામું કવિજન સૂખ.

કર્તા.

અર્પણ પત્રિકા.

પવિત્રપુત્ર હિતકારણી.

પુજ્ય સ્વર્ગવાસી માતાજી.

યમન—કલ્યાણ.(ગરબી)

[પ્રીત કરવી છે સ્નેહ ઘણી પણ નિભાવવી મુસ્કેલ] એ રાહ.

પુજ્ય પવિત્ર ભલી જનની તુજ ક્યમ વર્ણું ઉપકાર!
નથી શકિત તુજ બાળ પાસ કંઇ બદલો દેવા સાર–પુજ્ય
ગર્ભ ધારી નવમાસ સેવ્યું, સંકટ અપરંપાર;
તે સંકટનો બદલો આપું શી રીતે આ વાર–પુજ્ય,
બાળ તણા બહુ લાડ પ્યારમાં, તજ્યાં ઉંઘ, આહાર;
જરા દુઃખ થાયે જો મુજને, છોડી અશ્રુધાર–પુજ્ય
નવ જોયું મુજ સુખ સેવના, નવ જોયો મુજ પ્યાર;
ચાલી બાળક છોડી મુજને, કરી વિખૂટો બાળ–પુજ્ય
માતૃ પ્રેમભકિત બદલામાં, કંઇ જે સેવા સાર;
અર્પું, તે તુજ ગ્રહણ કરીને, પામ્ય મોક્ષ નિરધાર–પુજ્ય
સુશીલ અને સદગુણી.ગંગા,નવલ પ્રમાણિક નાર;
ગ્રંથ અર્પું આ પ્રેમભાવથી, માતા? સેવ સ્વિકાર—પુજ્ય

હું છું—

તારો જન્મભરનો લાડકવાયો

પણ

પ્રેમ વિયોગી, ઓશીંગણ પુત્ર.

ગોપાળજી.

ઉપોદ્‌ઘાત.

નાટય પ્રયોગ, જેમ ભૂમીપટપરની રંગભૂમીને દેદીપ્યમાન કરી પ્રેક્ષક વર્ગને અસર કરી શકે છે; તેમ **વાર્તિક**, પૃષ્ટપરની રંગભૂમીપર મધુરાક્ષરોથી શોભા પામીને વાંચક વર્ગને સ્વાકર્ષણ કરે છે. નાટયની અસર દૃષ્ય ભાવે થઈ શકે છે, અને વાર્તિકાસર શ્રાવ્ય વા વાંચ્ય ભાવે થઇ શકે છે; અગર જો લેખક પ્રૌઢ શક્તિ ધરાવતો હોય, તો તે નવલકથાઓના મનોહર પ્રસંગને પૃષ્ટપટપર એવા પ્રકારે ગોઠવી શકે છે, કે વાંચક જાણે વાંચતી વખતે મુંબઇનાં **નૉવેલ્ટી** થીયેટરમાં કે લન્ડનનાં **ઇમપાયર** થીયેટરમાં બેસીને જન સંસારિક અભિનયો દૃષ્ટિગોચર કરતો હોય. આ સર્વ રચના, કુશળ અને અનુભવી લેખકથીજ થઇ શકે છે. આ પ્રકારના વાર્તિક લેખમાં જુદી જુદી જાતના સંસાર, વિચાર, અને અનુભવ દર્શાવવા ઉપરાંત ભાષા સાર્વજનિક હોય તો અવશ્ય એ વસ્તુ પ્રશંસનીય ગણાય છે.

આજકાલના કેટલાક આડંબર કરનારા ભૂતડાઓ, પોતાને વિદ્વનમાં ખપાવવા સારા લેખનું અવલોકન કરેછે, અને હાથમાં કંઇક ચીંથરૂં હોવાથી, તે માટે **અર્ધદગ્ધની** પેઠે ટીકા કરવા બેસેછે.; પણ એ મૂર્ખાઓએ, બીજાના લેખની ટીકા કરતાં પેહેલાં પોતે પોતાને ઓળખતાં શીખવું જોઇએ છે. પોતે કોણ! પોતાના લેખની શી મહત્તા! અને પોતામાં કેટલું પાણી છે, તે તપાસ્યા વિના પરવસ્તૂપર કુદી પડતાં અલબત તેઓએ શરમાવું જોઇએ!! કહેવું સ્હેલ છે, પણ કરી બતાવવું બહુ મુસ્કેલ છે.

અલબત પરભાષાનાં લાગુ પડતાં લાક્ષણિક દૃષ્ટાંતો રજુ કરવાથી કે અન્ય સંસારના સદ્‌વિચાર મિશ્ર કર્યાથી કંઇ સ્વાર્થિ ટીકાકારોની ટીકા તે પર ફળિભૂત થઇ શકતી નથી, પણ આડંબર કરવાથીજ તે ટીકાને પાત્ર થાય છે. વાર્તા, એ પણ એક કાવ્યછે; અલબત તેમાં ભાષા બંધનનો પ્રથમ સ્વાલ છે, તોપણ કુશળ લેખકને માટે એ પ્રશ્ન નિષ્પ્રયોજક છે. વળી સાદી વાર્તા લખી જવી, એ તો બાળકથી કે અભણ મનુષ્યથી પણ બની શકે છે, પણ જ્યાં સુધી ઉત્તમ ચિત્રકાર મનોહર મુર્તિને યોગ્ય અલંકાર ધારણ કરી ન શકે, ત્યાં સુધી તેના પ્રેક્ષકને તે પ્રતિ આભિરૂચી પ્રાપ્ત થતીજ નથી.

વિષય, વાણી, અને અનુસંધાન એ આ સ્ત્રીસંસારિક કાદમ્બરીનાં આભૂષણો છે, અને તે યોગ્ય બુદ્ધિ અનુસાર પ્રદર્પિત થયેલાં જોઇ શકાશે; તોપણ તેમાં સમાયલા અનેક દોષો પ્રતિ લક્ષ્ય ન દેતાં, મૂળવસ્તુપર દૃષ્ટિ કરશે, તો વાંચકને પોતાના કાર્યમાં નિષ્ફળ થવું પડશેજ નહિ. કેમકે “ दृष्टं किमपि लोकेऽस्मिन्न निर्दोषं न निर्गुणम् ” “ चण्डकौशिक ”

મૂળ વસ્તુ ઉત્તમ હોવી જોઇએ, અને એ નિયમ સંભાળવાને મૂળ-થીજ યોજના ઘડવી, એ લેખકનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે. પછી શું શ્રાવ્ય કે શું દૃષ્ય; જ્યાં સુધી વાંચકવૃંદને શ્રાવ્ય વસ્તુ વાંચતા દૃષ્ય વસ્તુની અસર ન થાય, ત્યાં સુધી કુશળ લેખકની લેખિની બાલ્યાનુભવી ગણાવી જોઇએ; પછી કલ્પિત વસ્તુ હોય તોપણ શું થયું? પર વસ્તુનું ભાષાન્તર કરવા કરતાં, જે કાર્યનું અનુકરણીય પરિણામ હોય, તે કાર્ય વાંચકવૃંદની પસંદગી મેળવવાને પ્રથમ પંક્તિ ધરાવે છે. પણ અનુકરણ કરનારે મૂળ વસ્તુ સાથે લડત ચલાવતાં સંસારિક બનાવની વિમૂખ થઇને પોતાનો લેખ, નિષ્ફળ ન થાય, એ માટે ઘણી સંભાળ રાખવાની છે.

નવલગંગા–પ્રથમભાગ માટે, કેટલાંક **દેશી અને અંગ્રેજી વર્તમાન પત્રકારોએ** જે સ્વતંત્ર મત દર્શાવ્યું હતું, તે એજ હતું, કે "**આ વાર્તાનું અનુકરણ એવી સંભાળથી થયું છે કે, અગર "Hoodman blind"નું કંઇ પણ અંગ્રેજી સંસારિક ચિન્હ દૃષ્ય થવા કરતાં માત્ર હિંદુસંસારને બંધબેસ્તુજ છે. જો કે અંગ્રેજી સંસાર આર્ય સંસારને લાગુ પાડવો વિટંબના ભરેલો છતાં, કર્ત્તાએ અદ્દભૂત ખુબીથી તેનું અનુકરણ કરેલુ છે**" એજ પ્રમાણે **સરકારી રિપોર્ટરે પણ ઉત્તમ મત આપ્યું** હતું. આ નવલ કથાએ, વાંચકવર્ગની પસંદગી મેળવી છે, તો પછી નિંદાખોરોને મચક આપવાનું કંઇ કારણ!

અલબત મારા પ્રથમ પ્રયાસ વખતે પ્રગટ થયેલું "**નવલગંગા ભા. ૧**"નું પુસ્તક, અનુભવહીણ મનુષ્યના હાથમાં જવાથી તેની છપાઇ માટે મને સહજ શોચનીય થવું પડયું, પણ તેથી તેની મૂળ વસ્તુની રસિકતા અને વિષય સંકળના તૂટી જઇને વાંચકને કોઇ પણ પ્રકારે નાશીપાસ થવું પડયુ નથી; એટલું છતાં તે પુસ્તકપર ભિન્ન ભિન્ન મગજથી તરેહવાર ટીકાઓ થઇ, તેથી તો નુકશાન થવા બદલે લાભજ થવા સંભવ છે. કદી સ્વાર્થી ટીકાકારો નુકશાન કરવાની મતલબે ટીકા કરે તો "किं करिष्यति जनो बहु जल्प:" નિંદાખોરો બકવા કરીને શું કરશે?

"**પંચદશી**" માંહેના "**જ્ઞાનાંકુશ**"ના એક શ્લોકમાં લખે છે કે "મારી નિંદા કરવાથી કોઇને સંતોષ થતો હોય, તો મારા પર એક મોટો અનુગ્રહ છે, ને તે સિદ્ધ કરવાને કશો પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી; જે પુરૂષો શ્રેયને ઇચ્છે છે, તે પારકાને સંતોષ પમાડવાનેજ અર્થે!"

આ સંસાર બે વસ્તૂથી ભૂષિત છે. રાત્રી અને દિવસ, દુ:ખ અને સુખ, જૂઠ અને સત્ય, અને શોક ને હર્ષ. આ પ્રકારે જો વસ્તૂની સરખામણી ન હોત તો દરેક સત્ય વસ્તૂ, અપ્રમાણિક અને નિંદાખોર મનુષ્યના આક્ષેપથી નાશ થઇ જાત. કેમકે કાચ નહોત તો મણી શોભત નહિ, તેમ ગર્ધવ ન હોત તો ઘોડાનું મૂલ્ય અંકાત નહિ.

સંસ્કારી લેખકો, પોતના તીવ્ર મગજથી જે વસ્તુ ઉત્પન્ન કરે છે, તેને માટે પ્રતિબંધ હોતોજ નથી; અને કદી તેપર અનુચિત ટીકા થાય, તોપણ તે ટીકા પર વધુ વજન રાખતોજ નથી. જનમંડળની લાગણી સંભાળનાર મનુષ્યને બે પાંચ ટીકાકારોપર આધાર હોતોજ નથી. કેમકે જગતમાં અનેક જનો એકજ વિચારપર ઠરતા નથી. પછી જેમ જેના મગજને અનુકુળ થઇ પડે તે પ્રકારે જન વ્યવહાર ચલાવે છે, ત્યારે ટીકાનું શું વજન ! ! !

જગતમાં જન્મ પામેલી દરેક ઝાહેર વસ્તૂ ચર્ચાને પાત્ર છેજ, તેમ આ મારી અજ્ઞાત વસ્તૂ પણ વિશેષ ચર્ચાશેજ. પછી કોઇ સ્વાર્થીના મુખથી, કોઇ નિસ્પૃહીના મુખથી, કોઇ નુકશાન કરવાની મતલબે, કે કોઇ ઉતેજન આપવાની ઇચ્છાએ, પણ ચર્ચાયછે, ને ચર્ચાશે, તો તેથી પ્રયાસીને લાભજ છે. ચર્ચા, ટીકા, એતો પ્રયાસીને ખીલવાનું એક ઉત્તમ અનુભવિકા સ્થાન છે. ચર્ચાથી, ખામી ભરેલી વસ્તુ, ખુબીદાર થવાને ભવિષ્યમાં આશા રહે છે. અલબત વસ્તૂ ઉત્પન્ન કરનારને પોતાની મધુરી વસ્તુમાંથી દોષ મળી આવવો મુસ્કેલ થઈ પડેછે; કેમકે પોતાનાં ઉછૃંખલ બાળકને પણ માબાપ તો મીઠી નજરેજ જુવેછે, ત્યારે તેની સુધારણાનો અનુભવ તો નિસ્પૃહી બોધક ટીકાકારો તરફથીજ મળેછે.

હુ ઉચ્છુંછું કે મારી આ વસ્તૂ ભિન્ન ભિન્ન જનમંડળના અદ્‌ભૂત મગજના ફાંટા તળે ચગદાઇને વિશેષ ચર્ચાને પાત્ર થાય. એક માટી જેવી વસ્તૂ પણ ચગદાયાથી, મસળાયાથી, નરમ પણ ચીકાશવાળી થાયછે. તો તેજ માટીની વસ્તૂઓ એક સમયે એજ ફાંટાબાજ મગજના માનવીની પસંદગી મેળવી શકે છે.

સ્વાર્થી ચર્ચાપત્રીઓ કે ટીકાકારોને વજન આપતાં પેહેલાં તિરસ્કારની નજરે જોવું જેમ અયોગ્ય નથી, તેમ નિસ્પૃહી, શુભેચ્છક ને પ્રમાણિક ટીકાકારોને માન આપીને તેનો સદ્‌બોધ ગ્રહણ કરવામાં યતિંચિત પણ હાની નથી.

આજકાલ કેટલાક **અર્ધદગ્ધ ટીકાકારો** હળદરને ગાંઠીયે ગાંધી બનીને, સરકારી રિપોર્ટરે પાસ કરેલાં અને મેહેરબાન કેળવણીખાતાના અધિકારી મંડળે પસાર કરેલાં પુસ્તક માટે વિચિત્ર ટીકા કરી, એ વિદ્વાનોને કંઇક આક્ષેપ કરેછે, પણ એ **અર્ધદગ્ધ ટીકાકાર** સૂર્યપ્રતિ ધુળ છાંટનાર કરતાં કંઇ ઓછો મૂર્ખ ગણાવો જોઇએ ? કૃપાછે કૃપાળુની, કે **ગવર્નમેન્ટ સરકાર** એવા **અર્ધદગ્ધને** એ ઝાહેર કામના **અધ્યક્ષ** નથી બનાવતા;

નહિતો કંઇક માલ રહ્યો છે, તે પણ પવન સાથે મળીને દેશી સાહિત્ય શુન્યમય થઇ જાત !!!

આપણા કાર્યને માટે જો ચર્ચા અને ટીકાનું સ્થળ, સ્વાર્થ થઇ પડયું હોય; લેખની મહત્તા વધારનાર અને બાંકા ફુંકનાર ખુશામતને ઇચ્છનારા હોય; તો પછી ગુર્જર સાહિત્યની ઉન્નતિ, હિંદની કંગાળ દશા સમાન દુર્દશાને પામે તેમાં શું આશ્ચર્ય!

ગ્રંથકારો, કદી પોતાના ગ્રંથો, ઉત્તેજકોને ભેટ કરે, અને તેઓ ઉત્તેજન આપવા બદલે ખોટી ટીકાઓ કરી, પોતાના ઉત્તેજક તરીકેના નામને અચળ રાખવા, પણ ઉત્તેજન શબ્દનો નાશ કરવા અર્થાત્ લેખકોને નિષ્ફળ કરવા ઝાહેર નુકશાન આપે તો પછી ગુર્જર સાહિત્ય તે ખીલે શેનું! અને હિંદની દુર્દશા ન થાય શા માટે!

કેટલાક દેખતી આંખે શુક્રાચાર્ય બનેલા માણસો, અમારા આ કાર્યની અભિવૃદ્ધી જોવાની અનેચ્છાએ પોતાના ચીંથરીયા પત્રમાં અમને બોધ કરે છે, કે **"અમારે વધારે આ કાર્યની વૃદ્ધી કરવી નહિ."** આ મૂર્ખાને કોણે, અને કેવી રીતે સમજાવવો, એ માત્ર દીવાનશાળાના ઉપરીનેજ વિનતી કરવી પડશે. નિસ્પૃહી ને પ્રમાણિક ટીકાકારોનો ધર્મ તો એજ કે ઉધરતા લેખકોને ખીલાવવાને કંઇક ખામી ઉપરાંત અનેક ખુબીઓ દર્શાવી ઉત્તેજનનું જળ તેના કાર્ય મૂળમાં રેડવું, કે જેથી તે પ્રફુલ્લિત થાય; પણ દેશી રિવાજનાં માબાપો જેમ બાળકોને શરૂઆતની કેળવણી આપતાં અપશબ્દો શીખાડવાનું વિશેપ પસંદ કરે છે; તેમ જો સુધારેલા ટીકાકારો ઉલટો માર્ગ પકડે, તો આર્યોએ હિંદ ગુમાવ્યું, તેમ ગુર્જરો, ગુર્જર સાહિત્ય ગુમાવે તેમાં આશ્ચર્ય કહેવાય નહિ—સાંપ્રતકાળનું ચિન્હતો આ ધોરણે દૃષ્ય થાય છે, પછી કાળ જતાં કોણ જાણે કવિ ભવભૂતીનું વાકય ખરૂં પડે તો—કે कालोह्यमं र्निर्विधिर्विपुला च पृथ्वीः ॥

ચંદ્રોદય, આષાઢ—વિક્રમાર્ક. ૧૯૫૨,
ભૂલેશ્વર રોડ. મુંબઈ. } કર્તા.

સૂચના.

આ પુસ્તક સંબંધી, મારા એક પ્રિય મિત્ર મી. રણછોડદાસ હરકીશનદાસ મારફતીઆએ અંગ્રેજી સાહિત્યના કામમાં બહુ ઉપયોગી મદદ આપી છે, તથા ચિત્ર સંબંધી,મેશર્સ મસાની કુંપની અને મેશર્સ કસેરીઝ કંપની તરફથી જે શ્રમ લેવાયોછે, એ સર્વેનો આ સ્થળે ઉપકાર માનવો યથાયોગ્યછે.

આ ગ્રંથ, કેટલાક સંસ્કૃત કવિઓના કાવ્યનો, કેટલાંક અંગ્રેજ વિદ્વાનોના લેખનો, અને કેટલાંક ગુર્જર લેખકોના સાહિત્યનો આભારી છે. માટે આ સ્થળે તે સર્વેનો આભાર માનું છું.

કર્ત્તા.

<u>દેલવાડાકર સીરિઝ</u>

અભિપ્રાય

नानीयन्ते मधुनि मधुपाः पारिजातप्ररोहै-
र्नाभ्यर्थ्यन्ते तुहिनरुचिना चन्द्रिकायां चकोराः ।
अस्मद्वाचां धुरि मधुरिमा यद्यपूर्वावतारः
सोल्लासाःस्युः स्वयमिह बुधाः किं मुधाभ्यर्थनाभिः ॥ सु. र. भा.

" મનોહર પારિજાતકમાં તેની સુગંધીનો પમરાટ એટલો તો આકર્પિક છે કે જેના પરાગથી ભ્રમર ભૂલો પડીને પણ ભટકતો શોધ કરતો તેની સુગંધી ગ્રહવા આવેછે. નહિં કે પારિજાતક તેને આમંત્રણ કરેછે. જેમકે ચંદ્ર, ચકોરની દરકાર કર્યા વિના પોતાની કાન્તિ દીપાવતો ગગન ભૂમીપર ચાલ્યો જાય છે, તોપણ ચકોર તેની મોહિનીમાં લોભાઇને ચંદ્રપ્રતિ એક દૃષ્ટે પ્રેમચુંબન કર્યા કરે છે. એ પ્રકારે મધુરવાણીનું ગૌરવ, પ્રતિજનને આકર્ષતું નથી, પણ મનુષ્ય પોતેજ બપૈયા સમાન તૃષિત થઇને એ સંસ્કારી વાણીને શોધવા આવે છે." આ પ્રમાણે જો લેખમાં સાફલ્યતા હશે, ભાષામાં ગૌરવ હશે, જો કંઈ વિષયમાં મહત્તા હશે, તો પોતાની મેળેજ મનુષ્ય, એ વસ્તુને શોધતો આવશે; મુખેથી આત્મસ્તુતિ કરવા કરતાં કાર્યથીજ ઉદ્દેપીને પંક્તિ મેળવવામાં લાભ છે. કેમકે ગુણવાળી વસ્તૂ સદા વિજયીજ નીવડી શકે છે. અલબત કદી તે દુર્જન મનુષ્યની નિંદાનો ભોગ થતાં થોડો સમય ગુપ્તરહે, પણ "सत्यमेवजयते." અંતે સત્ય વસ્તુ છુપી રહેતીજ નથી. કહ્યું છે કે " काचः काचः मणि मणिः "

વળી-" When truth in Closest words shall fail
" Thou truth embodied in a tale
" Will enter in at lowly doors,"

એ રત્નપરિક્ષક ઝવેરી એવા હોય છે કે જ્યમ—

સોરઠો.

હંસગ્રહે શુધ દુગ્ધ, જળ મિશ્રિત હોયે તદા;
ગુણિજન ગ્રહે વિશુદ્ધ, જ્ઞાન પાન કરી સર્વદા.
મધમાખી મધ જોય, મધુવન પુષ્પમહિં સદા;
મધુકર સાર ન ખોય, કુશળ મનુષ્ય સમા કદા.
દુર્જન નિંદે આપ, પરનિંદા પોતે કરી ;
ગ્રહે સર્વ પરપાપ, પરતાઇ અંતે ફરી.

કેટલાએક લેખકો પોતાનાં સામાન્ય પુસ્તકોને ઉત્કૃષ્ટ ગણાવા માટે વિદ્વાનોને ત્યાં જઇ તેનો અમુલ્ય વખત રોકી, કંટાળો આપીને, અને કંગાળ બનીને અનુમતનું ચીથરૂં હાથ કરે છે. અને એ કલ્પિત મત છપાવીને પોતાનાં પૂસ્તકને ઉત્તમ પંકિતનું ગણાવવા અને પ્રજામત બેસાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ પ્રકારના ઊદૃેશથી પુસ્તક પ્રશંસનીય થતું જ નથી. સૂર્યની કાન્તિ વાદળોમાં છુપાયેલી છતાં તે છુપી રહેતીજ નથી. પછી અતિશયોક્તિ કરી વાંચકવર્ગ અને પ્રજાવર્ગને વિશ્વાશ બેસાડવાની જરૂર શી છે ? વિદ્વાનોએ આ અનુભવ સિદ્ધ ઠરાવ આજ પર્યંત જારી રાખેલો છે; જોકે સ્વતંત્ર રીતે અને વગર ખુશામતે દરેક સારાં પુસ્તકોના અનેક અભિપ્રાયો આવ્યા છતાં જેઓ પ્રજા સમક્ષ એક પણ અભિપ્રાય રજુ કરતા નથી, તોપણ વર્ત્તમાનપત્રદ્વારા વાંચીને તો નહિજ, પરન્તુ જાતે અવલોકન કરીને એવાં પુસ્તકોને ઉત્તેજન આપેછે, અને જે ઉત્તેજનથી લેખકો, પોતાના પ્રિય વાંચકો માટે રસજ્ઞપુસ્તકો પ્રકટ કરવાના પ્રયત્નમાં પડે છે. એજ આવા પુસ્તકોના ફેલાવાની જીવતી જામિનગીરી છે. મનુષ્યમાત્રને ધીરજ અને ખંતનો બદલો અવસ્ય મળે છે. મારા પ્રથમ લેખ " **રાજા શ્રિયાળ** " અને " **વસંત-માધવ** " નામના નાટય પ્રયોગ પછીના વાર્તિક લેખમાં જે સાફલ્યતા થઇ છે, એ પ્રથમ લેખની પ્રજા પસંદગીનું પરિણામ છે. એજ પ્રમાણે દરેક પૂસ્તકોમાં અને છેલ્લા " **મદન-વસંત** " ના લેખ માટે મને જે ઇનસાફ મળ્યો છે, એ મારા બીજા હવે પછીના લેખને વૃદ્ધિ કરનારૂં છે.

મારાં પુસ્તકોના અભિપ્રાયો આપનારાં મુંબઇનાં ગુજરાતી વર્ત્તમાન પત્રોમાં, **ગુજરાતી-જામે જમશેદ-કૈસરે હીંદ-રાસ્ત ગોફતાર-સત્યમિત્ર** અને એ સિવાય અંગ્રેજીમાં **બોમ્બે ગેઝેટ**-તથા **ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડીયાએ** પણ નોંધ લીધી છે. તે ઉપરાંત **ભીમસેન-વ્યાપક-ક-**

રૂ સમાચાર ને બીજાં બાળક પત્રો ઘણાંજ છે. જોકે આ પ્રખ્યાત પત્રકારોએ પોતાના સ્વતંત્ર વિચારથી નોંધ લીધી છે, તે છતાં મને જણાવવાને અતી હર્ષ થાય છે કે કેટલાંક બહાર ગામમાં પ્રકટ થતાં, અને કેટલાંક મુંબઈમાં નીકળતાં માસિક ચોપાનીયાં જેવાં કે, **ફુરસદ–માસિક-મજાહ, જ્ઞાનવર્ધક, ગુલઅફસાન, બુદ્ધિપ્રકાશ, જ્ઞાનસાગર, વિદ્યાપ્રકાશ,** વગેરે માસિકોએ પણ જુદાં જુદાં પુસ્તકોના અભિપ્રાયો આપેલા છે. આ સિવાય વગર માગ્યે જે કેટલાક પત્રો આવ્યા છે, તે સર્વે પ્રકટ કરતાં એક આખું પુસ્તક ભરાય, પણ એ રીતે વિશ્વાસ બેસાડવા કરતાં લેખની ઉત્કૃષ્ટતા બતાવીને વાંચકવર્ગને સ્વતંત્ર રીતે વિશ્વાશ બેસાડવો, એજ સર્વોત્કૃષ્ટ ગણાય છે, વળી **"નવલગંગા–ભા.૧"તથા"ફેશનની ફીશિયારી" વિષે દેશી સાહિત્યના રેજીસ્ટ્રાર મી. જી. એમ, સાઠે; તથા મી. જોશીએ પણ ૧૮૯૪ અને ૧૮૯૫ ના મુંબઇ સરકાર જોગ કરેલા એન્યુઅલ રિપોર્ટમાં જે નોંધ કરીછે, તે આ સ્થળે દાખલ કરવાનું ઉત્તમ લાગેછે.**

NAVALGANGA- PART. 1.

ADOPTED From "Hoodman Blind" Play of London

Most of these works are an ordinary type, the following alone deserving Notice;-

NAVALGANGA—Part 1. by Kavi G.K.Delvadakar, is evidently an incomplete tale. NAVALGANGA was married, but not to the person on whom her affection had been fixed. She, however, being sensible and well-educated girl patiently submitted to her lot and for some years led a happy wedded life. But some mischief-monger, by sending an anonymous lettr to her husband. caused him to suspect her chastity and thenceforth the husband became jealous and treated NAVAL GANGA very cruelly, but she conscious of her own innocence, bore it all very meekly;

ANNUAL REPORT
on
Native Publications of 1894.

Vanity of Fashion is a picture of the Pársi boy and the Pársi girl of the present day. The author denounces the practice of demanding large dowries from a bride's father. A spendthrift son-in-law, after exacting a heavy dowry from his old-fashioned father-in-law' becomes a votary of fashion and indulges in all sorts of extravagance and speculation. He falls into serious scrapes and is brought to the verge of imprisonment His old father-in-law, who did not look kindly upon him and who had paid the heavy dowry most unwillingly, at last comes to his rescue, and the prodigal thereafter turns a new leaf and becomes a sadder and a wiser man.

ANNUAL REPORT
on
Native Publications of 1895.

પારસી ભાષાનું મારૂં પ્રથમ પુસ્તક છે, અને તે મારા ધંધાના અનુભવનું એક પરિણામ છે. આ પુસ્તકના રિપોર્ટની નોંધ લેતાં મેહેરબાન **"રાસ્તગોફ્તાર"ના અધિપતી સાહેબ** લખે છે કે—

" મી. દેલવાડાકરની **ફેશનની ફીશિયારી અથવા રીતની ભીખના વેપારી**" એ નામના પુસ્તકમાં, એક હિંદુ લેખક, પારસી શીશિયરીઓની તીખી ખબર લેય છે. પારસીઓમાં રીતની ભીખનો નવોજ ધર્મ ચાલે છે, તેની મી. દેલવાડાકર ઝાટકણી કાઢે છે. એ પુસ્તકની સરકારી રિપોર્ટરે જે ખાસ ખબર લીધી છે, તે મી. દેલવાડાકર જેવા લેખકને થોડી માન ભરેલી નથી." "**રાસ્તગોફ્તાર**"–તા. ૧૯ જુલાઇ ૧૮૯૬

આ ઉપરાંત કેળવણી ખાતાંના અધિકારીઓ તરફથી "બાળ શિક્ષણ ગરબાવળી "નો તથા બીજા રાજ્યોના કેળવણી ખાતાંઓનાં જુદી જુદી જાતના જે અભિપ્રાયો આવેલા છે, તે હમો પ્રકટ કરી શકતા નથી. પણ અમારાં પુસ્તકો માત્ર એકજ વખત વાંચવાની તસ્દી લહેવાથીજ, એ વિષે એકમાર્ગિય અભિપ્રાય બાંધવાને કારણ મળી આવશે.

ગોપાળજી કલ્યાણજી દેલવાડાકર.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ–	વિષય—	પૃષ્ટ.
,,	પ્રેમ સંયોગ–(ગ્રંથોદ્દભવ પરનાળિકા)	૧
૧–	નંદી નદીના પૂર વેગમાં.	૨૦
૨–	પોલીસ ચોકસી. (દેશી રાજ્યનું અંધેર)	૨૮
૩–	શુક્લ કુટુમ્બપર શિહા પડદો.	૩૫
૪–	કળિયુગનો જૂઠો જમાનો	૪૪
૫–	દારૂણ દુઃખમાં અનાથસુંદરી.	૫૦
૬–	ભાવલપુર ભોપાળાં ગેઝેટનો ભવાડો.	૬૨
૭–	પ્રેમનું પઝરણ.	૬૭
૮–	ગર્ભિત પ્રેમ.	૭૪
૯–	પ્રારબ્ધની વિચિત્રતા.	૮૧
૧૦–	" **સ્ત્રી કેળવણી** " પર કૃષ્ણાકુમારીનું સંભાષણ. ...	૮૬
૧૧–	" નાગરીનાતના લગ્નખર્ચના કઢંગાપણાં" વિષે **ડાકટર રસિકનું લેકચર.** ...	૧૦૩
૧૨–	પ્રેમમાં પડેલું યુવાન જોડું	૧૦૮
૧૩–	નિઃસર્ગીય પ્રેમનું પ્રાગલ્ભ્ય	૧૧૨
૧૪–	રસિકચંદ્રની પ્રેમજાળ	૧૧૬
૧૫–	**રસિકચંદ્ર** અને **નવલગંગા** (અંધારી રાત્રી, વેરાન વગડો)	૧૨૬
૧૬–	સાહસ કામનો પસ્તાવો.	૧૩૬
૧૭–	ભૂલો પડેલો ભર્તાર–(મુંબઇની સોનેરી ટોળીનું અદ્દભૂત પરાક્રમ)	૧૪૪
૧૮–	ગંગાની શોધમાં દુઃખિ નવલ.	૧૪૯
૧૯–	અંગ્રેજ બાળાઓનો ઉડતો પ્રેમ.	૧૫૨
૨૦–	ગોકુળદાસ તેજપાળ હૉસ્પિટલમાં ભેદભરમનું ફૂટવું. (નવલ–ગંગાનો મેળાપ)	૧૫૭
૨૧–	આત્મિક ડંખ અથવા પાપીનો પસ્તાવો.	૧૬૫
૨૨–	"અસ્તોદય" **નવલગંગાનો વિજય**	૧૬૯

નવલગંગા.

ભાગ બીજો

(ગ્રંથોદ્‌ભવ પરનાળિકા*)

"પ્રેમ પુષ્પાંજળી."

પ્રેમી ફુલ ખીલે છે, પમરે છે, વાંચુએ મનહર વેલે-પ્ર.
પ્રેમ બાગે જો'ની, નવરસ ફુલો ;
પ્રેમી ખીલાવે નિર્મળ જળ સીંચી-
ઉધરાવે પ્યારે-મનહર વેલે-પ્રેમી.
મધુર માળ કુસુમાવળી-ગ્રહી સરસ કર સાંય ;
પ્રમદા અર્પે પ્રેમીને, પુષ્પાંજળી સદાય.

પ્રેમસંયોગ.

પ્રેમ નિર્દોષ ગણાય, વા દોષિત ; બાળ, યુવાન યા વૃદ્ધ હોય ; વિદ્વાન હોય, યા અજ્ઞાન હોય ગમે તે ભેદનો સ્વિકારી હોય ; પણ પ્રેમ-જીવન એજ સંસારની માનુષી પ્રકૃતીની પરનાળિકા! કવિ ભવભૂતિનું આ વિચારસ્થાન કેવું ?

---

*"પૂર્વ કથા પ્રસંગમાં, પ્રેમ પરનાળિકાના એક ગુહ્ય માર્ગદ્વારા ઝરતો રસ અટકાવી રસપોષકોને વિશેષ અનુભવી પુષ્ટિરસ આપવા "ગ્રંથોદ્‌ભવ પરનાળિકા" ને સ્થળ આપવામાં આવ્યું છે."

म्लानस्य जीवकुसुमस्य विकाशनानि-
सन्तर्पणानि सकलेन्द्रिय-मोहनानि ॥
एतानि तानि वचनानि सहोरुहास्याः
कर्णामृतानि मनसश्च रसायनानि ॥

" પ્રેમનાં ફક્ત એક આંસુનાં ટીપાંથી મહાસાગર તરંગિત થાય છે. એક માત્ર કટાક્ષથી સપ્તમ સ્વર્ગ પર્યન્ત ઝળકેછે, સામાન્ય સ્પર્શ માત્રથી વિજળીનો અગ્નિ પ્રજ્વળિત થાયછે." કેવો અદ્ભૂત પ્રેમ !

વિવેકની દોરીને સ્વતંત્ર મુકવાથી પવિત્રપ્રેમ જેટલે દરજ્જે ઉદ્દાત્ત બનેછે, તેજ પ્રમાણ, યોગના શિખર પરથી પરતંત્ર પ્રેમભાવને આકર્ષણ કરતો પ્રેમ, ઉચ્છૃંખલતાના પટપર પથારી કરતો જણાય છે. ડૉક્ટર રસિક કેવી હાલતમાં પડેલો છે? સંસાર સુખ તજવાના નિશ્ચયપર આવ્યા પછી પ્રેમજીવનને શાન્તિ આપવાનાં સાધનો શોધતો હતો, એ એક કેવો પ્રેમ! કવિ કાળિદાસ કહેછેકે-

शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणां ॥
वार्द्धिक्ये मुनिवृत्तिनां योगेनांते तनुत्यजाम् ॥ "रघुवंशम्"

પણ તે માત્ર મૃતશૈય્યામાંજ. ઇન્દ્રિયો તટસ્થ રહી શકી, વિચાર દીર્ઘ થયા, અભિલાષાના શુષ્ક મૂળમાં જળ રેડાયું, વિવેકતરંગ પ્રેમના અચળિત માર્ગપર દોડયા-સંસાર સુખમય દેખાયો, અને વૃત્તિઓ પ્રેમમય બની, ત્યારે પ્રેમી મૂળનું સંશોધન કરવાને રસિક પ્રબળિષ્ટ થયો.

માતા ઉદરના રક્ત અને માંસના દુર્ગંધ સ્થળમાં સ્ફુરતા વિચારો, જ્યારે પ્રસુત માતાના સ્તનપાન વખતે બાલ્યભાવે અવર્ણનીય માર્ગે બદલાય, તો મૃતશૈય્યામાંથી મુક્ત થઈ સુખશૈય્યામાં રહી રસિક, પ્રેમ સંયોગના મધુર તરંગપ્રતિ મિત્રભાવ કાં ન દર્શાવે? શું પ્રેમ દારિદ્રાવસ્થામાં રહેછે? ઉદ્યોગી પ્રેમ, આ જાતનો આળસુ નથી; પણ તે આળસુને ઉદ્યોગી બનાવે છે. રસિક જેવો સન્યાસી, સપ્રેમ પારિતોષિકો મેળવવા લાગ્યો, તો પછી કળિકાળનો મહિમા કેમ કાઠિણ્ય કહેવાય!

રત્નાવળીના શુદ્ધ પ્રેમને વખાણવો, કે માલતીના શુદ્ધ અંતઃકર્ણપર પ્રેમ છાપ મારનાર માધવને સ્મરવો! પ્રિયાભિમાની રામનો પ્રેમ દર્શાવવો, કે કાદમ્બરી અને મહાશ્વેતાની વિયોગ સ્થિતિ પર

દૃષ્ટિ કરવી! દમયંતીની પ્રેમલાલુતા પર પ્રસન્ન થવું કે રામના પતિ વિયોગ દુઃખને નિર્ખવું! શંકરની સમાધીમાંહે સમાયલા યોગરૂપ પ્રેમને સત્ય માનવો કે મૃચ્છકટિકમાંહેના સશુદ્ધ નાયિકાના પ્રેમની પ્રશંસા કરવી? મન કહેછે કે સંસારી પ્રેમને જો, ત્યારે આત્મા સુચવે છે કે યોગમય પ્રેમને તપાસ્ય. સંસારી પ્રેમમાં ગગા અને **નવલશંકરની** સ્થિતી જો, તો યોગમયપ્રેમથી રસિકચંદ્રની હાલત તપાસ્ય.

> So says Emrson—Love is our highest words and the synonym of God." "ESSAY ON LOVE."

> **अद्वैतं सुखदुःखयोरनगुणं सर्वास्ववस्थासु य-**
> **द्विश्रामो ह्दयस्य यत्र जरसा यस्मिन्नहार्यो रसः ।**
> **कालेनावरणात्ययात् परिणते यत्स्नेहसारे स्थितं**
> **भेदं तस्य सुमानुषस्य कथमप्येकं हि तत् प्राप्यते: ॥**
>
> **"भवभूति**

ગીતિ—પ્રેમ દબે પાતાળે, તોપણ નભ સ્નેહ ન્યાળતો આવે;
ગગન શશિ ઉન્નત પણ ભૂમિપરનું કુમુદ પ્રફુલાવે.—
"અ-કલો અને અનાથ તારા."

ગ્રીકદાર્શનિક પ્લેટાનો પ્રેમ, તે પ્રેમ; કે કૃષ્ણનો સંકલ્પિત પ્રેમ તે પ્રેમ; મહાદેવે, ગિરિબાળાના ઉરંગપર જોતાં જોતાં કંદર્પને બળ્યો તે પ્રેમ; કે પારિજાતકનાં રૂપણાં સમયે કૃસ્ન, રૂકમણિને પગે પડયા હતા એ પ્રેમ; આહા! પ્રેમ? તારી કેવી માયા!

પ્રેમેન્દ્રિયનો વેહેળો શુષ્ક ભૂમિને નિર્ખતો નથી. અદ્વૈત પ્રેમ કહેનાર પ્રેમી હોય નહિ. નિરાધાર પ્રેમ, તણાતો પ્રેમ, દઢિત આશ્રયની વાંચ્છના રાખતો નથી. તેમને જ્ઞાતિભેદ હોતો નથી. સુધરેલો સંસાર, ભેદિત પ્રેમને સ્વિકારે છે. પ્રેમને લજ્જા હોતી નથી. પ્રેમ જાતેજ છુપો છે. પ્રગટ છતાં છુપો છે. ચોરી કરનાર ચોર રાત્રિજ પ્રસન્ન કરી શકે છે, પણ પ્રેમાધિકારી તો ઝાહેર ચોર હોઇને દિવસેજ ચોરી કરી શકે છે. પ્રેમ, માત્ર રૂપનેજ તપાસતો નથી, પણ ગુણપરચે મોહિ પડે છે. માત્ર પુરૂષોજ સ્ત્રીઓની મોહિનીમાં લપટાયછે, એટલુંજ નથી પણ સ્ત્રીઓ પણ પુરૂષના, ગુણપર મોહાય છે.

સ્ત્રીઓની મોહિની, રૂપ; તો પુરૂષોની મોહિની ગુણ. એવાજ પ્રભાવે સંસારવિરક્ત ડૉક્ટર રસિકપર, ડૉરલી નામની રૂપવતી અંગ્રેજ કન્યા મોહી પડી.

તિરસ્કારી જનદૃષ્ટિને પણ પ્રેમ સ્વિકારી છે. ભિન્ન જ્ઞાતીને પ્રેમ એકત્ર કરી શકે છે. દેશીઓપર તિરસ્કારની નજરે જોનાર અંગ્રેજો, કોઇ વેળા દેશીઓને સ્વિકારે છે, ને તેવીજ રીતે ડૉરલીએ, રસિક ડૉક્ટરને પોતાનો નિર્દોષ પ્રેમ અર્પણ કર્યો છે. માત્ર હૃદયરત્ન પ્રેમનું પારિતોષ્ય મેળવવાનેજ રસિક ભાગ્યશાળી થયો છે.

રસિક, માંદગીના બિછાના પરથી બેઠો થયો, તે ગંગાના વિયોગ રોગ પછી ડૉરલીથીજ. રસિક, દેશી હોવા છતાં છુપો અંગ્રેજ બન્યો. તે પણ માત્ર ડૉરલીથીજ, મૃત્યુના ભયથી સંસાર ત્યાગી થયો છતાં, જ્ઞાતિના બંધનથી વૃથા સંસારી કહેવાયાની કહેણીમાં આવ્યા છતાં, મનનો સુખી અને સંસારનો પ્રેમી બન્યો તે માત્ર ડૉરલીથીજ.

ડૉરલીએ શામાટે સુખી બનાવ્યો ? ડૉરલી, કોણ હતી ! રસિકનો પ્રેમસંયોગ ડૉરલી સાથે કેમ જોડાયો ! રસિક છુપો અંગ્રેજ કાં થયો ! અંગ્રેજ બાળાની અનુપમ સૌંદર્યમય પ્રીતી કેવી હશે ?

નવોઢયા નમણી અને ખુબસુરત ડૉરલી, એક અંગ્રેજ વેપારીની કન્યા હતી. તેણીની વય લગભગ વીશ વરસની ગણાતી હતી. તેના ગોરા અને સફેદ રંગના ગુલાબી છાંટવાળા ગાલની સાથે સરખામણી કરી જોતાં તેણીના તપખીરીયા વાળ એટલા સુંવાળા, ચળકતા અને લાંબા હતા કે તેની કસેલી કમ્મરને વીંટળાઇ વળી ગંડસ્થળ સુધી ઝોકા ખાતા હતા. કપાળપર વાળનો મનોહર ગુચ્છો, કમાનદાર ભ્રમરને લજાવતો હતો. જ્યારે એ કમાનમાં મૃગનયનો તારાની માફક ઝળકતાં હતાં. તેના ગુલાબી હોઠ, અને સફેદ પણ ન્હાના દાંતમાં સમાયલું મધુર હાસ્ય, જાણે જોનારની દૃષ્ટિએ મૌક્તિક લટમાંથી છુટતા દાણાનો આભાસ આપતું હતું. ટુંકા હાથ, અને લટકતી પણ હંસની ચાલ, તેની લચકતી કમર સાથે એવી મળી જતી હતી કે સ્વાભાવિક રીતે તેણીને જોવાને યુવાનોને થોભવું પડતું હતું. તેણીની ગંડસ્થળની વલાણ, ગરદનને જાણે આકર્ષતી હોય, તેમ ચાલતી વખતે બન્ને અવયવ લહેકાતા હતા. તેની મધુરી વાણી, તરસ્યા જનોને પાણીની તરસ ટાળતી હતી. કામી ભ્રમરો તે વેલીપર

એટલા ભટકતા હતા કે ગુલપર રીઝી રહેલા અને પરિસ્વેદ ચાખતા બુલ-બુલની અદેખાઇ કરીને અંતે એ મોહિનીના પ્રેમપાસમાં સપડાઇ રિબાતા હતા. આ ડૉરલી, આપણા ભવિષ્યનાગર્ભસંસારી રસિકના પ્રેમમાં પડી હતી.

રસિક, ભાવલપુરના મહારાજાને ખરચે મુંબઇની મેડીકલ કૉલેજમાં અભ્યાસ કરતો હતો, તે સમયમાં દરબારનું વખતો વખત મુંબઇ આવવું થતું હતું. અને રસિકનું હમેશ મળવું થતું હતું. દરબારનો વિચાર રસિકને વિલાયત મોકલવાનો હતો, એ વાસ્તે તેને કોઈ સારા અંગ્રેજના સંબંધમાં લાવવાને દરબાર ઇન્તેજાર હતા. ને તે મુજબ પોતાના એક માનીતા મિત્ર મી. જ્હોન હેનરી જે એક મુંબઇની-અંગ્રેજ વેપારી પેઢીના મેનેજર તરીકે કામ કરતો હતો, તેની નજર તળે તેને સોંપવામાં આવ્યો હતો. રસિક, આ અંગ્રેજ ગૃ-હસ્થની લાગણી સંપાદન કરવામાં વિવેકનો કમતી ઉપયોગ કરે તેમ ન હતો, એટલે થોડાજ વખતમાં વિશાળ અંગ્રેજ કુટમ્બોમાં તેણે પોતાની સભ્યતા અને લાયકીની છાપ બેસાડી હતી.

આ વગને અંતે દરબારનું અકાળ મત્યુ થયું, મનોહરલાલ ગુજરી ગયા; ગંગા, બીજા શખ્સને વરી ગઇ; અને પોતે પણ નિરાધાર થવાથી એકદમ માંદગીને બિછાણે પડયો. નાગર જ્ઞાતિના મોટા ખરચો, અને કન્યાની અછત, તેમાં ગરીબ રસિક, સંસાર સુખ મેળવી શકે એ પોતાને કઠિણ લાગવાથી અંતે તરૂણપણામાં રસિકે મરણ માગ્યું હતું, અને તે ન મળે તો સન્યાસી થઇ જવાના પક્કા ઠરાવ પર આવ્યો હતો.

તરંગિત મનનાં વાદળો, પ્રેમતંતુના જોરથી અથડાઈ, હૃદયાગ્નિ રૂપ વિજળી પેદા કરેછે, પણ ઉન્હાળાનું આત્મિક પ્રેમરૂપીગુલાબી ફુલ, માત્ર પ્રેમ-બિંદુની મંદમંદ છાંટથી પ્રફુલિત થઇ મનોહર વાયુની લ્હેરકીથી વિયોગીને શાન્ત કરે છે. અને મધુર સુરંગી ગુલ મોહિની વશ બુલબુલને નચાવે છે; જેમ બુલબુલ, કાંટાવાળા ગુલના રંગપર ચડયું, તેમ રસિક, થોડાજ સમયમાં નુતન રંગપર ચડયો.

મી૦ જ્હોન હેનરીની સારવાર, કિમતી મદદ, અને સબળ ધૈર્યના બળે તે માંદગીમાંથી સાજો થયો. એટલુંજ નહિ, પણ ગંગાના પત્રમાં કૃસ્નાકુ-મારિ માટે વંચાયલી અભિલાષાના ઔષધે પણ સ્હૅજ આરામ થયો. ર-સિક, છુપી રીતે પોતાનાં દુ:ખદર્દો વિસારતો ગયો, તેવામાં કુદરતેજ તેને નવલસ્નેહમાં પ્રફુલ્લિત કરી દીધો.

મી૦ જ્હોનહેનરીની એક લાડકવાઇ અને રૂપવતી કુમારિકા ડૉરલી એકાએક આજારી પડી. મનોહર ડૉરલી, જે શખ્સના પ્યારમાં પડી હતી, એ શખ્સ બીજી સ્ત્રીને પરણી જવાથી તેણીની મગજ શકિતમાં ભ્રમ થવા લાગ્યો હતો. યુવાન કન્યાનો કામાગ્નિ તેના અવયવને પ્રજવળિત કરતો હતો, અને આ માંદગીથી તેનાં માબાપોને પોતાની એકની એક કન્યા માટે દુ:ખ થતું હતું. આ દુ:ખ ટાળવાનું કામ રસિકે, હસ્તગત કર્યું હતું. અને આખો વખત રસિક, ડૉરલી પાસે બેસી રહેતો હતો. રસિક, ડૉરલીની મુખમુદ્રા જોઇને તેના અંતરમાં મોહિનીના શોણિતનો શેરડો પાડતો હતો, પણ તે સાથે તેના દર્દને કંઇક ઓળખી શકયો હતો. ડૉરલીની સાથે થતી વાત ચિતો પરથી, તેની અંતરની લાગણી પરથી, પ્રેમાવેશમાં બોલાઇ જતા બોલો પરથી, રસિક સ્પષ્ટ ચેતી ગયો હતો, કે પ્રેમવિયોગનું ચાલુ પઝરણ ભડકો લઇ ઉઠેલું છે. આ બનાવ તદ્રૂપ આકારમાં જોવાને માટે રસિકે ડૉરલી સાથે નિર્દોષ વાત કરવાને એકાન્ત સમય શોધ્યો.

ડૉરલીની માંદગીને બીજેજ દિવસે સાંજે રસિક, તેણીના પલંગપાસે ખુરસી લાવી બેઠો. ડૉરલી, ડાકટરને જોઇ સાવધ થઇ છુટા પડેલા વાળ, પલંગપરથી વિખરાતા એકત્ર કર્યા. જેમાં રસિકે નિર્દોષપણે ભાગલીધો. ગૌરવદનપર આચ્છાદન થયેલાં વસ્ત્રને પુનઃ લપેટવામાં પણ કંઇક પ્રેમઉર્મીએ પ્રબોધ કરવાથી ઉપકાર બતલાવવાના પ્રયત્નમાં તે પડયો હતો, જ્યારે પોતાની તરફ ઉત્તમ લાગણી ધરાવનાર ડૉકટરને, કુશળ અને અંતઃકર્ણથી પ્રેમી પંક્તિમાં પ્રમાણિક અનુભવ્યો, એટલે ડૉરલી તેને મીઠી નજરે જોઇ બોલી.—

"ડાકટર! મારા દર્દનો અંત શું મૃત્યુજ હશે?"

"ના, બાનુ? તમારા દર્દનો અંત મોજ અને શોખજ છે."

ડૉકટરે ભવિષ્ય ભાખ્યું, પણ ડૉરલીએ ભૂતકાળ ગણ્યો. રસિકની ચંચળતા અને પ્રેક્ષકતાપર ડૉરલી અચરત થઇ."

"શું મારા દર્દની તમને ખબર પડી?"

"બાનુ? હું ડાકટર છું એમ જો આપ માનતાં હોય તો પછી હુ જાણીજ શકું; પણ તમે કેહશો કે તમારો આ દર્દ રહેસ્યથી કેમ ટળી શકે

કેમકે આ રોગ સુખ વ્યવહાર વિકારથી ઉત્પન થએલો નથી."

"પણ બીજાથી રોગ કેમ ઉત્પન થાય?" ડૉરલીએ વધુ પરિક્ષા કરવા પ્રશ્ન કર્યો."

"મનુષ્ય પ્રકૃતીમાં કુદરતી વાસનાનો અદ્દભૂત ગુણ રહેલો હોય છે. આપના રોગનાં બે કારણ સબળ છે. એકતો યુવાવસ્થાનું દુઃખ અને બીજુ તો પ્રેમનું—

"હા એજ મારી માંદગીનું કારણ. પણ ત્યારે હવે કહોની હું મરી જઇશ!"

"ના, હું બચાવીશ. કુદરત મને યારી આપશે. તમારૂં યૌવન-સુખ તમને મળશેજ." રસિકે શોધેલ રોગનો ગોળો તદ્રૂપ દેખાડયો.

"નહિ મળે. મારો પ્રિયતમ દુશ્મન થયો છે. હવે હું મારો રોગ કેમ શાન્ત કરૂં?" ડૉરલીનું હૃદય કમળ, ચંદ્રના પ્રતિબિંબથી વિકસ્યું.

"આ એક પત્ર છે, જેમાં એક રોગીને તમારા જેવો રોગ થયો હતો, તેને શાન્ત કરવાઓષધ લખેલું છે."

"તે શું વારૂં?" ડૉરલીએ અધિરાઇથી પુછ્યું, અરીણીને અરીણી મળ્યાં. દુઃખીને દુઃખી મળતાં બન્નેનું દુઃખ નિવાર્ણ થયું. અરસપરસને ધૈર્ય ધરવાને કારણ મળ્યું.

"તમોએ ગુજરાતી ભાષાનો સારો અભ્યાસ કર્યો છે, એટલે તમો વાંચી શકશો. આ મારી ભૂતકાળની થનાર ભવિષ્ય પત્નિનો છેલ્લો પત્ર?" રસિકે, ગંગાનો પત્ર, ડૅારલીના દુઃખને શાન્ત કરવા પોતાના ખીસામાંજ રાખ્યો હતો તે ડૅારલીને આપ્યો, કોમળ હાથથી ડૅારલીએ એ પત્ર લીધો. વાંચ્યો. રસિક, ડૉરલીના મનોહર મુખડાપર પત્રથી થતી અસર જોઇ જોઇને મોહાવા લાગ્યો. ડૉરલીએ પત્ર વાંચીને રસિકને આપ્યો. અને સ્મિત મુખડે બોલી. લગાર અટ્ટહાસ્યકરી ચૂકી હોય, તેમ બોલી.

> કાં મણી મુકી ચરે હંસ મોતી, પતંગ બળે દીપમાં કયમ પ્રેમે!
> તાપ સહે સવિતા તણો પંકજ, શીતળતા શશિ છોડી સનેમે;
> સૂખ ધરી અહિ સંકટ સેવશે કંડીએ મોરલી નાદજ તેરે
> ઊંદરથી ભય પામી રહે, પણ સિંહ સમી લડશે રતી પ્રેમે.

"શું પ્રેમમાં ભેદ હશે?"

"ના, બાનુ ? અંતઃકર્ણની નિર્દોષ લાગણીમાં ઉચ્ચ નીચ કે રંગ રાગના ભેદ હોતાજ નથી.

"તો પણ લોકાચાર તરફથી કંઇ તમને વાંધો આવે ખરો!"

"બહુ દીર્ઘ દૃષ્ટિ ફેંકી. અંગ્રેજોને દેશી સાથે વાત કરવાનો તિરસ્કાર છે"

"ડાક્ટર ? હું દેશીને વખાણું છું, કેમકે તે હમારા લોકો જેવા અવિશ્વાસુ અને દગલબાજ નથી. અલબત દરેક તેવા નથી, પણ મોટો ભાગ એવો હોવાથી મને હમારા લોકો તરફ ઘણો વિશ્વાસ આવતો નથી."

"તો પણ સમુદ્રમાંરહેનાર મગરો કંઇ નદીમાં રહી શકે ?"

"અને નદીનાં મચ્છો, સમુદ્રમાં જઇ શકે ?"

"જાય, તો મગરો ગળી જાય."

"ના, ના. ભૂલ ન કરશો. મગર, સ્નેહથી પીછાણે તો પછી કેમ ગળે? પણ ડાક્ટર! હવે તમે તો કોઇ દેશી સ્ત્રીની સાથેજ પરણશો કે ?"

"મારા પ્રારબ્ધમાં પરણવાનું છેજ નહિ, કેમકે હું નિરાધાર છું મારી ન્નાતીમાં કન્યાની અછત છે. વળી હું નિર્ધન છું."

"કોઇ મદદ કરે તો ?"

"તો પણ મારા વિચારને મળતી અને ખરી કેળવાયલી બાળા નહિ મળી શકે ?"

"તો કોઇ મડમને પરણશો ?" ડૉરલીએ હસીને કહ્યું.

"જો અંગ્રેજ થયો હતે તો!" રસિકે, સ્મિત મુખે કહ્યું.

"તમારા વિચાર ખરેખર પસંદ કરવા જોગ છે. તમારી ભવિષ્ય પત્નિ સુખી થશે"

"હાલતો તે બિચારી પણ દુઃખથી કયાંએ રવડતી હશે. અને હું પણ—

આ પ્રસંગ ચાલે છે, એટલામાં મીસીસ હેનરી આવી પહોંચ્યાં. અને વાત બંધ પડી.

"કેમ ડૉક્ટર! ડૉરલીની તબીયત કેમછે ?"

"સારી છે, બાનું ? હું ધારૂં છું કે જલદીથી આરામ થઇ જશે."

"ડાકટરની દવા મને માફક આવે છે. મને ડાકટર સાથે હવે તો ઠીક વાત કરવા ગમે છે" ડૉરલીએ નરમ અને બારિક સ્વરે માતાને કહ્યું.

"વારૂ, મારી વ્હાલી દીકરી ! ડાકટર સાથે ખુશીથી વાત કરી તારા દર્દને શાન્તિ આપ. આજના તારા ચેહરાપરથી તું જલદીથી માંદગીનું બિછાણું છોડશે એમ જણાય છે" મીસીસ હેનરીએ પલંગ પાસે બેસી કહ્યું. ડૉરલી મલકાઈ; રસિકનું હૃદય ચમક્યું.

"ખચીત એ આ ગૃહસ્થ ડાકટરની લાગણી ભરેલી સારવારનું પરિણામ છે."

"ડાકટરનો ઉપકાર આપણે ભૂલીશું નહિ" મીસી હેનરીએ હસીને વિવેકથી કહ્યું.

"મારી ફરજછે બાનું ? મારી તરફ તમારી હેતભરી દિલસોજી છે, તે કને હું કઇંજ બદલો વાળી શકતો નથી" રસિકે વિવેક કર્યો.

"આખો વખત તમે જે મહેનત કરોછો. એ લાયકીનો બદલો અવસ્ય મળશેજ" ડૉરલી વિકસતી વેલીસમ પરાગ પાથરીને બોલી.

"તમે સારાં થાઓ, એજ મને બદલો પુરતો છે. પણ બાનુ ? હવે હું રજા લહું છું. કાલે આવીશ"

"જશો ! જલદી આવજો. મને બે ઘડી આરામ રહેશે." ડૉરલીએ મર્મમાં કહ્યું. રસિકને જોઇ જરા મુખમાં હસી. નેત્ર મણીના ચળકાટે રસિકનું હૃદય જખમી થયું.

"મારી દીકરી તમને જોઇ ખુશી છે, તો મારી માગણી છે કે તમારે તેની પાસે બેસી તેને સુખ થાય તેવી દવા આપવી. કેમકે રોગીને વૈદ વ્હાલો હોયછે."

"ખુશીથી, બાનું ?" એટલું બોલી ડૉક્ટર રસિક અને ડૉરલી નેત્ર ચેષ્ટાના વિવેક ભર્યા પ્રેમથી છુટાં પડયાં, જે દેખાવ મીસીસ હેનરીએ વિવેકસમ જોયો, અને રાત્રિ જામવા લાગી.

રસિક, અને ડૉરલી વચ્ચે જે વિનોદ થયો હતો, તે વિષય પર બંન્ને જણે સ્વગત પુનરૂકિત કરવા માંડી. અરસપરસના હૃદય કમલમાં પ્રેમનો પરાગ પ્રસર્યો. રંભાસમ મધુર ડૉરલીની મીઠી મહોબત ચાખવાને રસિક ભાગ્યશાળી બન્યો. બન્ને એકજ દર્દનાં રોગી મળી જવાથી, અને એક બીજાનું ઓસડ માત્ર અન્યોન્યનો પ્રેમ હોવાથી, તેઓને કુદરતેજ પ્રેમસંયોગ કરી આપ્યો. રાત્રી એમજ ગઇ.

इन्दु कैरविणीव कोकपटलीवाम्भोजिनीवान्ववं ।
मेघं चातकमंडलीव मधुपश्रेणीव पुष्पाकरम् ॥
माकन्दं पिकसुंदरीव रमणी प्राणेश्वरं पोषितं ।
चेतोवृत्तिरियं सदाप्रियतमः त्वां द्रष्टुमुत्कण्ठते ॥

અરસ પરસ આ યુવાન જોડાંને પ્રેમનો એવો વિયોગ રોગ લાગુ થયો કે જેમ,

निष्कासयन्त्यनेके सागरसरिदम्बुपूरपरिपातितम् ।
हृदयहृदे विनिमग्नामिन्दुमुखीं मा बहिः कुरुताम् ॥

બીજે દિવસે રસિક, ગંગાની પ્રેમમય કવિતાઓ લઇ જવા ઉપરાંત, બહાદૂર કલાનું ગુજરાતી નોવેલ પણ સાથે રાખ્યું. બંગલામાં પેસતાંજ મી. હેનરી મળ્યા, અને હેનરી સાથે ઉભીને ડૉરલીની તબીયતના ખબર આપ્યા. બાદ ડૉરલી પાસે ડાકટર ગયો. ઘડીભરના સ્મરણમાં ઝળકી રહેલા ડાકટરને જોઇ, ડૉરલીએ પલંગપરથી ઉઠી સેકહેન્ડકરી, પ્રેમ ભાવથી પાસે બેસાડ્યો. મોતી કંઠમાં પડ્યું, એટલે પાણી ઉતર્યું.

“ તબીયતતો સારી છે કે બાનુ? દવા પીધી?” રસિકે બેસતાંજ પુછ્યું.

“ મને લાગે છે કે આપની સ્નેહભરી દવા મને જલદી આરોગ્ય કરશે.”

“ ઇશ્વર મને યશ આપે. તમને સુખ શાન્તિમાં ફરતાં જોઇ હું ખુશ થઇશ”

“ પણ ડૉકટર? એવી તમે શી દવા આપી કે તમે ગયા પછી મને નિદ્રાજ ન આવી?” ડાકટર હસ્યો, શરમાયો. સ્તબ્ધજ થઈ ગયો.

“ડૉક્ટર? મને મેડીકલ લાઇન પસંદ છે. અને એ અભ્યાસ હું તમારીજ દેખરેખ તળે ચલાવું તો?” ખુશીથી હું શીખવીશ.” બન્નેયે હવે પ્રેમનાં પગલાં ભરવા માંડયાં. ડૉરલી હવે બેઠીજ પ્રેમારોગ્યવત્ થઇને વાતો કરવા માંડી. પાછી આગલા દિવસની વાત તાજી કરી.

“ડૉકટર ? હું ઇચ્છું છું કે તમે એક મડમને પરણો.”

“ બાનુ? અંગ્રેજ બાળા દેશીને પસંદ ન કરે”

“ હું તમારો પ્રેમ માગું તો?”

રસિકના અંગમાં ક્ષણિક અનુકંપ પેદા થયો. ડૉરલીના મુખપર લાલાશ પથરાઇ, તપેલા ત્રાંબા સમ રસિકચંદ્રનું મુખ સ્નેહ પ્રાપ્તિનો પ્રયોગ

નિર્ખવા લાગ્યું. "ડૉક્ટર ? હું ધારૂં છું કે મારી આ છુપી માગણી મારા દર્દની દવા છે, એમ જો તમે ધારેછો, તો મને ઉત્તેજન આપશો."

"આપનાં માત પિતાની મર્યાદામાં હું એટલો દબાયેલો છું કે એ પ્રત્યુત્તર આપતાં મને....

"ફિકર નહિ, હું સમજી. પણ આ પુસ્તક શું ?" ડૉરલીએ સમય સંભાળી વાતને ફેરવી.

"એક ગુજરાતી સુંદર નોવેલછે. બે ભાગમાં સાથે જ છે. વખત ગાળ-વા ને શાન્તિ મેળવવાને હું લાવ્યોછું ખરો, પણ કદી વાંચતાં આંખને શ્રમણા તો ન થાય?" રસિકે વધુ રસમાં નાખવા પહેલાં સ્વાત્મિક અનુભવ દર્શાવ્યો. પુસ્તક ડૉરલીના હાથમાં આપ્યું.

"ના, મને આપો. હું વાંચીશ. રસુજ લાગશે, ચિત્ત ચોંટશે, તોજ આગળ ચાલીશ" ડૉરલીએ નોવેલ લેતાં કહ્યું.

"ત્યારે આજે હું જલદી રજા લહીશ. કેમકે તમારો વખત અને મારી ગેરહાજરી આ પુસ્તકથી સરી જશે. વળી મને બે ત્રણ કુટુંબોમાં જવું છે." ડૉરલીએ આગ્રહ ન કર્યો. મૂળમાં કંઇક કડવાશ પેઠી લાગી.

"ઠીક, પણ કાલે તો સવારમાંજ આવજો. હું કાલે તો નાહી ધોઇને હવે બિછાનું છોડીશ."

"હું ખુશી થઇશ. હવે તમારી તબીયત સારી જણાય છે."

"માત્ર તમારા પ્રેમ ભાવથીજ. જો તમો ગેરહાજર રહેશો તો વળી ફરીને હું આજારી પડીશ."

"ના' હું અવશ્ય આવીશ."

"તમારો ઉપકાર ભૂલીશ નહિ, પણ મારી દવા છુપી રાખજો, હું પણ તેમ રાખીશ" ડૉરલીએ સમસ્યા કરી.

"ચિન્તા ન કરો. ડૉક્ટર, વકીલ ને સેક્રેટરી એ ત્રણ મોટા પેટનાંજ હોવાં જોઇએ. કેમકે તે વિના ધંધામાં નિષ્ફળજ નીવડે."

"વેલ, માઈ ડીયર ડૉક્ટર? તમારી ઓશીગણ છું" ડૉરલીએ પલં-ગપરથી ઉતરી શેકહેન્ડ કરતાં કહ્યું.

"કંઇજ નહિ. બેસો. વધુ આગળ આવવા જેવી શક્તી થાય પછીજ વિવેક કરજો." રસિકે આગ્રહપૂર્વક ડૉરલીને દરવાજા પાસે આવતાં અટ-કાવી, અને બન્ને છુટાં પડયાં.

રસિક ગયો. ડૉરલી પલંગપર બહાદૂર કલાનું પૂસ્તક લઇ વાંચવા બેઠી. રસિકે શ્રવણ કરાવેલો પ્રેમનો આશિર્વાદ પ્રતિઘડી તેના કર્ણમાં ધ્વની કરવા લાગ્યો. રાત્રીએ હવે તે નિદ્રા કેમ આવે ? એક તરફ પુનઃ

રસિકચંદ્ર નવતારૂણીના પ્રેમમાં સપડાયો, અને ડૉરલી પણ ફસાણી.

સમયને ગાળવા ડૉરલીએ નોવેલ વાંચવું શરૂ કર્યું. પ્રથમ ભાગમાંજ રમુજ પડી, અને તારાની હકિકતપર આગળ ચાલી.

કલા તરફ તારાનો પ્રેમ, પ્રમાદની પ્રેમી ઝડપ; વગડે કલાનો મેલાપ, અને તેની હદ, તારાની સમજાવટ. રસબસ થયેલાં યુવાન જોડાં. માબાપનો જુલ્મ, કલાપર રચાયલું કાવતરૂં, તારાને અભયસિંહસાથે વરાવાની ગોઠવણ, દિલ્લિશાહના કરમાં સપડાવું. કલાની બહાદૂરી, તારાપર તહોમત, પ્રમાદનુ હરણ, અને સ્નેહની સીમાં-" આ વર્ણન વાંચતાં ડૉરલીનો ઉભરાઇ રહેલો રસ તેની મનોવૃત્તિઓને બહુજ દયામણો થઇ પડયો. રસિકે તેને વધુ જખમી બનાવી. પ્રારબ્ધ કને પુરૂષાર્થ શું !

उदयति यदि भानुः पश्चिमे दिग्विभागे ।
प्रचलति यदिमेरुः शीततां याति वन्हिः ॥
विकसति यदि पद्मं पर्वताग्रे शिलायां
नहि चलति नराणां भाविनी कर्मरेषा: ॥

યુવાનબાળાનો મન્મથ, રસિકના પ્રેમાળ સ્વભાવનો આશ્રયિત થઇ પડયો. જાદુગર રસિકની મોહિની ડૉરલીના સ્વપ્નમાં પણ રમણ કરવા લાગી. એક મદમત્ત નવોઢયા, નુતન પ્રેમનો ભોગ થઇ પડી. અંગ્રેજ બાળા દેશીના સ્નેહને વશ થઇ. પોતાના ગૌરવ તનનું અભિમાન, દેશીને શરણ થઇ પડયું. પોતાની યુવાવસ્થાનું મુખ, રસિક થઇ પડયો. આગલો પ્રિયતમ વિસ્મૃત થયો. રસિકનું દર્શન, સુલભ થઇ પડયું. પ્રભાતમાં વ્હેલી ન્હાઇ, અને રસિકને મળી. પણ સારી થયા પછી હવે કેમ પ્રેમી વાતો થાય? એ સંશોધન કર્યું, તેણીએ હવે મેડીકલ લાઇન જોવા માટે હોસ્પીટલમાં જવાની ઇચ્છા કરી. રસિક પણ આ સુંદરીના સૌંદર્યપર ઘેલો થયો. મીસ્તર અને મીસીસ હેનરીએ, રસિકનો ઉપકાર માની એક સુંદર હીરાની વીંટી અને અમુક નાણાની રકમ ભેટ કરી, અને હમેશનાં આભારી થયાં. ડૉરલી પણ રસિકના છુપા સ્નેહમાં પડી. જે સ્નેહ તેનાં માતપીતાને નિર્દોષ લાગ્યો. નિર્દોષ જાદુગર રસિકના આભારથી ડૉરલી સ્નેહી થવાથી વિના સંશયે બન્નેએ પ્રેમ વધાર્યો.

" પ્રેમકે પંથ નહિ પરનાં-પરે, મરનેસે નહિ ડરનાં;
લાજકા ઝાઝ ડુબા દેનાં-ઝહાંનમે બદનામી લેનાં; "

ડૉરલી અને રસિક વચ્ચે જે કુદરતી પ્રેમ જોડાયો, તેથી રસિક-નું હૃદય તેના અદ્દભૂત પ્રેમ પાશથી બંધાયું. ઈશ્વિરે અલભ્ય લાભ આપ્યો હોય, કોઈ ખજાનો મળી આવ્યો હોય, તેમ તે માનવા લાગ્યો. આ બન્નેના નિકટ પણ તાજા સંબંધમાં છુપી પ્રેમપત્રિકા ચાલી. ડૉક્ટર રસિકે પ્રેમદૃષ્ટિથી એક અંગ્રેજકવિની કવિતા મોકલી પોતાનું હૃદય ઝરણ બતાવી આપ્યું. ડૉરલીએ નીચે પ્રમાણે વાંચી જોયું. હર્ષિત થઈ વાંચ્યું.

The artist who this idol wrought,
To echo all harmonions Thought,
Felled a tree, while on the steep.
She wood's were in the winter sleep,
Rocked in that repose divine,
On the wind—swept apennine.
And dreaming some of autumn past,
And some of spring approaching fast.
And some of April beds and flowers,
And some of songs in July bowers.
And all of Love.

આ પ્રેમપુતળીરૂપ સતારની ઉપમા વાંચી ડૉરલી મોહિત થઇ. પ્રેમમાં પ્રેમ મળ્યો, આ કવિતાની અંદર સમાએલી ખુબી જોઈ. પછી ફરીથી તેણીએ પત્ર ન લખતાં જાતેજ પ્રેમદર્શન દાખવ્યું. રસિક, એક સુંદર લલનાનો આવો પ્રેમ જોઇ ઘેલો બને તેમાં નવાઇ શું? વાંચકજ જો આ બાળાના સગુણ સૌંદર્યને જોઈ પરોક્ષ કાવ્યદ્વારા ! આશ્ચર્ય પામે તો !

દીનપર દિન પ્રસંગ વધ્યો. ડૉરલી હવે હૉસપિટલમાં આવવા લાગી. સ્નેહને ઉત્તેજન મળ્યું. મન્મથે તેણીને અંધ બનાવી. સુખ, મોજ, એશ, આરામ, રસિકચંદ્ર, એ સર્વ હૉસ્પિટલની ગારડનજ કર્યાં. આ દૃઢ સંબંધનાં અલૌકિક સુખને પ્રાપ્ત થએલો રસિક, ડૉરલીનું અનુપમ સૌંદર્ય નિરખીનેજ દીન ગાળતો હતો. શૃંગાર રસમાં ડૂબેલી નવોઢયા તે પ્રેમને પ્રવર્ત્તાવવાને વધુને વધુ પ્રેમ ગાન કરતી હતી.

પ્રેમ પોષિણી ડૉરલી, અંગ્રેજી કેળવણીથી મળેલા અનુભવનો ઉપયોગ, અન્યોન્ય સુખનો તદ્રૂપ ચિત્તાર ચિતરવામાં કરતી હતી. રસિકને પોતાની

મન ભાવના સિદ્ધ કરી, સૌંદર્યકીર્ણથી પ્રેમી ગુલામ બનાવી દીધો હતો. સાધારણ વાતચિત પરથી અસાધારણ પ્રેમ પ્રસંગને ઉમેર્યા, હૃદયમાં વિવેક રાખવા પછી અંતઃકર્ણની પ્રેમી ઉર્મિયોને ઉશ્કેરી. ભયમાં વિનોદ ચલાવવા પછી સ્વતંત્ર મશ્કરી કરવાને સબળ થયાં, સેકહેન્ડનો અંગ્રેજી સભ્યતા ભરેલો વ્યવહાર ઉલંઘીને હસ્તચુંબન કરવા લાગ્યાં ! મુખ ચુંબન કરતાં બન્ને હજુ ભાગ્યશાળી થયાં નહિ, પણ ચા, બિસ્કોટનો નાસ્તો કરવાને તો બન્ને છુટથી એકત્ર થયાં.

મી. અને મીસીસ હેનરીએ પોતાની કન્યાને જેવી રીતે લાડકવાઇ કરી હતી, તેવીજ રીતે તેણીએ પણ લાડનો ઉપયોગ કર્યો હતો. જો કે તેઓને વિશેષ પડતું લાગ્યું ન હતુ. કેમકે જયાં સુધી રસિક, અને ડૅારલી ભયથી રસવિનોદ ચાખતાં હતાં, ત્યાં સુધી કુદરતે, પણ અન્યની નજર તળે નિર્મળજ દેખાડયાં હતાં. પણ તે છતાં બન્ને લાંબો વખત એકાન્તમાં રહેતાં હતાં, ને ભવિષ્યમાં રસિક, ડૅારલીનો ભવિષ્યનો ભર્તાર થાય એમ ડારલીનું માનવુ હતું. પણ કુદરતની કલ્પનામાં વૃથા હતું.

આ સ્નેહ જામ્યા પછી રસિકને એક પત્ર મળ્યો, જેમાં ગંગાની નાની બ્હેન, કૃસ્નાકુમારિએ રાજનગર ફીમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં કરેલાં ભાષણનો સાર હતો. અને તે ઉપરાંત, એ કુમારિકા રસિકને વરવા ખુશી છે એમ છુપું, તથા તેના ભાઇ પોપટલાલની પણ ઇચ્છા છે એવું જાહેર લખવામાં આવેલું હોવાથી એ બ્હાને કૃસ્નાકુમારિને નિર્દોષ ધન્યવાદ આપવા માટે પોપટપર પત્ર લખવા માંડયો. આ દિવસ ડૅારલી અને રસિકને આનંદનો હતો; કેમકે બન્ને જણાંએ લાંબાં વખતને અંતે પોતાનો છુપો ફોટો પડાવાની ઇચ્છા ધરી હતી, અને તે પ્રસંગને માત્ર એકજ કલાક બાકી હતો. રસિક, પોપટપરનો પત્ર લખીને હવે કૃસ્નાપર પત્ર લખતો હતો. એવામાં ડૅારલી, પોતાના પુર બ્હારમાં, પોતાના નવા પ્રિયતમ રસિકની કને આવતી હતી, પણ મશ્કરી કરવા, ચેષ્ટા જોવા છુપી ઉભીને રસિકનો પત્ર વાંચવા મંડી હતી. આ પત્રની હકિકત પ્રેમદૃષ્ટિએ પોતાપર લાગુ પડેલી જોઇ તેનાથી કુદરતી રીતે હસી જવાયું, અને રસિક ચમકયો. ડૅારલીને જોઇ, પ્રેમથી સેકહેન્ડ કરી પાસેની ખુરશીપર સહર્ષ બેસાડી. પત્ર બંધ કર્યો.

“ પત્ર લખતાં પહેલાં મોઢે વર્ણવવાને તમે દેશીઓને શરમ હશે ?” ડૅારલી જાણે રસિકે, પોતાની પરજ પત્ર લખ્યો છે, એમ ધારી વ્યંગ ભાષામાં બોલી.

" મોઢે કહી શકવાને સમય જોઇએ " રસિકે, કૃસ્ના તરફ દૃષ્ટિ ફેંકીને જવાબ આપ્યો, ડૉરલી ઉલટું સમજી.

" તમે દેશી અને હમે યુરોપિયન, તેથીજ વિશ્વાસ ન આવે."

રસિક, ડૉરલીના વિચારને મળતો થયો. પત્ર છુપાવવાની ઓચિંતી તક મળી, તે તેણે ચુકી નહિ.

"વાહ! વાહ! કોઇ બીજી સ્ત્રિના ફંદમાં પડયા હશો."

" એ તમારા અંગ્રેજોને સોંપ્યુ" રસિકે, હસતે મુખડે તેણીના પ્રિયતમ પતિ વિષે ઇસારો કર્યો" "પણ હવે તમે તો શુદ્ધ છો કે ની? ચાલો, હવે લગાર બાગમાં ફરિયેં. ઉઠો, તમારો અંગ્રેજી પોશાક પેહેરી લહો. મને જલદી બોલાવી, પણ પોતે તો પત્ર લખવા બેઠા. શું તમે એમ ધારતા હતા કે હું આવવાની નથી, તેથી પત્ર લખવાં માંડયો?"

" કંઇક એમ હતું ખરૂં; પણ ખેર, ચાલો, હું કપડાં પેહેરી લઉ" રસિકે વાત ઉડાવી, ને પાસે પડેલો કોટ પેહરી લીધો. "પણ ફોટોગ્રાફ પડાવવાનો છે. એક સુંદર સીન અને એકટીંગ સાથે, જાણે નાટકતખ્તા પર હોઇએની? તેમ દેખાવ કરવા શુશોભિત શુદ્ધ અંગ્રેજી પોશાકમાં પધારજો. નાગરછો, એટલે ગોરાપણું તો અંગ્રેજને મળતુંછે. રાજ્ય કાજમાં મુખ્યછો, એટલે અંગ્રેજના જેવી બુધ્ધિ પણ ચિત્રમાં દૃષ્ય થશે. ચાલો, સમય વીતિ જશે."

"વારૂ, વારૂ. મસ્કરી કરો. પણ કહો. હવે હું અંગ્રેજ લાગુંછું કે?"

"ગોરા છો તેથી, નહિ તો તમારા કેટલાક દેશીઓ જેમ હમારી ચાલ ચાલવા જતાં ફિરંગી ગોટલા જેવા લાગે છે તેવાજ તમે લાગતે. વારૂ, ચાલો ગારડનમાં."

"Well my dear, Well Came" રસિક, અંગ્રેજીમાં રોબ બતલાવતો, ડૉરલીનો હાથ પકડી હૉસ્પિટલની પછવાડેના બાગમાં ગયો. રંભાની પ્રીતિજાળનો ભોગી વિશ્વામિત્ર ફસ્યો.

"ફોટોગ્રાફરને માર્ગ બતાવ્યો છે કે?" ડૉરલી બોલી.

"Yeas my dear" પણ આપણો ફોટો બીજાં કોઈ જોશે તો?

"તો શું નવાઇ જેવું ? દેશી સાથે અંગ્રેજ લેડી એજ કેની? દેશી તે દેશી. તમે તે કયારે લીબરટી મેળવશો ? તમે મારા વૈદ્ય

ને હું તમારી રોગી તેમાં ભય શું? આપણો પ્રેમ આપણે જાણિયે, જાણીને પણ આપણે શું એવું નીચ કામ કીધું છે જે પીડા."

"વારૂ; પણ ડીયર ડૅારલી? તું જેવી કસરતમાં કુશળછે, તેવી ગાવામાં પણ કુશળ છે. આજતો કંઇક ગા." રસિક બાગમાં ફરતાં ફરતાં બોલ્યો. મધુર ડૅારલી પ્રેમવશ હતી, એટલે કબૂલે તેમાં આશ્ચર્ય શું!

"હા. મારા વૈદ્યને રાજી કાં નહિ કરૂં? પણ મારી બ્હેન કોયલ પાસે જઇને ગાઇશ" એટલું બોલી એકદમ તેણી બાગ માંહેના ન્હાના ઝાડની ડાળીપર ચડી, મધુર મુખડાપર શોભતો વાળનો ગુચ્છો, ને છટાદાર અંબોડો ખુલ્લો કરી પવનની લ્હેરકીથી પમરતો પરાગ રસિકના મુખપર જાય, તેવી રીતે ટોપી એક તરફ પકડીને બેઠી.

"શાબાસ–શાબાસ–વાહ!" રસિકે ઉત્તેજન આપ્યું. ને પોતે કુદરતે બીછાવેલા ઘાસના ગાલીચાપર ડૅારલી પ્રતિ અંગ રાખી, સન્મુખ પણ પડખે ટોપી લઇ પડયો "પણ તમે કંઇક મધુર ગાઓ? મને દેશી ગાયનોપર બહુજ શોખ છે."

"સ્ત્રીઓના કંઠની માધુર્યતા મારા મુખમાંતો નજ હોય, તોપણ તારી ઇચ્છા છે, તો સાંભળ; પણ પછી તારે ગાવું પડશે."

"તમારી ભૂતકાળની પ્રેમી સ્ત્રીની કવિતા તમે ગાઓ, પછી મેં એક સખીપર રચી મોકલેલી કવિતા મારીપાસે છે તે હું ગાઇશ."

"વારૂ, સાંભળ" રસિકે, ગંગાનું પ્રેરેલું એક ગીત ગાવા માંડયું.

ગઝલ

કેવો ખીલેલો બાગ આ ભરપૂર સોહાયે,
લોભાવે હારો ઝાડની જીવ જોવા મોહાયે–ટેક
ખીલેલી ઘેલી જો વેલી, યૌવને લચી;
આંબાને ઘેરી શો લીધો પ્રેમે શો ઝોકાયે–કેવો
જોની પેલું ફુલ ગુલાબી ખીલ્યું કંટકે;
બુલબુલને લાગે કદી ના, પ્રેમી મન ભાવે–કેવો.
ભાન ભૂલીને ભ્રમર શો ભટકે પંકજે;
બીડાઇ જાતાં તો મરે, પ્રીતી ન લ્હેવાયે––કેવો.
પ્રીત કરવી સ્હેલ છે, નિભાવવી મુશ્કેલ;
સંસ્કારીને સૌ સાંપડે; બાકી દુઃખી થાયે––કેવો.

આ મનોહર કવિતા સાંભળીને ડૅારલીનું હૃદયકમળ પ્રફુલ્લિત થયું;

પોતાની કનેથી અંગ્રેજી કવિતાનું પાનું રસિક તરફ ફેંક્યું. માત્ર સાંપ્રત પ્રેમને વધુ ખીલવવાજ અન્યોક્તિ કરી, અને રસિકનું હૃદય પોતાની સાથે એકત્ર કરવા આ સંગીતકાર્ય આરંભ્યું. ડૉરલીનો મનોહર અને નિ:સર્ગીય મનોવેગ જ્યારે ચાર ઘોડાની સ્વારી કરી રસિકને મ્હાત કરવા તૈયાર થયો, ત્યારે વિયોગી, યુવાન, પ્રેમનો ભોગી, રસિક મ્હાત થયો. નીચેની અંગ્રેજી કવિતાથી તેના પ્રેમનો વેહેળો સન્યાસમાર્ગ પરથી આજના સુધારાપર વહેવા લાગ્યો. આખરે એક દેશી પુરૂપ અને બીજી અંગ્રેજ કન્યા માત્ર પ્રેમ વહાણ પર સફર કરવાને ચાલ્યાં. કોઇએ ન અટકાવ્યાં. ડૉરલીએ ! ગુલાબી પ્રેમનુ ગાયન શરૂ કર્યું.

SUMMER lights the sapphire sky,
  Winds are softly blowing;
Brightest blossoms far and nigh
In my shining garden lie,
  All around me glowing;
Yet, my rose, for *thee* I sigh—
  Winds are softly blowing.
Robed in silver, sweet and fair,
  Sway the lilies, breathing
Tender whispers on the air;
Crowns of gold the pansies wear,
  Velvet grasses wreathing;
Rosalys. I wait thee there—
  Mid the lilies breathing.
Come thou to the jasmine bower,
  Where the dews are gleaming,
(Loth to die in radiant hour,
Clinging like the pearly dower
  On bride-bosom beaming:;
Thou of all the world the flower;
  Come wheredews are gleaming.
'Mid carnations' burning hue
  Come, my summer bringing
List—from yonder cloudless blue,
Echoed in my heart so true,
  Notes of love are ringing

Come the scented hedges through—
Come, my summer bringing.
In my garden shalt thou stray
Twined with fadeless posies—
Flow'rets dark as ruby ray,
Blushing like the dawn of day,
Pale as when it closes—
Come, and here for ever stay
Queen of all the roses

ડૉરલીનું ગાયન પુરૂં થયું. પણ પત્રમાં લખાયલી કવિતામાંથી નિવૃત થઇને રસિકે ઊંચી દૃષ્ટિ કરી નહિ; જાણે રસિકને શું સ્મરણ થયું કે તે પત્રિકા તરફજ જોઇ રહ્યો. રસિકે, ડૉરલી તરફ કંઇ પણ રસિકતા ન દેખાડી. ડૉરલી હૃદયથી ખિન્ન થઇને ઘડીભર રસિક તરફ જોઇ રહી. રસિકે કરમાયેલે ચહેરે કહ્યું, "**ડીયર ડૉરલી! તારી કવિત્વ શક્તિ કને નવલગંગા કમ ન હતી.***"

આ વાક્ય એક નવલ નવતારૂણીના કર્ણમાં પડયું. આશ્ચર્યવતી યુવતીને અકસ્માત થયો. મગજ જખમી થઇ ગયો. વિચાર વમળમાં પડી. પોતાના આગલા ભવિષ્યમાં થનાર પુરૂષને અંગ્રેજ બાળાના પ્રેમમાં પડેલો જોઇ આશ્ચર્ય થતી હોટે આંગળી અડકાડી ઉભી. રસિકને ગંગાનું સ્મરણ થયું. ડૉરલીને અપમાન થયું. ડૉરલી વિચારમાં લીન થઇ. એક પળમાં ત્રણ માનવોનાં હૃદય કમળ સંકોચિત થયાં. જરા વારે રસિક બોલ્યો.

"ડૉરલી! મારી તબિયત બરાબર નથી, માટે મને અંદર જવાની રજા આપ. પેલી કોઇ નવી સ્ત્રીને હું મળ્યો નથી, એટલે મને ત્યાં પણ જવું છે" રસિક ઊભો થયો.

"વારૂ, ચાલો મને પણ આજે ગમતું નથી" ડૉરલી નીચે ઉતરી પડી.

"અફસોસ! રસિક! તારી હજુ એજ દશા છે? ફિકર નહિ, ઇશ્વર સારૂં કરશે" એટલું બોલી ગંગા પાછળના દરવાજા તરફ ચાલી ગઇ. રસિક, શોકાતૂર ચહેરે અગાઉ ચાલવા લાગ્યો. ડૉરલી નિરાશ થઇને પાછળ પાછળ ચાલી ગઇ. રસિકનું ગભરાયેલું હૃદય, ડૉરલીને સંતાપકારક થઇ પડયું.

રાસકની ઉદાસી, ડૉરલીની નિરાશી, ને ગંગાની અવિનાશી આશાનો

* જુવો—(ચિત્રદર્શન—મુખપૃષ્ટ.)

પશ્ચાતાપ કેમ પ્રગટ થયો હશે? ગંગા, રસિકપાસે અજાણ કેમ આવીને રહી હશે? આ સર્વ વૃતાંત જાણવા હવે આપણને મૂળ વતન દેવળપુરમાં આવવું પડશે. કેવી વિયોગિનીની દશા! હાય! કમલિની ગંગા? તું વિયોગ દુ:ખથી કેવી કરમાઈ ગઇ!

कमले निधाय कमलं कलयन्ती कमलवासिनं कमले ।
कमलयुगादुद्रुतं कमलं कमलेन वारयति ॥

તે છતાં શું તારા હૃદયમાંથી પ્રેમનું ઝરણુ નીકસી ગયું છે!

The fountains mingle with the river, and the rivers with the ocean the winds of heaven mise for ever with a sweet emotion.

શુકલ કુટુંબપર આવેલી આફત, નિર્દોષ ગંગાની લૂટાતી લજ્જા, નવલશંકરની અવિચારી ભ્રમણા, કિશોરની નીચ ધારણા, અને લાલુડાં બાળકોની માતા વિનાની દશાનું પરિણામ શું આવ્યું હશે? ડૉરલીનો પ્રેમ, કૃશ્નાનો સંબંધ, અને ગંગાનું રસિકને ત્યાં આવાગમન કેમ થયું હશે? આ સર્વ પ્રસંગ વાંચકને બહુજ કિલષ્ટ થઇ પડશે, કેમકે તત્વ મેળવવાને કંઇક આગળ વાંચવા તત્પર થવું પડશે.

આહા! કુદરતની કેવી રચના! કયાં ડૉરલી! અને કયાં ગંગા!

વાંચક? ચાલ, નંદીનદિના પુર વેગ તરફ દૃષ્ટિ ચલાવ, કે જ્યાંથી કુંઇક પત્તો મળી શકે...

અતુલિત આ અદભૂત ભૂમી પટ, પર બનતી અગણિત લટપટ ગત,
નિરખી અચરત લાગે કયમ સત્. કુદરતની લીલાની છે છત.

પ્રકરણ ૧ પેહેલું.

નંદી નંદીના પૂર વેગમાં

The whiel of life is ever on the round,
Whiel one side's up, other on the ground.
"PLUTARCH."

ગમે તે હો, પરંતુ કર્મબીજનાં યથેછિત ફળને પ્રાપ્ત થવું, એજ મનુષ્ય જન્મનું રહસ્ય છે.

यत्कर्म बीजमुतं येनपुरा निश्चितं स तत्भूंक्ते ।
पूर्व कृतस्य' हि शक्यो विधिनापि न कर्तुमन्यथा भावः ।*

વાયુના પૂર્ણ વેગમાં સપડાયેલો જળરથ, ઉત્તમ યંત્રકારના સ્વાધીનમાં છતાં અસ્તકાળના વાવાં ઝરડાંમાંથી નિર્વિઘ્ન બચી જાય, તો પછી કુદરતની અનુપમ સૌંદર્ય શક્તિ અલબત એક સમયે સત્તાહીણ થાય ખરી.

કોણ માનવી એવો હોય છે કે ઉદયનાં શિખપરથી ઉતર્યા પછી અસ્તનાં ભૂમિતળને શરણ થતો નથી? સંતોષી—ધૈર્યવાન, હિમ્મતવાન કે વિદ્વાન—અથવા તો જે ગગન ભૂમિની રસાળ સપાટીપર ઉભરાઈ જતાં આકૃતરૂપ વાદળોનો ફેરફાર જોઇને મગ્ન થયો હોય તે, કે અલૌકિક દુનિયાઇ અનુભવ પારાંગત હોય તે. નથી બીજાની શક્તિ કે, સંસારોદય રૂપ ભક્તિનાં અમૃત ફળ ચાખીને વિભક્ત થયાં પછી ત્વરિત અસ્તકાળનાં ચક્રોનું છેદન કરી શકે. જો એમ નહોત, તો મહાન્ સંસ્કૃત કવિ **માઘ** એમ ન કહેત કે—

उपसन्ध्यमास्त तनु सानुमतः
शिखरेपु तत्क्षणमशीति रुचः ।
करजालमस्तसमयेपि सता-
मुचितं खलू च्चत्तरमेत्य पदम् ॥

દ્રષ્ટાન્તમાં જણાવેલાં વિઘ્ન સંતોષિ નહિ, પણ આત્મ સંતોષિજ માત્ર અસ્ત ચક્રને છેદી શકેછે. કેમકે સુખ, દુઃખ, આફત કાળને તે

સામાન્ય સુખ સમજે છે. મહદ્ માને છે. સંસાર શાળાને અનુભવી શિ-
ક્ષણ ગણે છે. મહાન્ માણસ તેને સંતોષ સુરતરૂની છાયા સમજેછે.

उदये सविता रक्तो रक्तश्चाऽस्तमने तथा ।
संपत्तो च विपत्तौ च महतामेक रुपता ॥

સમુદ્રની અંદર ભરતી ઓટ થયાજ કરે છે, તો પણ તે સદા
મહાનજ છે. આમ્રવૃક્ષપર અવનવાં પલ્લવો, ફળો, પક્ષિઓ આવજાવ
કર્યાજ કરે છે, તો પણ તે મહદ્જ છે. જેને વિકાર, વિકાર કરી
શકતો નથી, તેને અવિકારનો સ્વિકાર કરવો પડતોજ નથી.

અસત કાળમાં ચળિત માત્ર કાયર બાયલો અને મૂર્ખ હોય
છે. જેણે પારકે દ્રવ્યે સુખ સંભાળ્યું હોય; જેણે પરાશ્રયે સત્તા ભોગવી
હોય, જેણે વિપત્તિ કર્ણદોષ માની હોય; જેણે સંપત્તિ, સદાકાળ સેવી હોય,
જેણે મહત્તા નયને ન્યાળી ન હોય, અને જે સહનશીલતાને શરણાગત ન
હોય તેજ ચળિત છે.

આહા! રાજા હરિશ્ચંદ્ર? તું મહાન્ છે. નૈષધપતી? તું મહાનર
છે. શ્રિયાળ? સુધન્વા? કર્ણ? બળિ? તમો શ્રેષ્ઠ છો. કેમકે તમે અસહ્ય
આપત્તિકાળના, અસતચક્રથી અનેક વાર છેદાયા ભેદાયા છતાં સદા તટસ્થ
રહેલા છો. ધન્ય છે, તમારી ધીરજ, ટેક અને ભક્તિને. ધન્ય છે ત-
મારી મહત્તાને. ધન્ય છે તમારી કીર્તિને. ધન્ય-ધન્ય-ધન્યછે તમારી
સંવૃત્તિને-પણ આપણો વાર્તાનો નાયક નવલ કયારે એવો થશે? ગંગા,
માટે તો એવો વિચાર બાંધવો વૃથાજ છે. કેમકે તે તો પ્રાચિન ભામિની
સમ સતી સૌંદર્યેજ સ્વરૂપા થઇછે.

જો ઇશ્વરે જ્યારે દરેક માણસને સુખી થવા માટેજ જન્મ આપ્યો
છે, તો પછી દુઃખિ થનાર પોતાની અજ્ઞાનતાનોજ ભોગ થયેલ સમજવો.
એટલું એ ખરૂં છે કે જો કોઇ માણસ દુઃખી હોય તો તેમાં તેની
પોતાનીજ ભૂલ. મી. ઇપીકટીટસ કહે છે. If a man is unhappy,
this must be his own fault, for God made all men
to be happy

*ગીતિ—પૂર્વે કૃત બીજ વાવ્યાં, અવસ્ય ભોકતા થશે સુફળ જન્મ્યે;
નવ ઇશ ટાળી શકશે, સરૂપાન્તરમાં ખલુ પુનર્જન્મે--"કર્તા."

આહા! ધન્ય છે પવિત્ર સુંદરીઓને કે અબળા નામ ધરાવીને પણ અસ્તકાળમાં તટસ્થ રહી. સીતા? તારામતી? દમયંતી? સાવિત્રી? તમે કેવાં મહાન? તમારી કેવી દૃઢતા? ખચીત તમ સરખી મહાન શકિત વડેજ આ ભૂમિનું આર્ય સૌંદર્ય દેદીપ્યમાન થયું છે. તમારાજ પગલે ચાલનારી આર્ય સ્ત્રી સુખીછે. દુઃખી છતાં સુખી છે. નવલગંગા, તમારાજ દૃષ્ટાંતથી દુઃખી છતાં સુખીછે. હા. તે વિપત્તીનાં ઘેરાયલાં વાદળથી તિમ્મર સમાન સૂર્યાસ્ત જેવી જણાયછે ખરી, આહા! જંગલમાં નિરાધાર ભટકેછે, તો પણ તે પવિત્ર સુંદરી મહાનજ છે. પણ તેનો પતિ નથી તેની સમાન—હેરાન છે. નાદાન છે. ભલે! જેની જેવી શકિત, જેની, જેવી ભકિત તેની તેવી ગતી—જોઇએ કે હવે ગંગા કયાં છે?–ગંગા તો દુઃખને સુખ માને છે, પણ નવલ સુખને દુઃખ માને છે. તે કયાં છે એ તો જોઇએ? ચાલ–એક પ્રવાસી નંદી નદિના કિનારાપર બેઠો છે, તેની તો ભેટ લહિયે!—

શરદ ઋતુના પ્રભાવે, નદીનું પાણી ડોળું–પીળું હતું. વર્ષાદના જોરથી નદી કૃત્રિમ બની હતી. એક મનોહર વન હતું. જેની પાસે નદિનો સુંદર તટ હતો, જ્યાંથી પ્રવાસીઓ થાક ગાળીને પળતાં હતાં. બે મોહોટા ટેકરાની વચ્ચે નદી બહુ ઊંડાણમા વહેતી હતી, તો પણ વર્ષાદના જોરથી તે મગરૂર બનીને ઉંચા કદમાં વહેતી હતી. સર્પાકારે જાણે ડરાવતી હોય, તેમ ભયંકર લાગતી હતી. આ ભાસ, માત્ર સર્વત્ર રીતે આ પ્રવાસીનું અનુકરણ કરતું હતું, તો પછી તેની સ્થિતી રચના તેવી કાં ન હોય! વહેળાના તટપર માર્ગ ઘસાઇને ચીલો પડયો હતો. એ ચીલો કિનારાપરની સામસામી આંબાવાડીની વચ્ચે થઇ પસાર થતો હતો. આપણો પ્રવાસી ચાલતો હતો. તો પણ ચીલાને સંભાળી ચાલતો હતો, કેમકે વર્ષાદનું જોર એટલું હતું કે જળમય પૃથ્વીથી ચીલો ઢંકાઇને એકત્ર થઈ ગયો હતો. સમય રાત્રીનો હતો. દિવસ સપ્તમીનો હતો, પક્ષ શુકલ હતો, તોપણ વાંદળાંઓએ ચંદ્રને દાબી દીધો હતો. વર્ષા, પોતાનો પ્રતાપ પ્રસારી, ધીમે ધીમે ડગ છોડીને વધું છાંટ નાંખતો હદ વધારતો હતો. વીજળી, ચમકારા કરતી હતી. આકાશ પોતાનાં સાગરીતોને લડાવતો હતો. ભૂમંડળનાં પશુ પક્ષી, અને પ્રાણીજનોને કુદરત ડરાવતું હતું. જંગલમાં વધુ ભય લાગતો હતો.

પ્રવાસી નદીના કિનારાપર બેઠો હતો. કેમકે એ કિનારાપરનું

ઝાડ, માત્ર તેનું આશ્રયદાતા હતું. રાત્રી અને વર્ષા એ બે દુશ્મનોના કરમાંથી બચાવનાર આ એકજ ઝાડ હતું. ત્યાં નિશ્ચિંત તો નહિંજ, પણ ઘડીભર શાન્ત થઇ બેઠો હતો. ત્રણ દિવસનો અપવાસી હતો. એ દેખાવમાં ગૃહસ્થ હતો, પણ વૃત્તી ભિક્ષુક હતી. ભિક્ષુક છતાં ભિક્ષા વર્જીત હતી. થકિત થએલો હતો, એટલે નગ્ર શોધી શકયો ન હતો. દુઃખી હતો એટલે અન્ન વિકારી માનતો હતો. બેઠો બેઠો બહુજ વિચાર કરતો હતો. પણ ક્ષુધા અને પીડા એ બન્ને વસ્તુથી કેવા વિચાર આવે? નઠારાજ-નઠારા વિચાર કરતો હતો, અને નિરૂપાયે એ વિચાર પોતાના પીંડમાંજ દાબીને અંગમાં ચાલતાં રૂધિરને દહન કરતો હતો. તે કોઇ દૂર પ્રદેશમાં ચાલી જવા ઇચ્છતો હતો. દરયાપાર દેશોમાં જઈ સાહસ કરવા તે તૈયાર હતો, પણ આ સમયે તો રોબીનસન ક્રૂઝોની પેઠે જંગલની વસ્તુઓને મિત્ર કરી બેઠો હતો. ઘડીમાં ઝાડપરનાં પક્ષિયોના રંગથી, તેની રીતભાતથી માહિતગાર થતો હતો, તો કોઇ વેળા પશુઓના સ્વર સાંભળી વિચારતો હતો. કોઇ વખત નદીનાં વેહેતાં જળગમ જોતો હતો, તો કોઈ વેળા ગગનનાં વાદળાં તરફ દૃષ્ટિ ફેંકતો હતો. એમ કુદરતની લીલા નિહાળતો ઠંડ, અને વર્ષા સહન કરતો જાગૃત રહી પ્રવાસી રાત્રીનો અનુભવ મેળવતો હતો “ જાગત તો રેન સાર ” આ વાકય એક બારોટના મુખમાંથી શ્રવણ કર્યું હતું. પણ તે અનુભવવાનો સમય મળતો ન હતો. આ વેળા તેને એ યાદ આવ્યું હતું, ત્યારે શોખથી-તો નહિજ, પણ ફરજીયાત તક મળી હતી, તે તકનો લાભ લેવા તે ચુકયો ન હતો.

સવારના પ્રહરને એક પ્રહર બાકી રહ્યો, ત્યારે એક લાકડું, નદીના પુરમાં તણાતું આવતું દેખાયું. એ લાકડું જ્યાં પ્રવાસી બેઠો હતો, તે તરફ આવવા લાગ્યું. નદીના કિનારાની વળણ આડી હતી-પાણીનો વેગ તે-તરફથી વહેતો હતો, અને એ તટ પરજ પ્રવાસી બેઠો હતો. પ્રભાતનું આકાશ, જંગલમાં અજવાળા રૂપ દેખાતું હતું, અને તેથી તરતું આવતું લાકડું ખુલ્લી રીતે જણાતું હતું; પણ નજદીક આવ્યા પછી. તે લાકડું માણસના આકારમાં નજરે પડવા લાગ્યું. જ્યારે તે લાકડાં માંહેથી બે હાથ જેવું ઉચું ટોચ દેખાયું, અને વળી જેમ જેમ નજદીક આવતું ગયું તેમ તેમ પ્રવાસીની નજરે મનુષ્યાકારે દેખાવા લાગ્યું. છેવટે થોડેક દૂર રહેલું લાકડું સ્ત્રીના પોશાકમાં કોઇ સુંદર લલના સમ નજરે પડયું. કંઇ પણ પુખ્ત વિચાર કર્યા વિના સાહસિક પ્રવાસીએ નદીમાં જંપલાવ્યું. પણ જ્યારે

તેણીને બાથમાં ઉંચકી નિર્દોષ મુખતરફ નજર કરી તો તેને એવો ધા વાગ્યે, કે જલદીથી તેના હાથમાંથી તે છુટી થઇ ગઇ— પુનઃ દૃષ્ટિ ફેંકીતો પવિત્ર અને દયાળુ મુર્તિ જોવામાં આવી. પ્રવાસી તે વેહેળાનાં ફરતાં પાણીમાં ચક્કર લેતી સુંદરીને પકડવા ગયો, પણ અંતે પુરનો વેગ વધવાથી જે ખાતરાંમાં પાણી ચક્કર ખાતું હતું, તેમાંથી નીકળી ગયાં. અને સ્ત્રી ને પુરૂપ નંદી નદીના પૂર વેગમાં તણાતાં ચાલ્યાં —ક્યાં જવું હતું? શું કરવું હતું? સર્વ એક તરફ રહ્યું. અને અંતે એ મોહિનીખાણુ અપ્સરા સ્ત્રીને બચાવવા માંટે ચાલી ગયો—સાહસ કરતાં કદી ઉગરશે-- તરશે— પણ કુદરતની કેવી ગતિ?

अरक्षितं तिष्टति दैव रक्षितं सुराक्षितं दैव हतं विनिश्यति ।
जिवत्यनाथोपि वने वसार्जितः कृतप्रयत्नोपिगृहे विनश्यति ।

"જેની કોઈરક્ષા કરતું નથી તેની ઈશ્વર, રક્ષા કરેછે. જેની કોઈ રક્ષા કરેછે તેને કાળ મારેછે. હજારો પ્રયત્નો છતાં તે મરેછે. વગડામાં અનાથ છતાં ઈશ્વર તેને ઉગારેછે."

હિમ્મત અને પ્રયત્નથી નિયમ તરીકે મનુષ્ય ફળિભૂત થતું નથી, એમ મહાન્ મનુષ્યનો વિચાર હોતોજ નથી. મહાન્ તેજ કુદરત—કુદરત તેજ હિમ્મત; અને હિમ્મત તેજ પ્રયત્નનું અવિકારી રૂપક. સાહસ એ પણ ઉદયનો માર્ગછે. પ્રવાસીનો ઉદય થયો, એમ પ્રભાતના ઉગતા સૂર્યે સુચવ્યુ છે. જોઇયે કે હવે કેમ ઉદય થાયછે? કવિ કાળિદાસ તો કહે છે કે,

या त्येकतोऽस्तशिखरं पतिरोपधीना-
मा विष्कृताऽरुणपुरः सर एकतोऽर्कः ।
तेजो द्वयस्य युगपद्व्यसनो दयाभ्यां-
लोको नियम्यमत् इवात्मदशान्तरेषु ।

"It is the mind that make good or ill
that maketh wratch or happy, rich poor"
"Spenser"

દુઃખી નવલ? ગંગા જાણીનેજ, દુઃખિયારી અબળાને છોડી? તું તણાતો છતાં હજુ પણ નિર્દય રહ્યો! ગમે તેવી તોપણ પાણિગ્રહણ સમયે લીધેલ સોગન દાખલ, અથવા તો અબળા જાતના માન ખાતર તેણીને છોડી દેવી ન હતી. છોડીને આખર તું પણ તણાયો? કેવી મૂર્ખના? તારે

હૃદયની આશાજ ન હતી! વિપત્તિને શર્ણ થનાર મુર્ખ? ગરીબ બિચારી કોઇ દુઃખિયારીને વધુ દુઃખી કરી? ગંગાના પ્રતાપે તે ડુબેલી છતાં સજીવ થશે, પણ તારે નંદી નદીના પૂર વેગને પુષ્ટિ દેવી ન હતી. સાહસિક માણસને ખરેખર પરિણામનો વિચાર હોતોજ નથી. તે પોતાને હાથેજ પોતાના ભવિષ્ય સુખનું સત્યાનાશ વાળે છે.

किं नु मेस्यादिदं कृत्वा किं नु मे स्याद् कुर्वतः

इति संचिन्त्य मनसा प्राज्ञः कुर्वित वा न वा ॥

નવલ! નવલ? તું તારી દશાથીજ હિચકારો બન્યો? તે તેથીજ તારા અનુભવને કલંક બેસાડયું? વ્યાપાર કાર્યમાં દક્ષ, સંસાર સાગરનો અનુભવી વાહાણવટી, તે એકજ તરફ દ્રષ્ટિકરી મૂર્ખ બન્યો? તું દુઃખી થયો છતાં સુખનું ભાન લાવી શકયોજ નહિ? હજુ પણ ગંગાના પવિત્ર-પણાએ તારા દુષ્ટ વહેમપર તળાપ મારી નહિ? તું જાણતો નથી કે તારી ભાર્યા ગંગાથી શું સુખ છે?

न च भार्या समं किञ्चिद्विद्यते भिपजां मतम् ।

औषधं सर्वदुःखेषु सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥

" દરેક સંકટ રોગમાં પુરૂષને પત્નિ સમાન કોઇ પણ ઔષધ જ-ણાતું નથી."

यत्रनार्यस्तुपूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः । **"मनु"**

વળી—

हे लक्ष्म्यो मान्याः सततमबला मान विभवैः **"वराह मिहिर"**

આહા! દમયંતી સમી સુશીલગંગા? તું કયાં? નળની સ્મરણીય દમયંતી પેઠે નવલના હૃદયમાં કેવી રવડતી હશે, તેનું સ્મરણ વિરહીનેજ હશે? આહા! શું સુંદર સ્મરણ!

क्व नु सा क्षुत्पिपासार्ता श्रान्ता शेते तपस्विनी ।

स्मरन्ती तस्य मन्दस्य कं वा साद्योपतिष्टति ॥

અંગ્રેજ કવિ મિલ્ટનના હૃદયભાવ, અભાગી નવલ કયાંથી જાણે?

Virtue may be assailed, but never hurt,
Surprised by unjust force, but not inthralled,—

અભાગી ? ગંગાથી તું વિહિન થઇ વહેમ રૂપ નંદી નદીમાં ડુબકાં ખાતો ચાલ્યો. ગંગા તો મિલ્ટનના વિચારને પહોચી હશે. ઠીક. ઈશ્વરો ગહનો ગતિ—આ સ્ત્રી ગંગા હતી કે નવલશંકરે તેની મુખમુદ્રા જોઇને હજુપણ ક્રોધી કાળના બળે તેણીને જીવતી ન છોડી ! ના. ગંગા જેવી મુખમુદ્રા હતી ખરી, પણ તદ્રૂપ તે ન હતી-નવલશંકરે ફરીને બચાવા ધારી હતી, તે પોતાના બળે નહિજ, ગંગા જાણીને કે અવર સ્ત્રી જાણિને નહિજ, પણ કુદરત-ના બળેજ તેણીને બચાવવાને ફરીને પ્રયત્ન કર્યો હતો, માત્ર તે સ્ત્રીનાં ભવિષ્યની આગાહીજ થઇ હતી, એટલે નવલશંકર પેલી સ્ત્રીને બચાવવાને પાણીમાં ધસ્યો હતો.

" Sweet strem that warmths
Through yonder glade "

આવી હૃદયદાન દેનારી પરમસુંદરીને તેં છોડી ! મહાન્ તપાચરણુકડે ન સંપાદન થાય, અગ્નિમાં બેસી, વાયુ ભક્ષી, જળપાન કરી કે નિર્જળ ઉપવાસ કરી તું પ્રભુ સ્મરે તોપણ એવી પ્રમુગ્ધાનો પ્રેમી નહિ બની શકે, છતાં તને સાંપડી, તેનો આવો ઉપયોગ ! ખરેખર અજ્ઞાન ઝવેરીની કને કાચ મુકવાની જરૂર પડે ખરી ! અફસોસ ! કુદરત ! તનેજ દોષ !!

આ સ્ત્રી ગંગાની સખી પ્રભાકુંવર હતી. કે જે સ્ત્રી ગંગાની સુ-અચર્યાને મળતી હતી. આકૃતીમાં, અને દેખાવમાં તેવડીને તેવીજ હોવાથી દરેક જોનાર ભૂલાવો ખાતા હતા. આ બિચારી પોલીસના અંધેરથી ઘેરાયલાં દેશી રજવાડાના મૂર્ખ અમલદારોના ત્રાસનો ભોગ થઇ પડી હતી. નીચ કિશોરલાલને લીધે, જેમ ગંગા, સિપાઇઓના સપાટામાં આવી પડી હતી. તેજ સિપાઇઓ નિષ્ફળ થયા પછી તેની બેનપણી પ્રભાકુંવરને તેઓના ઝાંઝા પણ ફર્યા હતા, અને સફેદ કપડામાં બેઠેલા કાળા ડાઘને ધોવાને માટેજ

આ નંદિ નદીના પુરવેગમાં પડી હતી. શા કારણે પડી હશે? એ વૃતાંત જાણવા પહેલાં દેશી રજવાડામાં પોલીસનું અંધેર જાણવું પડશે. ચાલો, ત્યારે તો ગંગા, પાછળ પડેલો **નવલશંકર**; અને તે પાછળ દોડતા અંધેરી નગરીના સિપાઇઓને પકડીએ, કે જેથી દેશી રજવાડામાં ચાલતાં અંધેરનો પડદો પ્રગટ દેખાઇ આવે. ખરેખર એક નીચ બીજથી સારાં ફળની આશા રખાયજ નહિ.--

> ઝેરી બી વાવીને શું અમૃતની આશા રાખી શકે
> ખસખસનાં ફુલમાંથી મીઠી સુગંધ કો શું ચાખી શકે !
> જ્યાં જુલ્મનું પ્રબળ, ત્યાં પ્રજા સુખી શી રીતે હોઇ શકે!
> Yes, a most notorious Villain ;
> To see the sufferings of my fellow Creatures,
> And own myself a man :—

क्वचित्सर्पोऽपि मित्रत्वमीयान्नैव खलः क्वचित् ।
न शेषशायिनोऽप्यस्य वशे दुर्योधनो हरेः ॥

પ્રકરણ બીજું

પોલીસ ચોકસી

(દેશી રાજ્યનું અંધેર)

The senctity of justice is the heart of him who judges;

Place makes no distinction.

" JULIA. ACT. V. 3 "

तथा च रागः प्रभवाहि लक्ष्म्यो राज्ञां मता भास्करवंश चंद्र ।

तस्मात् प्रयत्नेन नरेन्द्र मुख्यैः कार्यानुरागो भुवि मानवेषु ॥

" मत्स्य पुराण "

"લોકમાં કયા કર્મથી મારાપર પ્રીતિ થશે, અને શા કારણે અપ્રીતિ થશે. એ જાણી રાજાએ, જેણે કરી પોતાની પ્રજા નારાજ થાય, તેવું કાર્ય સર્વથા તજવું."

धार्मिकं पालन परं सम्यक् परपुरं जयं ।

राजानमभिमन्यंते प्रजापतिमिव प्रजाः ॥

રાજાએ પોતાની પ્રજાને પુત્ર સમાન માનીને તેના સુખ દુઃખમાં ભાગ લેવો એ તેનો ધર્મ છે. અને તેવીજ રીતે તેના શેવકોએ વર્તવું આવશ્યનું છે. કેમકે "दुर्मन्त्री राज्यनाशाय"

પ્રજા પ્યાર વિષે એક સ્થળે લખાયલું છે કે.—

The fence of virtue is a chief's best Coution:
And the firm surety of my people's hearts.
Is all the Guard that e'er shall wait Gustavus.

" GUSTAVUS VASA, "

ACT. V. 1

રાજા, પ્રજા અને સંબંધી યા કારભારી, એ સર્વને માટે ન્યાય સરખો છે. સર્વપર રાજાની દૃષ્ટિ સમાન છે. ન્યાય પવિત્ર છે. તેને સદા પવિત્ર રાખવા, નિમક હલાલ નોકરે તત્પર રહેવું જોઈએ. જો તે ન્યાયનું પગલું ઉલંઘે છે, સ્વાર્થને લહીને પ્રજાને પીડેછે, તો એ પાપના પ્રતાપે રાજા પોતાનું રાજ્ય ખોઇ બેસેછે. કેમકે સ્ત્રીનું પાપ ભર્ત્તાને, શિષ્યોનું પાપ ગુરૂને, પુત્રનું પાપ પિતાને, અને શેવકનું પાપ રાજાને લાગેછે, માટે શેવકો ઘણા ધર્મ ચુસ્ત હોવા જોઇએ. જ્યારે તેમ નથી હોતા, ત્યારેજ રાજ્યની પાયમાલી થાય છે. દેશી રજવાડાનાં અંધેરથીજ હિંદુસ્થાન, પરરાજ્યની સત્તા તળે ગયું છે. અને વધુ જવાનો સહજ સંભવછે.

દેવળપુરનું રાજ્ય અંધેર હતું. કેમકે રાજ્યકર્ત્તાનું સ્થાન લાંબા ગાઊપર વસેલું હતું. કારભારીઓથી અહીં કામ ચાલતું. સ્વાર્થી શેવકોથી રાજ્યનો અમલ ન્યાય સર ચાલી શકતો નથી, તેમ અહીં પણ ચાલતો ન હતો. કાયદો, એ તો પથ્થર સાથે લડાઇ કરતો હતો. ન્યાય એ બોલ પણ સાંભળવાને ન્યાયાધિશો કંટાળતા હતા. પ્રજા ગરીબડી અને વિશ્વાસુ હતી. સિપાઇ સરખા નોકરો, પ્રજાપર અસહ્ય જુલ્મ કરતા હતા. નહિ કોઇ દાદ લહેતું, કે નહિ કોઇ ફરિયાદ સાંભળતું. જો આ સમયની દશા. દેવળપુરને અંધેરી નગરીની ઉપમા આપીએ, તો આપી શકાય તેવી હતી. ન્યાયરૂપ સૂર્યને રાહુરૂપ સ્વાર્થી ગ્રહે, ઘેરેલો હતો, એટલે સ્વચ્છ, ગગનમાં અને ભૂલોકમાં પણ તિમ્મર પ્રકાશી રહ્યો હતો. સર્વ પ્રજા દુઃખ કરવા બદલે સર્વે સહન કરતી હતી. કારભારી લોકોનું પ્રબળ ઘણું હતું. તેનો રાક્ષસી દોર, નિર્દોષ પ્રજાની ગરદનપર બહુ ભાર કરતો હતો. તેઓના જુલ્મનું પ્રબળ એટલું હતું કે ગરીબ ખેડૂતો પોતાનાં બચ્ચાનું પોષણ કરવા બદલે કારભારીઓનુંજ પોષણ કરતા હતા; અને તેને અંગે ચલબે કરીને મુસલમાન સિપાઇઓ પણ પ્રજાને લૂટી ખાતા હતા. જ્યાં રાજાજ મહારાજા, ત્યાં કારભારી શું ગણે? આવી હાલતમાં નિર્દોષ માણસ માર્યું જાય, અને લોંડીયું લખેશરી થાય. એ દેશી કહેવતનું કેણુ તદન જુઠું ન હોતું,

દેવળપુરના સત્તાધિકારી વહિવટદાર પ્રાણલાલનાં સૌભાગ્યવંતા પત્નિ પ્રભાકુંવર કનેથી, ગંગા દાગીના લઇ ગયાપછી તુરતજ નવલશંકર આવ્યો. આ વેળાનો ગભરાટ, પ્રમાને વિચિત્ર લાગ્યો, એટલે અધીરી લલના પોતાની સહિયરનો ટંટો પારપાડવા તેજ વખતે એક સિપાઇ સાથે ફાનસ બત્તી કરાવીને ચાલી. રાત્રી અંધારી ઘોર મચી રહેલી છતાં પ્રભાત થવા આવ્યું હતું, પણ નગ્ર તો સુન્યશાન હતું. પ્રભાકુંવર,

ગંગાને ઘેર આવી, પણ દરવાજા બંધ હતા. પ્રભાના સિપાઇએ બૂમ મારી, ડોશીને ગંગાની ખબર પુછી તો અજાણે ડોશીએ કહ્યું કે "સર્વે સમાધાની સાથે પોઢેલાં છે." એથી પ્રભાકુંવર હર્ષથી ઘેર ચાલી. પણ આ ખબર કિશોરલાલને કાને આવ્યા. કિશોરનું હૃદય ચંચળ હતું. તે તો સ્પષ્ટ જાણતો હતો કે "ગંગા અને નવલશંકર નહાસી ગયાં છે. સિપાઇઓએ મૂળથીજ તેના કાન ભંભેર્યા હતા. પણ આ પ્રભાને કાને આવેલો જવાબ કૃત્રિમ હતો, અને એ મુજબ જો સવારે બન્નેને ન જોયેલાં જાણશે, તો તપાસ થશે; અને અંતે કોઇ ફૂટી જશે, તો પોતાનાજ બાર વાગશે," એમ ધારી કિશોરે પ્રપંચ રચ્યો. ગંગાની અને નવલની શોધ કરનાર માત્ર કિશોરલાલજ હતો. ડોશીને તો સમજાવવાનું તથા લોકોને એ વિષે શું કહેવું, એતો તેણે ગોઠવી રાખ્યું હતું. પણ પ્રભાની જુબાની અને વિગત એવી હતી, કે "તેણીને ભૂલ થાપ અપાય એવું કલ્પવામાં હતું નહિ, ગંગા નાશી ગઇ, અને નવલશંકરે આપઘાત કીધો, એમ કહેવાય;" પણ તેમ પ્રભા સમજે એવું ન હતું. તેમને કદી કોઇ સિપાઇ મારફત ખબર થઇ જાય તો મૃત્યુ આવે, માટે પ્રભાને જોખમમાં ઉતારવાની તુરત વેળા તજવીજ કરવા માંડી.

કિશોરલાલ તુરત સિપાઇઓને મળી પ્રભાકુંવર વિષે ઇસારો કર્યો; "તમે જો તેણીને હેરાન ન કરશો તો સર્વ ભોપાળું ખુલ્લું થશે, એમ જણાવ્યું. વળી એક આબરૂદાર સ્ત્રીને કેદ કરવા માટેનો અને બીજો તેને નસાડી મુકવાનો, અથવા ગુન્હેગારનું ખૂન કરવાનો આરોપ મૂકી, એ ગંગાની સખી પ્રભાકુંવર સર્વેને ઘસડશે, માટે છુપી રીતે પ્રભાનું કાટલું કરો." આ વાત સિપાઇઓના ધ્યાનમાં આવી, અને નાયકને સૂતો મુકીને બીજા બદમાસો એ કામ પાર પાડવા તૈયાર થયા. હવે જે યુક્તિ કરવી હતી, તે કલ્પના કિશોર પાસે કરાવી; અને પ્રભાને તેને ઘેરથી ઊંચકી લાવવાની તજવીજ કરી. બે સિપાઇઓ પ્રભાને ઘેર ગયા અને એમ કહ્યું. કે "બાઈ? ગંગાબાઇએ નદીમાં-પડી આપઘાત કર્યો છે, પણ મરતાં મરતાં કંઇક કહેવાને તમને ચાહે છે, માટે એકદમ તમે નિર્મળપણે નદિ કિનારે હમારી સાથે પધારો" ગંગા જેવી હૃદયગામિની સહિયર આપઘાત કરે, ને તેના મૃત્યુ સમયે પ્રભાકુંવરને બોલાવતાં છતાં મુખદર્શન કરવા તેણી ન જાય, એ કોઇ વાંચક માને? તુરત પ્રભાકુંવર ધડકતે હૃદયે અને રડતી આંખે પોતાના સિપાઇને સાથે લઇ બેસા પોલીસના સિપાઇ સાથે ચાલી. કિશોરલાલની ગોઠવણ પ્રમાણે પ્ર-

ભાકુંવરને, સિપાઇઓ કુતુબશીયને કિનારે ઝાડીમાં લઇ ગયા. પ્રભાનું દીલ દુઃખતું હતું. તેને ચેન પડતું ન હતું. તે એકદમ ગભરાયલી દીસતી હતી. તેવામાં સિપાઇઓ માંહેના એકે તેને દમ મારી કહ્યું. "તમારા આંગપરના દાગીના કહાડો." આ શબ્દ સાંભળી પ્રભાકુંવર ગભરાણી. તેનો સિપાઇ કંઈ બોલ્યા સિવાય છુપાઇજ ગયો. મુસલમાન ભાઇ સિપાઇનો સિપાઇ થઈ ગયો. પ્રભાએ હિમત્તથી જવાબ આપ્યો "દાગીના શા? ગંગા ક્યાં છે?" "ગંગા જહાનમમાં ગઇ" સિપાઇએ જવાબ આપતાં પ્રભાનું કાંડું પકડયું." "દૂર રહે, ઓ હિચકારા? તમે શું ધારો છો?" "સિપાઇઓ? પકડો, રાંડને? બાંધીને નાંખો વાવડીમાં" સિપાઇઓએ પ્રભાને પકડી અને સર્વે બાંધવા લાગ્યા. એકજણે મોઢું દાબ્યું. બીજાએ દાગીના કાઢયા. "કપટ, કપટ કપટ" આ શબ્દ ત્રણ વખત બોલાયો, એટલે તો પ્રભાનું શરીર એક વાવડીમાં પડયું. પણ તેણીને નાખતાંજ એક મોટો શોર થયો, કે ત્રાસ પામીને પેલા બદમાસો નાઠા. વાવમાં પાણી છે, એમ ધારી સિપાઇઓએ પ્રભાને નાખી, પણ તેમાં તો માત્ર કીચડજ હતો, એટલે પ્રભાને વાગ્યુ નહિ, કે ડુબી નહિ; પરન્તુ જરા કીચડમાં લપટાણી. પ્રભા, હવે હિમ્મતવંત બની. અને ધીમે ધીમે પગ હાથ છુટા કરીને વાવડીમાંથી બહાર નીકળી આવી. "હવે નગરમાં જવુંકે નહિ?" એ વિચારમાં પડી. અબળાથી ડગ દેવાયું નહિ. સિપાઇઓએ તેણીને બાંધતી વખતે કહેલા શબ્દો પ્રમાણે લુચ્ચા પોલીસના સિપાઇઓ અજાણ થઇ જશે, અને ઉલટો ચોર કોટવાળને દંડે તેમ આરોપ મૂકશે તો! ગંગાને મારી નાખી હશે, તેનો અથવા તો હું અંધારી રાત્રે બહાર નીકળી હતી, તે માત્ર પરાયા પુરૂષ સાથે નીકળી જવા માટે, કે બીજા કારણસર, પણ એ ચંડાળો આરોપ ઘડી કહાડશે, અને પોતે નિર્દોષ ઠરી મને સપડાવશે તો! કદી મારો પતિ અમલદાર હોવાથી તેઓને દંડશે, તો પણ મારી આબરૂને કલંક બેસશે. મારો પતીજ સ્વાલ કરશેકે રાત્રે બહાર જવાની સ્ત્રીએ શામાટે હિમ્મત કરી? ગમે તેવો બનાવ બન્યો, પણ સિપાઇ સાથે કેમ ગઇ? આ પ્રસ્નોથી મારીપર મુકાયલા આરોપની બાજી પેલા નેટ મુસલમાનો ખરી ઠરાવશે તો!" આ કલ્પનાથી અંતે તે ભ્રમિત ભામિની એકદમ ત્યાંથી નાઠી. અને ચાર કલાકમાં છ ગાઊ દૂર એક ઝાડીમાં નીકળી ગઇ. જે ઝાડીમાં છુપાઇને રાતવાસો કરવાની વર્ષાદે ફરજ પાડી; જેથી તે નવલશંકરના કરમાંથી તણાઇ જવાનો વિધી સંકલ્પ સત્ય પડયો.

સિપાઇઓ ભયના માર્યા સુઇ ગયા. કિશોરલાલ અજાણપણે ઘરમાં ભરાઇ રહ્યો, અને પ્રભાત થતાં અજાણ્યો થઇને પોતાના કામપર ચડી ગયો. એક સપાઇને પ્રભાના પતીને ખબર આપવા મોકલ્યો.

એક રાત્રીમાં બનેલા આ અદ્‌ભૂત બનાવ છતાં અંધેરી નગરીના બદમાસ સિપાઇઓ નિર્મળપણે પોતાનું કામ ચલાવે, એ કેવી ન્યાયરીતિ ! મોટા મોટા અમલદારોનાં પણ ઘર લૂટી જાય. એ કેવી પોલીસ ! વડાને પણ હાથમાં ચાંદ બતાવે, એ કેવા સિપાઇઓ !!! લાલચ, લોભ, અને સ્વાર્થને લઈને જ્યાં કામ થાય, ત્યાં ન્યાય કેમ પોતાનું પ્રબળ ચલાવી શકે ! કલિયૂગ રૂઠયો ત્યાં સત્યયુગ તુટયો, અને એમ થયું ત્યારે નળરાયે દમયંતીને તજી; નળરાજા જેવા ધર્મિષ્ટ, અક્કલમંદ, અને પુન્યશાળી રાજાને ભ્રષ્ટ બુદ્ધિ પેદા થઇ તો નવલશંકરની શી ગણતી ? મંદ મતીથી નળે અવિચારે દમયંતીને તજી તો ગંગા તજાય તેમાં શી નવાઈ ? ગંગા બિચારી પોતાનાં લાલુડાં બાળને છોડીને કોણ જાણે કયાં ચાલી ગઈ ! નિર્બળ અને કાચા કાનનો નવલ કયાં રખડી મુવો ! અને શુકલ કુટુંબનું શું થવા બેઠું છે ! ન્યાય માત્ર તારાપર આવી પડેલી વિપત્તિનું જ આ રહસ્ય છે! જો તને રાજ્ય શેવકો સિદ્ધી રીતે પોષે, તો નિર્દોષ પ્રજા તારી ન્યાય મુર્તિને અન્યાયનું રૂપ આપતાં ન અટકે ! કે પ્રજા આવી હાલતમાં આવી પડે ! રાત્રીના ચાર વાગે ગંગાની પાછળ નાઠેલા પોલીસ સિપાઇઓ હાર ખાઇને નગ્રમાં આવ્યા, તેઓને રાજ્યદંડનો ભય લાગ્યો નહિ. ઇશ્વરી ડર પેઠો નહિ. લોક લજ્જા આડે આવી નહિ. મનોવિકારે માર્યા નહિ. અને નિષ્ફળ નીવડેલા છતાં પશ્ચાતાપ થયો નહિ. "कामांधो नैव पश्यन्ति" કામ આંધળો છે, પછી અંધને શરમ શી "મનને પુષ્પના જેવું કોમળ, દ્વેષ રહિત રાખવું. દ્વેષરૂપ દોષને લીધે દેવ દાનવો વચ્ચે મહા નાશકારક બનાવ બન્યો હતો. તેમ પુષ્પ જેવી કોમળ સ્ત્રીપર કઠોરતા વાપરવી નહિ. કેમકે સૂર્ય જેવા પ્રત્યક્ષ દેવે પણ પોતાની પત્નિને નિર્ભય કરવા સ્વતેજ ઓછું કર્યુ હતું."

સિપાઇઓ પોલીસગેટમાં આવ્યા, અને અજાણ થઇને જાણે રાત્રીના જાગરણથી નસકોરાં ઘોરતા પડયા હોય, તેમ નિર્દોષપણે સૂતા. નાયક પ્રભાતમાં ઉઠયો. પણ ઉઠતાંજ કિશોરલાલે તેને સમજાવી દીધો.

એવી રીતે કે જો તે નાયક ગડબડ કરશે, તો પોલીસનું અંધેર જણાશે એથી તે બાપડો બીજાઓની દુષ્ટ ધારણને શરણ થઈ મુગો રહ્યો,ને અંધેર ચાલવા દીધું. અંધેર ચાલી ગયું એ વાત ખરી, પણ નગ્રમાં કોળાહળ ઉત્પન્ન થયો હતો. વહિવટદારને, પેલો પ્રભા સાથે ગયેલો સિપાઈજ ખબર આપવા ગયો હતો, અને પોલીસવાળાઓએજ શિખાવ્યો હતો. તેણે ખબર આપી હતી કે "બાઇ કોઇની સાથે રાત્રે નીકળી ગયાં છે," વહિવટદાર બહાર ગામડેથી દોડતો આવ્યો, ત્યાં ગંગા તથા નવલશંકર નાશી જવાની ખબર પડી. તુરત કિશોરલાલે જઇને કહ્યુ કે "દાગીના સંબંધી ખટપટને લીધે રખે નવલશંકરે બન્ને જાણીઓને મારીને પોતે આત્મઘાત કર્યો હોય!" વળી નીચ કિશોરે વહિવટદારને યાદ આપી કે "જદુરાયે જે દાગીના મોહનમાળા ઇત્યાદિ તમારે ત્યાં મૂકેલાં હતાં, ને ગંગાના હતાં. ને તે દાગીના તમારી પત્નિએ ગંગાને ખપ માટે આપ્યા હતા. કેમકે તે નવલશંકરથી છુપા મુકાયા હતા, ને નવલશંકરે માગ્યાથી પ્રભાકુંવરની કનેથી. ગંગા મૂળ વાત કહી લઈ ગઇ હતી. આ સંશયની તકરારમાં સર્વેનાં ખૂન થયાં છે, તેનો પત્તો નથી." આ હકિકતપર શકમંદ હાલતેવહિવટદારે ઘટતી તપાસ ચલાવી, પણ કંઇજ પત્તો મળી શકયો નહિ. અને છેવટ આબરૂ જાળવવા ખાતર અને પોતાની પત્નિની સભ્યતા સંભાળવા માટે સર્વે છુપાવી દીધું. પોલીસને તો ભાવતું હતું ને વેદે કહ્યા જેવું થયું. "ચોતરફ વાતો તો ફલાશે, પણ ચાર દીનનાં ચાંદરણાં પેરે ઉડી જશે." એમ કિશોરે સમજાવ્યું. કેમકે શુકલ કુટમ્બપર શિહા પડદો પડેલો વહિવટદાર પ્રાણલાલે જોયો. એક રાત્રીના બે પ્હોરમાં શુકલ કુટમ્બનો અસ્ત થયો. અને પ્રાણલાલે નવી સ્ત્રી કરવાનો વિચાર ચલાવ્યો. જે બનાવ બન્યો તેથી વિશેષ શો પડદો પડયો, તે જોઇએ ?

કિશોર જેવો રાહુ જગ્ત દીપક ચંદ્રને સ્પર્શી અંધકાર કરી મૂકે તો શુકલ કુટમ્બપર તે શિહા પડદો નાખે, તેમાં આશ્ચર્ય શું હતું ? વાંચક! હજી પણ જો, એ ચંડાળ કિશોરનાં કાવતરાં, ને શુકલ કુટમ્બપર પડેલો શિહા પડદો.

દુર્જનના દુઃસંગથી જગ્ત અંધમય થાય;
કુટમ્બનો ક્ષય થઇ વળી દેહ નર્કગત થાય.

વળી—

त्यक्त्वाऽपिनिजप्राणान्परहितं विघ्नं खलः करोत्येव ।
कवलेपतिता सद्यो वमयति मक्षिकान्न भोक्तारम् ॥
"भोजप्रबंध."

What is revenge, but Courage to Call in
Our honour's debts, and wisdom to convert
Others self-love into our own protection
"REVENGE" ACT. 1. 2.

દુગ્ધ પાઇને સર્પને ઉછેરે, તેજ સર્પ ડંસવા ધાય;
પાળેલો કૂતરો પગ કરડે, ને ઉછેરેલો દુર્જન અરિષ્ટ કરે.

એ એક ખરેખરો કળિનો મહિમા. દુર્જનથી ડુંગરાપણ દૂર નાસે, તો મનુષ્યની શીગતિ ! વિકાળ વા ઘના પંજામાં સપડાવું, જેટલું સલામતી ભરેલું છે, તેથી અધિક હાનિકારક દુર્જનની સંગતી કહેવાય છે. એક દાવાનળ જેમ દુનિયાંને પ્રલય કરેછે, તેમ એકજ કૂપાત્ર આખા કૂળનો નાશ કેરેછે. એક કોહાયલું ફુલ આખી ફુલવાડીનો નાશ કરેછે.

अपूर्वः कोऽपि कोपाग्निः सज्जनस्य खलस्य च ।
एकस्य शाम्यति स्नेहाद्वर्धतेऽन्यस्य वारितः ॥

માત્ર એકજ ઝેરી કીડો આખા વૃક્ષને છેદી નાંખેછે, જેમ એકજ ઝેરી જંતુ માત્ર છાતીનાજ ભાગને કોતરીને પણ મનુષ્યના દેહનો ભોગ લહેછે: તેમ એકજ નીચ પુત્ર આખા કુટુમ્બની ધૂળધાણી કરી નાંખેછે, એક કિશોરલાલ જેવા નીચપુત્રથી કુળવાન શુકલ કુટુમ્બપર શિહા પડ્હો પડ્યો. અફસોસ !

પ્રકરણ ત્રીજું.

" શુકલ કુટમ્બપર શિહા પડદો "

In the hour—
Of man's adversity all things grow daring,
Againist the falling—

"SARDANA PALUS" ACT V. I.

तमसा ग्रस्तवद्भानात् अग्रस्तोऽपि रविर्जनैः
ग्रस्त इत्युच्यते भ्रांत्या अज्ञात्वा वस्तु लक्ष्मणं ।

"विवेक चूडामणि"

"અંધકાર સૂર્ય પાસે જઇ શકતો નથી, પણ આપણે અને સૂર્યની વચ્ચે આવ્યાથી આપણને ભાસ થાય છે કે અંધકારે સૂર્યને ઘેર્યોછે. અને તેથી સૂર્ય અગ્રસ્તે છતાં પણ તે ગ્રસ્તથી અસ્તછે એમ સહજ માનવામાં આવેછે."

હરિશ્ચંદ્ર, સત્યતાને માટે રાજ્ય, સ્વદેશ, અને પત્નિ, પુત્ર ત્યાગ્યો; તેથી તેનોઅસ્ત થયો કહેવાય; નહિં, નળ, તેવીજ દશાને પામ્યો—પાંડવો તેવી સ્થિતીમાં આવી રહ્યા, રામ, તેજ હાલતે પહોંચ્યા, તેથી અસ્ત કહેવાય નહિ, અલબત એક સમયે જે વસ્તુનો અસ્ત થાયછે તેજ એક વેળા ઉદયને પામેછે. કેમકે તેનાં લક્ષણને પણ મળતાં થનાર, તેજ વસ્તુને વખાણનાર લોકનો સમુહ ઉત્પન્ન થાયછે. ભવભૂતિનું વાક્ય છે કે.

उत्तत्स्यतेच मम कोऽपि समान धर्मा—
कालोह्यमं निरविधिर्विपुलाच पृथ्वा ।

" કાળ અનંતછે, અને પૃથ્વી વિશાળ છે, જેથી કોઇ પણ મનુષ્ય એવાં પ્રગટશે, કે જે હમારા કાર્યને આદર આપશે ."

હરિગીત—આ સૂર્ય અસ્ત થયા પછી શું ઉદયની આશા નથી ?

> તોફાનમાં પડ્યું નાવ, શું આશા કિનારાની નથી?
> કદિ કાચની બરણી તુટી, સંધાય, આશા નહિ ખરી,
> પણ વસ્ત્ર ફાટ્યું તોપછી સંધાય કેમ નહિ વળી?

"સદાચાર અને સત્કર્મનું તો નિઃસંશય ઉદયજ ફળછે.. અલબત ચોરને કાપી નાંખતાં ફરી ઉદય થાય તે નિષ્પ્રયોજક નીવડેછે, પણ કલ્પ વૃક્ષનો ઉદય તો સદા ફળરૂપ ને ઉપયોગીજ નીવડે છે. અલબત ઉદયી-ચિન્હનો પ્રભાવ, ફળોદયના સંભવના વિલંબે, વા કોઇ દુષ્ટ દેશમાં વસવાથી કે દુષ્ટ કાળમાં પડી જવાથી સત્કર્મીનો અસ્ત હોય એવું દેખાય છે, પણ પારકાની દૃષ્ટિએ દેખાતો અસ્ત પરિણામે ઉદયજ ફળ પ્રાપ્ય કરેછે. આજે શુકલ કુટમ્બપર શિલા પડદો પડવા બેઠો છે. તોપણ ઉમેદ, ઉદયનું ચિન્હ દેખાડેછે. જોકે ઉદય જોનાર અને કલ્પનાર આ સમયે કોઇજ વિદ્વાન સત્કર્મી હશે, પણ અસ્ત જોનાર ઘણા એકઠા થયા છે.

કિશોરલાલ, કામથી પરવારીને અજાણનું ડોળ ઘાલીને એકદમ હવે કરેલું કૃત્ય દાબી પાપને વધારવા ચાલ્યો. ગભરાયલો હોય, અકળાયલો હોય, ચિન્તાતુર હોય, દુઃખિહોય, પીડિત હોય, વ્યાધિગ્રસ્થ હોય, તેવી રીતે નવલશંકરના ઘરની ચાવડીપર આવ્યો. અને મનમાં સંકલ્પેલો વિચાર પ્રગટ કરવા માટે દરવાજાનું બારણું ઠોક્યું,—વડીબર જવાબ ન મળતાં થંભી રહ્યો—

"નવલશંકર નહાશી ગયો છે કે ઘરમાં છે? તેની કઇંજ ખબર નથી." એવું ડોળ દેખાડવા લાગ્યો. માત્ર કળિના દમયંતી પરના વેરને લીધે ગંગાનુંજ અરિષ્ટ થતું જોવાને ત્યાં આવ્યો.

એતો સત્યછે કે.

> मधुना सिञ्चतेन्निम्बं निम्बः किं मधुरायते ।
> जाति स्वभावदोपोऽयं कटुकत्वं न मुञ्चति ॥

વેર લેવાની અનિયમીત શોધ વિષે એક અંગ્રેજ લખેછે કે.

> O vengeance, I have follow'd the too far,
> And to receive me, hell blows all her fires.
>
> RAVENGE. ACT, V. I.

રાત્રીના કંકાસથી કંટાળી ગએલી સવિતાગવરી નિદ્રાવશ હતી, તોપણ કિશોરના ગર્ભીત પણ જખમી અવાજથી તે ભય પામી ઉઠી, અને

દરવાજો ક્ઘાડયો. અધીરા હૃદયનો કિશોર એજ વાટ જોતો હતો. દર-વાજો ઉઘડતાં પ્રથમ પ્રશ્ન કર્યો " નવલશંકર ક્યાંછે ?" " કેમ ? ઉતાવળો, અને ગભરાયેલો કેમ છે ? મને પ્રથમ કહે " ડોશીએ અધીરાઇથી પુછ્યું " કહીશ, પણ પહેલાં નવલને મળવું છે. એક મહા ઉત્પાત થયો છે " કિશોરે, ડોશીને ચમકાવી. " ઉત્પાત ! શો ઉત્પાત ? મારા સમ—મને જલદી કહે " ડોશી અકળાઇ પડી. કિશોરને કહેવાની ઉત્તમ તક મળી, એટલે તુરત તેણે લાભ લઈ લીધો. " માજી ? તારી વહુતો કોઇને લઇને નાશી ગઈ. " " મારી વહુ વંઠી ગઇ ? ઓ—તોબાં—તોબાં " છેલ્લા શબ્દે ડોશીને તમ્મર આવી ને તેણી નીચે પડી. કિશોર, એકદમ પહેલે માળે ન-વલના શયનગૃહ તરફ દોડી ગયો. શયનગૃહ ઉઘાડું હતું. માત્ર કોમળ અને કિશોરવયનો મણી, નિર્દોષ નિદ્રામાં અસ્તનાં સ્વપનાં જોતો હતો. તે ક્યાં જાણતો હતો કે પોતાની માતા તેને એકલો કરીને ન્હાશી ગઈ છે. તેને ક્યાં ખબર હતી કે હું બાળક એક ઘાતકી વાઘના પંજામાં સપડાઇ, નિર્દય વાઘેણનો ભોગ થવાનો છે ? ગભરાયલી ગંગાને ક્યાં ભાન હતું કે મારાં બાળકને મુકીને દાગીના લેવા જાઉં છું, એટલે બાળક ગુમાવી દઇશ ? પણ ઇશ્વરની લીલા અદભૂત છે. ગંગા, બીજે સ્થળે દુઃખી થતી હશે. ત્યારે આ બાળક અહીં દુઃખ જોઈ લહેશે. કિશોર ચોતરફ ફર્યો. અગાશીમાં જોઇ વળ્યો; રસોડામાં તપાસ કર્યો, પણ નવલનો પતો ન મલ્યો. ક્યાં છે નવલ જે પત્તો મળે ? નિરાશામાં આશાભર કિશોર નીચે ઉતર્યો. ડોશી શુદ્ધિમાં આવી. કિશોરને જોવા લાગી. કિશોર દોડતો આવી બોલ્યો " માજી ? તારો નવલ પણ નથી. રખે તેણે પેલી તારી વંઠેલી વહુના પ્રતાપે આ-ત્મઘાત કર્યો હોય ? રખે વહુને નસાડી જનાર શખ્સને હાથે નવલ ઘાયલ થઈ કોઇ વિકટ વાટમાં પડ્યો હોય ! હવે શું કરશું ? " " હવે મને ગળે ફાંસી દે, નહિ તો હું આત્મઘાત કરીશ. મારાં વહુ દીકરો નહિ મળે, તો હું શું મોઢું બતાવીશ ! અરેરે ! પેલું નાનકડું બાળક છે કે તેને પણ લઈ ગઈ છે ? " ડોસી ગભરાતી બોલી " છે. મણી સૂતેલો છે. અરેરે, વંઠેલી સ્ત્રીને-તે બાળક વ્હાલું હોય ? જેને લાજ વ્હાલી નહિ, જેને પતિ વ્હાલો નહિ, તેને બાળક તે વ્હાલું હોય ! હત્ તારૂં ભુંડું થાય હતભાગ્યણી ? " કિશોર પેટનો ઉભરો કાઢવા લાગ્યો.

" બાપુ ? તું શોધ કર—અરેરે, ગામમાં હમણાં વાત પ્રસરી જશે રે."

"વાત પ્રસરી ગઇ, નદિ કિનારેજ ગુપચુપ વાત સાંભળી ને હું-દોડી આવ્યો. પોલીસના સિપાઈઓએ તેણીને જતાં જોઇ પછી મને

ખબર મળતાં અહીં દોડી આવ્યો. અરેરે મારા પેટમાંતો ચારો નથી રહ્યો, લોકોને શું મોઢું બતાવવું." "પોતાનાં વિના કોને દાઝે, બાપુ? પણ હવે?" ડોશી અકળાવા લાગી.

"હવે બીજો કંઈ ઉપાય નથી; ખાતરપર દીવો થશે. સરકારને ખબર પડશે, એટલે તે વળી ચીડાશે. અને તપાસ ચાલશે તો પૈસાના ખરચમાં ઉતરવું પડશે. એટલુંજ નહિ પણ લેણદારો એકદમ ચડી આવશે, અને ઘરમાં જપ્તી લાવશે" કિશોરે, બહુ દમ દીધો. વૃદ્ધગાત્રિક રડી પડી. તે વૃદ્ધાવયે આ દુઃખ દેખી બહુ દાઝવા માંડી. જુના રિવાજની, પણ ભલી-વૃદ્ધ પણ વિવેકી અને દુઃખી પણ દયાળુ ડોસી ગભરાઇને કૂટવા લાગી. પાસે સુતેલી ચકોરમંકુ જાગી ઉઠી. વૃદ્ધમાતાને રડતી જોઇ તે બોલી, 'મોટાંમાંજી? શું છે? રડોછો કાં? કાકા? આ શું છે? મને કહોની?" કપટી શિયાળ તો શું કામ બોલે? તે તો જાણે ડોશી કરતાંએ વધુ આફતમાં આવી પડ્યો હોય, તેવો આડંબર કરવા લાગ્યો. મંકુના કરૂણજનક શબ્દોથી ડોશી બોલી "બાપુ? તારો બાપ અને નવીમા નાશી ગયાં; હાય!" હાય મારીને ડોશી માથું કૂટવા લાગી. મંકુ પોકે પોક રડવા લાગી. આફતે સર્વેને ઘેરી લીધાં. કિશોર શા માટે અટકાવે? માતા જેવી માયાળુ મૂર્તિની જેને દયા નહિ, તે શા માટે જીવ કકળાવે? થોડી વાર રહી ને ચંડાળ બોલ્યો 'તમે ધિરજ રાખો. હો હા કરશો તો વધુ ફજેત થશો. મુગાં મુગાં ઘરમાં બેસી જાઓ. હું તપાસ કરૂંછું" એટલું કહીને તે ઝટ ચાલવા માંડ્યો. ડોશી બિચારી દીકરાના શોકમાં રડતી રડતી દરવાજો દઇ ઉપર ગાળે મંકુને લઇને ગઇ. ભાઇ જેવો ભાઇ નહિ. અને ભાઇ જેવો કસાઇ નહિ; પુષ્કરે, અદેખાઇ ન કરી હોત, તો નળ, રાજાને ભુંડો વખત આવતે નહિ; દુર્યોધન દુષ્ટ બુદ્ધિનો થયો હોત નહિ, તો કોરવકૂળ નાશ થતે નહિ, રાવણ સમજ્યો હોત, તો વંશ વૃદ્ધિનો વિનાશ થાત નહિ, તેમ કિશોર, ચાંડાળ ન બન્યો હોત તો શુક્લ કુટુંબપર શિક્ષા પડદો પડતે નહિ. એક અકરમી થયો તેથી શુક્લ કુટુંબ શોભ્યું નહિ.—

ઉત્તમ કુળમાં જન્મે- પણ શીલહીનથી વૃથા ગતિ થાય.
મન હર ઉપવન માંહે કંટકદ્રુમ ઉપયોગી ન કહેવાય.

કિશોર ચાવડી બહાર ગયો. ક્સરા વળી દરવાજા બહાર ઉભી. પ્રભાત થઇ ગયું. સૂર્યનો ઉદય થયો. ગામમાં વાતો ફેલાઇ ગઇ. અને નવલ-ગંગાનાં વગોણાં સાથે તેની સખી પ્રભાકુંવર માટે નિંદિત વાતો ઉચરાવા

લાગી. આ ગંભીર ચર્ચાએ આખા ગામને ધંધાદાર બનાવી દીધું. નિં-
દાખોર ગામને નવો જ રોજગાર મળ્યો. વાટ ને ઘાટ; નદી, ને દરવાજા,
શેહેર અને સીમ; ચકલે ને ચૌટે દરેક જન આ વાતો ચર્ચાવવા લાગ્યાં. કિ-
શોર ઠંડો રહ્યો, અને નવલશંકરના લેણદાર જ્યાં વાત સાંભળીને ઉન્ન-
તપુરની દીવાની કોર્ટમાં પોતાનાં નાણાંનો દાવો કરવા ગયો. ત્યાં પણ આ
વાત જાહેર થઇ. પ્રખ્યાત કુટમ્બપર આવો કેર વરતાયલો જોઇ સુજ્ઞજનો
ઘણા દિલગીર થયા, પણ ઘણા લોકો ખુશી થયા. કોઈ નવલને દુઃખ પડવા-
થી રાજી થયા. તો કોઈ ગંગાની નિંદાથી મગ્ન થવા લાગ્યા. કોઇ પૈસાનો
મદ તૂટવાથી આનંદ પામ્યા, તો કોઈ યૌવન મદ છુટવાથી રાજી થયા.
વિચિત્ર દુનિયાના અવિનય રંગમાં ડૂબેલા જનો અનેક તરેહની વાતો કર-
વા લાગ્યા. લેણદાર એકદમ નવલશંકરની મીલકતપર જપ્તી લાવ્યો, અને દે-
વળપુરની દીવાની કોર્ટમાંથી હુકમ મેળવી બજાવણી કરવાની તૈયારી
કરવા માંડયો.

વૃદ્ધડોશી, મંકુના અસહ્ય કકળાટથી વધુ ગભરાણી. આ પોકારથી
નિર્દોષ મણી જાગી ઉઠયો. પોતાની વ્હાલી માતાને યાદ કરતો, ઇશ્વરી ભ-
જનનાં બીજાં,સ્વરૂપ રૂપ માતાનું ભજન કરતો ઉઠયો. આંખ, નિદ્રાએ ચોટેલા
પોપડાથી ઘેરાયલી હતી, તે બે હાથ વતી સાફ કરતો, કાલું કાલું લવતો,
ઊંધો ચતો સુતો, ગુંઠણભર બેસતો ઉઠયો. રડવા લાગ્યો. માતાના
સ્વાલનો પ્રત્યુત્તર ન મળવાથી ધાંટો પાડી રડવા લાગ્યો.મંકુએ તેને
ઉપાડી લીધો, અને "માતા બહાર ગઇ છે, આંવશે. આવ ભાઇ ?" એમ
કહી મંકુ વૃદ્ધગાત્રિક પાસે તેડી ગઈ. નાદાન પણ ચકોર મણી, મંકુ તથા
ડોશીને રડતાં જોઇ ચમકયો. કુદરતે તેના મનમાં માતાનો વિયોગ દે-
ખાડી આપ્યો. નિમાણું પણ નમણું ને દયામણું મોહું કરી બોલ્યો" બેન!
બેન ? મા કયાં છે ? મારે તેની પાશે જવું છે" રડતે દીલે, અને આસું-
ધારે મંકુ બોલી "આવશે, ભાઇ ? નિર્દોષ અને નમણી મંકુના ગુલાબી
અને ગોરા ગાલપર પડતાં મોતી સમ આંસુડા જોઇને મણી ગદગદતે
કંઠે કાલી કાલી વાણીથી બોલ્યો " "બેન ? તું તો રડેછે ? ચાલની ; મા
પાસે આવની ? તે મને મુંકીને કેમ ચાલી ગઇ?" "ચાલીગઇ" આ શબ્દ-
થી મંકુનાં પાછાં રોકાયલાં આંસુ નીકળી પડયાં. વૃદ્ધ ડોશીને, આ કરૂણા-
જનક શબ્દ મનોવેધક થઇ પડવાથી તેપણ રડવા લાગી, ત્યારે મણીનું શું
પુછવું ? સ્થિતી, દશા, અને વખત એવો હતો કે કોઇ પણ દયાળુ આ દે-
ખાવ જોઇને રડયા સિવાય રહે નહિં. મણી, સમજી ગયો. રખે પોતાની

માતા મરી ગઇ હોય? મરવું તે શું? એ તો બાળકોને માત્ર કહાણી જેવુંજ લાગવું જોઇએ. પણ વિયોગ-નજરે દેખાય તેજ માત્ર તેને દુઃખદાયક થવો જોઇએ. તેજ મરણનો કુદરતી ભાસ બાળકના મનને અસર કરતો હોવો જોઇએ. આજ રીતે મણીને ભાસ થયો. બાળક હઠીલો થયો. માતાની માગણીનો તરખો થઇ મણી બહુજ રડવા લાગ્યો. મણીની કાલી અને ભોળી બોલી સાંભળી મંકુનું મન સ્થિર રહ્યું નહિં. અંતે વૃદ્ધ ડોશી સમજી. તેણીએ મંકુને સમજાવીને, મણીને છાનો રાખવા કહ્યું. મંકુ કદી સમજે, પણ મણી સમજે? ઘરમાં રડારોળ થઇ રહી. આગલા દિવસથી પ્રવેશ થએલું ગ્રહણ મોક્ષ થયું નહિં, પણ વધુ ઘેરાતું ચાલ્યું.

નિર્દોષ મંકુનું પીગળેલું હૃદય, મણીના દયામણા મોહાં તરફ જોઇને છુપું રડતું હતું. પોતાનો ભાઈ ઇંદુલાલ ભાવનગર ગયો હતો. પોતે હજુ બાળ કુંવારિકા હતી. વૃદ્ધ ડોશી મરવાને વાંકે જીવતી હતી. પોતની માતા તો બાળક મુકીને જાણે મરી ગઇ હતી. પોતે નમાયી થઇ હતી. એ શિયાળી હતી. તેમાં આ નવી વેઠ તેનાં બાળક અંગપર આવી પડી હતી. સમય સંભાળી લહેતી હતી. "મને તો મારી માડી જાઇએ? મારે તો માં પાસે જાવુંચ. મારી માડી આપો? મને તેડી જાઓ. ચાલ. બેન? મારી સાથે ચાલ?" મણી શોર પાડી રડવા લાગ્યો. મંકુથી તેને બહાર લઇ જઇ શકાયો નહિ. ડોશીએ તેડયો, સમજાવ્યો, પટાવ્યો. અને અંતે રમકડે વળગાડયો. તો પણ ઘડીવારે તેની મા તેની નજર તળે ફરવા લાગી, ને રડવા બેઠો. ડોશી, કિશોરને ત્યાં ગઈ, અને મંકુને ઘરમાં બેસાડી, મણીને રમાડવાનું સોંપી ગઇ. ઘરમાં અપવાસ ચાલતા હતા. ડંકાસથી ઘર સુન્ય દેખાતું હતું. મણી અંતે થાકીને ભોંય પરજ સુઇ ગયો હતો. મંકુ પણ તેજ વિચારમાં પોતાના સાવકા ભાઇને પડખામાં લઇને સુઇ ગઇ હતી.

ડોશી હજુ દરવાજા બહાર ગઈ નહિ, એટલામાં તો એક નાજર સાથે બે પોલીસના સિપાઇ અને લેણદાર આવી ચડયા. ડોશી શરમાઇને ઘરમાં ચાલી ગઇ. કિશોરની કૂલટા પોતાના દરવાજા પાસે ઉભી ઉભી કેટલીક સ્ત્રીઓ વચ્ચે ઠઠ્ઠા કરતી હતી, અને ગંગાનાં પગલાંથી નખ્ખોદ વળેલું દેખાડી તે બિચારીને નિંદતી હતી. સિપાઇઓને જોઇને ડોશી ગભરાણી. દરવાજા બંધ કરવા લાગી, એટલે એક સિપાઇએ કહ્યું. "ડોશીમાં? દરવજા ખોલ દો?" "શું છે ભાઈ?" ડોશીએ નમ્રતાથી પુછ્યું. "ડોશી માં? તમારા દીકરાએ નાણાં લીધાં

છે, તે વસુલ કરવા આવ્યા છઇએ " લેણદારે દમમાંજ કહ્યું. " તે ઠીક છે, પણ તમે જાણોછોની કે માહરો નવલશંકર ઉપર ગામડે ગયો છે, તે આવશે, ત્યારે સૌ થઈ રહેશે. એમ કોઇની આબરૂપર આવવું તે સારાં માણસનું કામ છે ? " " ત્યારે કોઇ સારા માણસનું ધન ઘાલીને ન્હાશી જવું તે તમારાં જેવાં સારા કુટુંબનાં ઘરનું કામ છે ? " " ઇશ્વર અમને તેવી બુદ્ધિ ન આપે—આપુ ? તમારાં નાણાં વ્યાજ શીખે આપશું. વખત બળવાન છે. બે દિવસ વાર પણ લાગે, તેથી કંઈ નાણાં ખોટાં થવાનાં છે ? " "તે હું કાંઈ ન સમજુ ? નાજર સાહેબ ? તમે તમારૂં કામ બજાવો" લેણદારે નાજરને ભપકામાંજ કહ્યું. " માજી ? સરકારના હુકમને તાબે થઈ અમારે તો હમારી ફરજ બજાવવી જોઇએ. તમે બહાર આવો. અને અમને ઘરનો સામાન તપાસી નોધવા દો." " એમ એકલા ઘરમાં પેસાય નહિ." ડોશીએ કાયદો કહાડયો. "સિપાઇયો ? ગામમાંથી પંચને બોલાવો!" તુરત સિપાઇ નાજરના હુકમથી તૈયાર કરી રાખેલ પંચ બોલાવી લાવ્યો. " ડોશીમા ? હવે તો કંઇ હરકત નથી કેની ? ચાલો, ભાઇઓ ? પંચ સાહેબો ? અંદર પધારો " લેણદાર બોલ્યો. " પણ મારા કિશોરને—" " કિશોરલાલ પણ આવશે. હાલતો તમે ખસી જાઓ " લેણદાર દમમાંજ ઘરમાં પેઠો. એક સિપાઈ દરવાજા પાસે ઉભો, અને બીજો સિપાઇ, નાજર, લેણદાર તથા પંચ, ઘરમાં જઇને સામાન જોવા લાગ્યા. ડોશી બહુજ ગભરાણી. કિશોરને ઘેર દોડી ગઈ, તો કુલટાએ અપમાનથી જવાબ આપ્યો. આ ડોશી પાડોશીને બોલાવા ગઇ, તો ઘરમાં છતાં કોઇએ જવાબ-જ ન આપ્યો. દુશ્મનો ચકલાપર એકઠા થઇને ફજેતી જોવા લાગ્યા. ડો-શીને કંઇ કંઈ બોલો સંભળાવા લાગ્યા. વખત જોઇને ડોશીએ સહન કર્યા, અને નિષ્ફળ થઇને ઢળતે આંસુડે બિચારી પાછી આવી. તેણીને મરવા જેવું થયું. પણ હવે તેને અપઘાત કરવાનું યોગ્ય લાગ્યું નહિ. મંકુ તથા મણીની ખબર કોણ લહે ? ડોશી ઉપર ગઇ, અને મણી તથા મં-કુને સુતેલાં ઊઠાડયાં ? " બેન આપણા ઘરમાં સિપાઈ આવ્યા છે. ઊઠ ! " મંકુ, ડોશીને રડતી રડતી બોલતી જોઇ ચમકીને ઉઠી, એટલામાં તો સિપા-ઇ સાથે નાજર ઉપર આવી ચડયો " માજી ઘરમાં એટલી રકમનો માલ નથી કે તમારા લેણદારનું કરજ પુરૂં થાય ? માટે ઘર જપ્ત કરવું પડશે " કોણ પુછે કે કેટલું લેણું ? કોણ કહે કે ખોટું છે ? ન્યાયાધિશના કપાળમાં ડાહામ દીધેલો-નાજર પણ હરામનું ખાઇને નીચી મુઠીથી મરેલો, પછી કોણ પુછે? ડોશી ગભરાઇ ગઇ. "પણ ભાઇ? આ નાનકડા બાળકો લઇને હું આ વે-

ળા કયાં જાશે? મારો કિશોર આવે ત્યાં સુધી થોભો?" "તમારે ખાતર વખત ન રોકાય" લેણદાર બોલ્યો. "સિપાઇઓ? આ છોકરાને નીચે ઉતાર દો" "સબુર હું લઉંછું" ડોશી વચ્ચે પડીને બોલી. મંકુ તુરત ઉઠીને આ દેખાવ જોઈ ચોધાર આંસુએ રડવા લાગી. મણીને ઉઠાડવા લાગી, પણ કજીયાખોર મણી ઉઠયો નહિ. સિપાઇએ તેડી લીધો. અને ઊંઘતી હાલતે નિર્દોષ બાળકને નીચે ઉતારી ડોશીને સ્વાધિન કીધો. નાજર નીચે ઉતર્યો, અને ડોશીને તથા મંકુ અને બાળક મણીને બહાર કાઢીને ઘર કબજે કરી, માલ નોંધી, શીલ મારી, પંચની સહી લહીને ભપકામાંજ વિદાય થયો. ગરીબડાં મોઢાંની ડોશીએ એક પાડોશી વિધવા સ્ત્રીના ઘરનો આશરો લીધો. અને એક કલાકમાં હજુ કિશોરલાલ આવે તેટલાં તો જુરીના પંચ આવીને ઘરનું લીલાઉં કરવા તે ઘર આગળ બેઠા. નગ્રમાં હાહાકાર થઇ ગયો. શુકલ કુટમ્બપર સિહા પડદો પડેલો જોઇ ઘણાક નારાજ થયા. સાહસ કામની કોઇને ખબર ન પડી, નહિ તો એટલી હદ સુધી થવા દેત નહિ, એમ ઉચરવા લાગ્યા. કેટલાક દુશ્મનો તેના ઘરનું લીલાંઉ થતું જોવાને તલ્પી રહ્યા. એવામાં કુબેરપુરથી ખબર આવી કે ત્યાંની પેઢીપર પણ જપ્તી લાગી ચુકી છે. એથી દેશાવરોમાં ખબર ફેલાઇ, અને ઘણા વેપારી રડી રહ્યા. દાના લોકો નાણાંને ન રડતાં, પોતાના આડતીયાની માઠી દશા જોઇ દિલગીર થયા. પણ ગામના લોકો તો તેથી વધુ રાજી થયા. તેમ ગામની આંખે ચડેલી ગંગા માટે તો બહુ નિંદા થવા લાગી. હજુ ઘરનું લીલાઉં શરૂ થાય,તે પેહેલાં તો નવો બનાવ બન્યો નવલશંકરના ઘરની પડોશણ ગભરાઇ ગઈ. ડોશીએં આપઘાત કર્યો, એવી બૂમ પડતાં શેરીનાં લોકો એકદમ દોડી આવ્યાં. પોલીસને ખબર કરી, કિશોર દોડી આવ્યો. અને નગ્રમાં એકદમ ચર્ચા ફેલાઇ ગઇ. મણી અને મંકુના વાંકા ગ્રહ બેઠા. કિશોરની કૂલટા, એ બન્ને બાળકને લઇને પોતાને ઘેર મુકી આવી, અને કાહાણમાં પોતાની સાસુને કૂટવા તથા ઉઘાડા નીમાળા મૂકી રાગડા કાઢવા લાગી. ડોશીની છેલ્લી અવશાન ક્રીયા કરી, એટલામાં જુરીવાળાઓ આવીને પંચનામું કરી ગયા, અને કિશોરલાલની શરમથી લાસને અગ્નિદાહ કરવાનું કહી ગયા. જો બીજો અમલદાર હોત તો વળી અધિકારીઓને પેંડા ખરચી મળાત—નાજરનો હુકમ થતાંજ ડોશીનેઅગ્નિદાહ કરવા લઇ ગયા—એટલામાં ભાવલપુરથી ઇંદુ આવી ચડયો, તેને આ દુઃખદાયક સમાચાર નગ્ર માર્ગમાં મળતાંજ તે સ્મશાન ભૂમિ તરફ ચાલી ગયો—અગ્નિદાહ કરી ઘેર આવ્યા, અને કિશોરે મર્ણ ક્રીયા કરવા માંડી.

ઇંદુ—મંકુ, અને મણી, ઓશીયાળાં થઇ કાકીને શરણે પડયાં. ઘરને કડી હતી, તે કિશોરે ઉઘડાવીને પોતાની પ્રથમની ગોઠવણ પ્રમાણે લેણદારોને નાણાં ચુકવી ઘર પોતાના સ્વાધીનમાં લીધાં, અને લોકોને બતાવી આપ્યું કે "પોતે કેવી બહાદૂરી કરી છે." કુબેરપુરની દુકાન કહાડી નાંખી, અને દેવળપુરમાં નામાંકિત વેપારી પોતે થયો. આ રીતે કિસ્સો સર કરીને કળજુગનો જુઠો જમાનો પ્રત્યક્ષ દેખાડવા લાગ્યો.

દુર્જન મનુષ્યોનો ભાવ, કાળરાત્રિના અંધારા માફક ભયંકરજ હોય છે. વિદ્વાનો કહેછે કે સો દુશ્મન વધારવા, પણ એક દુર્જન સંગ કરવો નહિ.

सर्पः क्रुरः खलः क्रुरः सर्पाः क्रुरतरः खलः ।
सर्प एक्का कि नंहंति खलः सर्व विनाश क्रुत ॥

ઇંદુલાલનો હરનીશનો બળાપો, મંકુનાપર અહરનીશનો કાકીનો જુલમ અને મંણીપર હમેશનો કાકાનો સંતાપ એટલો વધી પડયો કે કસાઇવાડેથી ગાયને છોડાવવાને કોઇ ભાગ્યશાળી થયું નહિં. શુકલ કુટુંબપર શિહા પડદો પડયો. આવી રીતે રીબાઇને બાળકોનો અંત આવશે, એમ સર્વ કોઇ કહેવા લાગ્યાં. અને નમાયાં નિરાધાર બાળકોની ભૂડી દશા જોઇને સર્વે દયા ઉપજાવવા લાગ્યાં. તોપણ મગરૂર કુલટા કોઈના બોલોથી ડરી નહિ, પણ જાતિ ખવાસ ચલાવી જેટલો જુલમ થાય, તેટલો ગુજારવા લાગી. આવા કુલક્ષણે ખાનદાની કુટમ્બનો આ કુલટા અંત લાવી દેશ પ્રદેશોમાં નામને કલંક બેસાડયું—કયાં ન લ? કયાં ગંગા? કયાં બાળકો અને કયાં આબરૂ! આહા ઈશ્વર? તારી ગતી ગહન છે?—સમય બળવાન છે. જેને ત્યાં સેંકડો નોકરો, જેને ત્યાં લાખોની દોલત, તેનાં બાળકો આજે અન્ન અને પાણી વીના રવતાં-તે ધણી આજે વન અને રણોમાં ભટકતાં!-આહાહા! પ્રભુ? તું પળમાં શું કરે છે? તું કરતો હોય કે તેનાં નશીબ કરતાં હોય, પણ દેખાવતો ખરેજ કરૂણાજનક, ત્રાસજનક, અને દયાજનક છે, ઇશ્વર કોઇ દુશ્મનને પણ એવો વખત ન બતાવે—અફસોસ જમાના?!!!

———

પ્રકરણ ૪ થું

કળિયુગનો જૂઠો જમાનો

છપ્પય છંદ.

નથી બાપનો સૂત–નથી પતિ પ્યારાની,
નથી રાજનો દૂત–ગળી બાઝી ભાર્યાની ;
નથી ભાઇનો ભાઇ–કસાઇ અવરકહે માની,
લાજ તાજ તજી કાંઇ–સાહી મોંપર પરમાણી.
સંબંધી સ્વારથનાં સહુ–વૈરી જગ જગ જાણવાં ;
કળિયુગના જૂઠા જૂગમાં–પોતાનાં નહિ માનવાં.

કુંડળિયો.

ધૂર્ત, કપટ છળ રંગમાં–રમે માનવી સર્વ ;
મૂખની શર્મ તજી ભમે, ગમે તેમ ધરી ગર્વ ;
ગમે તેમ ધરી ગર્વ–દ્રવે નિંદા વચનોથી
પ્રેમ, દ્રવ્યનો મર્મ ભરમ ભેદે સજનો રી–
આ કળજુગનું માહાતમ જુવો–નથી કોઇ જન જંગમાં
વંકી છે દુનિયાં જાગની–ધૂર્ત કપટ છળ રંગમાં.

ગીતિ—વહુએ છોડી લજ્જા–પુત્રે છોડી શરમ ધરમ તજીને–
કળયુગમાં જર મોટું, જરકારણ ખૂન કર્મ લીધું સજીને

“જે મનુષ્ય કપટ કરીને, વારંવાર હલ્લા કરીને બુદ્ધિની યુક્તિવડે અને બળાત્કાર કરીને ધન મેળવે છે, તે માણસ યશ મેળવતો નથી, અને મહા કુળવાનના આચારને પણ પામતો નથી. વિદુર કહે છે કે હે ધૃતરાષ્ટ! દુર્યોધન તેવો છે” તેવોજ કિશોરલાલ છે.

સાંપ્રતકાળ એવો બારીક અને ગહન છે કે આ વેળા કુદરતની અદભુત લીલાની કંઇ ગણુતી કરી શકાતી નથી. મનુષ્યની બુદ્ધિ, વિચાર અને સોબતનો કંઇજ ભરૂસો નથી. સંબંધ, લાગણી અને પ્રેમનો કંઇ વિશ્વાસ નથી, ધર્મ કર્મ અને શરમે આડો આંક વાળ્યો છે. દ્રવ્ય, સ્વાર્થ અને લાલચે પગ

પેસારો કર્યો છે. એથી ભૃષ્ટ બુદ્ધિની દુનિયાં માત્ર એજ વસ્તુપર ઝુરી રહી છે. મા–બાપ–ભાઇ–કુટુંબ માત્ર એકજ સ્વાર્થી અને તે દ્રવ્ય માટે છે–મનનો ઉભરો–કે દયાની લાગણી એ તેમાંજ સમાયલી છે. ક્રુરતા–અદેખાઇ અને નીચપણામાં મોટાઇ સમાઇ છે. આ કાળનાં અતુલ્ય પ્રબળથી નમ્રતા વિવેક, સદ્ગુણ–ધર્મ અને સત્સંગ છુપાઇ રહેલો છે. અલબત ભવભૂતિના કહેવા પ્રમાણે પૃથ્વી અને કાળના બદલાયા પછી એક વખત એવો પણ આવશે કે માનવ ભાવનો એકત્ર દેવીરૂપ થશે; તો પણ હાલનો કાળ તો કકળાટ કરાવનારો, ત્રાસ ઉપજાવનારો અને કરૂણાજનક છે. અને તેનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ જોઈ આપણને દયા ઉપજે છે. પોતાનાં ભાઇનાં નિર્દોષ બાળકોપર જુલ્મ; પોતે પરણવા ધારેલી ગંગા, તે પોતાના ભાઇને પરણી તો તે પર વૈર—માતા જેવી માતાનો પણ ક્રૂર, આહા! ખરેખર.

एकोपि गुणवान पुत्रो नच मूर्खो शतैरपि ।
एकश्चंद्रश्च सोहंति नच तारा सहस्रशः ॥

"પરના ગુણમાં દોષારોપ કરનારો, મર્મચ્છેદી, મર્મમાં દુઃખ ઉપજાવનાર, કઠણ ભાષણકરનાર, વૈરકરનાર, શઠ મનુષ્ય એ મહા આપત્તિમાં આવેછે."

નિર્દોષ બાળકો અહીં દુઃખમાં દીન ગુજારેછે. ઇંદુ, સમજુ અને વિચારવંતછે. ઉમર બાળક અને બુદ્ધિશાળી છે, તેથી તેતો સઘળું સમજેછે. પણ નાદાન મંકુ અને બાળક મણીની શી દશા? હજુતો કાકીને શરણે જવાને પંદર દિવસ થયા નથી, ત્યાં ઉત્પાત! ડોશી મરીગઇ, અને તેની ક્રિયાના દિવસો આવ્યાછે. પણ કુલટાને તે ડોશીની ક્રિયા સાથે બાળકોની પણ ઉત્તર ક્રિયા કરાવવાની છે. તેની તે તજવીજમાં પડી છે, એક તરફ ડોશીની મોહોકાણ મંડાણીછે. જ્યારે બીજી તરફ ઉંદરનું ઝેર મંગાવીને પેલાં બાળકોને સ્વર્ગમાં પહોચાડવાની પેરવીકરી રાખીછે. કૂલટા, લોકોની આવજાવ થવાથી તેઓ પાસે ઉભાં રહે, ત્યારે મંકુ રસોડાનુ કામ સંભાળે. આ વખતે તેઓનાપર આરોપ મુકવાને સરળ થઇ પડે, એ માટે દાળની અંદર ઝેર નાખી દીધું. બપોરના દસવાગે જમવાની તૈયારી થઇ. પણ તે પહેલાં એક એવો બનાવ બન્યો કે ઝેર ઝાહેર થઈ ગયું "રામ રાખે તેને કોણ ચાખે?"કિશોરલાલે અકસ્માત, કૂલટાની પેટી ઉઘાડી, તો તેમાંથી ઝેરનું પડીકું નીકળ્યું. કિશોર, અવિશ્વાસુ અને વહેમી તો હતો તેમાં વધારે વહેમી બન્યો.

---

*સો સુતના કરતાં ભલો એક પુત્ર ગુણવાન,
હજાર તારામાં શશી, એક તેજ બળવાન.

એક તરફ આ બનાવ, બન્યો, જ્યારે બીજી તરફ બાહાર ગામથી કેટલાક કણબી લોકો ડોશીના મરણનો દિલાસો જાહેર કરવા આવેલા, તેને મંકુએ દાળ આપતાં એક જણે ખાધી તેને ઝેર ચડેલું જણાયું, એથી ગભરાટ ફેલાઇ ગયો. કિશોર ને તેની ખબર પડી એટલે તેણે જાણ્યું કે "રાંડે, આ છોકરાંનો ઘાટ ઘડવા તજવીજ કરી હશે. અને તે સાથે પોતાનું સુખ સંભાળવા મારૂં પણ કાટલું કરવા ધારતી હશે"--પરંતુ કહેવાય કેમ? તુરત છુપી રીતે ઉન્નતપુર માણસ મોકલી ઝેર ઉતારવાની દવા મગાવી લીધી, અને ખેડૂતને પાઇ, ઉલટી કરાવી નખાવી. તે પહેલાં કેટલાક ઉપચારો ચાલુ રાખ્યા હતા, કે જેથી તેને ઝેર ચડવા પામ્યું ન હતુ-પણ ડાક્ટરની દવાથીતો તમામ શુદ્ધીમાં આવ્યો હતો. આ પ્રપંચ કિશોરે પોતાની એબ જાળવવા ઢાંકી દીધો. પણ જાણનારા લોકોએ જાણી લીધો. કૂલટાએ પ્રથમ તો એ કામ કરવાનું તહોમત મંકુપર મુકયું, અને તેમાં ઇંદુલાલને સામેલ કર્યો, પણ તેમાં તે નિષ્ફળ નીવડી—આખરે નિરાધાર છોકરાંનું દિલ ત્યાંથી બિલકુલ ઉઠી ગયું; અને પ્રદેશ નીકળી જવાના ઠરાવપર આવ્યાં; પણ બાળક મણીનું શું થાય? તેને કોને સ્વાધિન કરવો? આ વિચારમાં ઇંદુ, મુંઝાયો. એટલામાં શામલાલ જે મુંબઈ હતો, તે માતાનું અકાળ મરણ જાણી આવેલ હતો. તેને બાળકોની ખોટ હોવાથી તેની સાથે સર્વે જવાની ઇચ્છા રાખવા લાગ્યાં--શામલાલ દયાળુ હતો. જો કે તેની સ્ત્રી, લગાર મિજાજી હતી, તો પણ કિશોર અને કૂલટા જેવી તો ન હતી. ઇંદુ, તેને જઇને મળ્યો. અને મંકુ બહુજ રડી પડી, એટલે દયાર્દ્ર દીલના કાકાએ તેને ધીરજ રાખી, અને ત્રણે બાળકોને પોતાની સાથે મુંબાઇ તેડી ગયો. એથી કૂલટા રીસે ભરાણી. પણ કંઇ ચાલ્યું નહિ. શામલાલ, કિશોરનાં નીચ કામથી જાણીતો થયા પછી બિલકુલ તેની સાથે કંઇ બોલ્યોજ નહિ, પોતાના વડીલના નામને કલંક બેસાડનાર કિશોરલાલ છે, એમ જોયાપછી અને નવલશંકરને તથા ગંગાને હેરાન કરનાર એજ બાઇછે, એમ જાણ્યા પછી તેની તરફ તે તિરસ્કારની નજરથી જોવા લાગ્યો. અને શામલાલનું દુઃખી દીલ, દેવળપુરથી એકદમ ઉપડી ગયું. નવલનું ઘર, તેને અગ્નિસમ લાગ્યું. શરમાળુ શામલાલને જે રીતે બબેર્યો હતો તેનું સ્મરણ યાદ થતાં પોતે મૂર્ખાઇ કરી છે, એમ સહજ માન્યું. પણ "બનવાનું ટળી શકતું નથી" એમ ધારી "ભૂલ્યા ત્યાંથી ફરી ગણો" એ કહેવતને માન આપવા લાગ્યો. નિર્દોષ મણી માતવિના. કાકીના દુઃખે સુકાઇને ફૂપ બની ગયો હતો હમેશાં રડ-

તો હતો, તેને કાકાએ પોતાને ખોળે લીધો. નિર્દોષ મંકુ બહુ દુઃખી દેખાતી હતી, તેને કાકીએ ધિરજ આપી, અને સમજુ ઇંદુને ભવિષ્યની આશા આપી, નવલ તથા ગંગાનો પત્તો કહાડવાના ઇરાદાએ તેઓ સર્વે મુંબઇની શેફર્ડ કંપનીની આવેલી સ્ટીમરમાં એકદમ સ્વાર થઇગયાં.

કાળના દોષે કરીને પાપી માણસો નિયમ તરીકે પોતાની બુરી મતલબમાં ફતેમંદ થાય છે. જોકે એ સફળતા છાણ માંહેના તરફડતા કિડાની માફક ત્રણ દિવસ જીવન ટકાવી, તુરત નર્કગતીને પામે છે. તો પણ તે ઉત્પન્ન થયા વિના રહેતા નથી. માત્ર એ પૂર્વના સંસ્કારનો કુદરતી ઋણનુંબંધ છે.

કામ સકતો નર, નવ ગણે કાર્યને હિતસાથી,
ફાવ્યું ચાલે મરજી મુજબે, જેમ કો મત્ત હાથી
માને ધિક્કયો પછી ગહન તે શોક માંહે પડે છે,
તો પોતાની ન ગણી શકતા મૃત્યને દોષ દેછે.

અધમ કિશોર ગંગાની પવિત્રતા ભંગ કરવાના ઠરાવપર આવીને અંત્તેતેણીને દેશપાર કરી. ગંગાની મોહિનીમાં બાપતુલ્યનો વડીલ કિશોરલાલ લપટાઇને તેણે પોતાના ભાઈ નવલશંકરને રઝળાવ્યો સુખથી-આદતથી સ્નેહથી અને સંસારથી ઉડાડયો. ડોશીને ખાલી ભય આપીને મારી નાંખી, અને નિર્દોષ બાળકોને હેરાન કરીને પરદેશ કાઢયાં-જો કે તેમાં કિશોરનો રતિભાર સ્વાર્થ સુધર્યો નહિં, દુનિયાઈ ફરજથી, સ્વધર્મથી અને દૈવસ્નેહથી ભૂલીને પણ અંતે ફાવ્યો નહિં, તો પણ એવું થયું કે તે સપડાઇ જઇ, શિક્ષાએ પહોંચ્યો. માત્ર એ કાળની ગતિનું ચક્ર છે.-સમય પછી એજ કિશોર, પાપના પસ્તાવાનો ભોગ થશે. પણ હાલનો અંધારામાં પતંગીયો પોતાનું પ્રબળ ચલાવે છે. એ મદમત્ત શું જાણે છે કે ચંદ્ર જેવી ઉજ્વળ સત્યતા તેની તિમરમાં ટપકી રહેલી આંખને અંધ કરનાર છે.

જીવનનું સાફલ્ય સમજીને દરેક મનુષ્યો સત્કર્મ કરે, તો પછી પાપકર્મના દોષનો માર્ગ કયાં થાય ? સર્વે મુક્તિ પામે તો ભવજળમાં ડૂબકાં કોણ મારે? સંસારનું ચક્ર, કાવાદાવાના તીરપર સ્વાર ન થાય, તો પછી સુરતકમાન તીવ્ર કેમ બને! એ સર્વે કાળની ગતીને આધીન છે. નિમિત્ત માત્ર માનવીયો છે. બાકી તો કુદરતની લીલા અને સમયની શક્તિપર સર્વ આધાર છે. કિશોર શું કરનારે હતો? ગંગા અને નવલના પૂર્વ સંસ્કાર કાળે કરીને કોને શરણ નથી થવું પડયું ?

रामे प्रव्रजनं बलेर्नियमनं पाण्डोः सुतानां वनम् ।
वृष्णीनां निधनंनलस्य नृपते राज्यात्परि भ्रंशनम् ॥
कारागार निषेवणं च मरणं साचिंत्य लंकेश्वरे ।
सर्वः कालवशेन नश्यतिनरः कोऽवापरित्रायते ॥ "मो. प्र."

રામ વનવાસ-બલીને બંધન-પાંડવને દેશ ત્યાગ-યાદવોને કલહ-નળરાયને પૃદભ્રષ્ટતા-રાવણ-સહસ્રાર્જુનને કારાગૃહ-એ સર્વ શામાટે વેઠવું પડયું? માત્ર કાળને લીધે. ઇશ્વરે નિર્માણ કરેલી વસ્તુ (માત્ર કૃત્યના સંબંધને લઇને) સત્ય ઠરવાને-દૈવની ગતિ ગહન છે.

कुमुदवन मपाश्री श्रीमंद भोजखंडे ।
त्यजतिमुदमुलूकः प्रीतिमांश्चक्रवाकः ॥
उदयमहिमरश्मिर्यातिशीतां शुरस्तम् ।
हत विधिनिहतानां हा ! विचित्रोविपाकः ॥

"કુમુદનું વન અશોભિત થાય છે. તો પદ્મનું વન સુશોભિત થાય છે. ઘુવડ આનંદ તજે છે. તો ચકવો આનંદ પામે છે. ચંદ્ર અસ્ત પામે છે. તો સૂર્ય ઉદય થાય છે. એવી રીતેજ દૈવની અકલ માયા છે. અને એ માયામાં ભૂલાં પડેલાં પ્રાણીઓ ભ્રમણ કરે છે. અલબત કવિ કાળિદાસનું કહેવું સત્ય છે કે જ્યાં સુધી શુભ કર્મને પહોંચ્યા નથી, ત્યાંસુધી ઉજ્વળ વસ્તુ પણ તિમિર રૂપ છે-

शुभ्रं सद्म सविभ्रमा युवतयः श्वेतात पत्रोज्ज्वला ।
लक्ष्मीरित्यनु भूयते स्थिरमिव स्फीतेशुभे कर्मणि ॥
विच्छिन्ने नितरामनंग कलह क्रीडात्रुटत्तन्तुकं ।
मुक्ताजालमिवप्रयाति झटिति भ्रश्यद्दिशो दृश्यताम् ॥

"સત્કર્મના પ્રતાપે સંસાર સુખની છાયામાં સુખ મેળવી શકાય છે, પણ તેની અવધી આવતાં-કામ ક્રિડાના કલહમાં તૂટી ગયેલાં મોતીના હારનાં મોતીની માફક એકદમ દશે દિશાએ વેરાઇ જાય છે, અર્થાત્ અસ્ત થાય છે." એ પ્રમાણે ગંગા? નવલ! તમોને [illegible]મિત્ત મળ્યું. અને કિશોર! તું પણ તેજ ગતીને પાત્ર છે. પણ હજુ તારો ઘડો પૂરો થવાને થોડી વારછે. હાલતો છેલ્લો લાભ લઇ લે!

કિશોર અને ફૂલટા હવે બહુ સંતોષી થયાં. પિતાના વારસામાંથી આતલ થયા પછી, અને પોતાની સત્તાએ અનેક કાવાદાવાથી પ્રસિદ્ધ થયા પછી, આવખતે તે ધનાઢ્યપણાને પાત્ર થયો, એમ પોતાને લાગ્યું. જોકે સંતાન વગર ગૃહ સુનું હતું. પોતાની સ્ત્રીના ડરામણા દેખાવથી દૂર નાસતાં બ્યભિચારીના દુઃસંગથી મદદ લેહવાની તેને ફરજ પડી હતી; તોપણ તેમાં તે બીજાઓની માફક ખ્વાર થતો ન હતો. કેમકે તે દગલબાજ અને છળદાસ હતો. જોકે તેના પીછાણનારા તેની તરફ ધિઃકારની નજરે જોતા હતા, તો પણ તેના વખણનારા તેને માનઆપી પાળતા હતા; અને એ માનથી કાળના પ્રબળે તે કાવાદાવાથી ધનાઢયતા ભોગવતો હતો.

શામલાલ એક તરફ સ્ટીમરમાં બેસી મુંબઇ જવાને ઉપડયો અને, બીજી તરફથી એક ખબર આવી. મુંબઇના દીવાળીયા વેપારી સવચંદ ગુલાબચંદની પેઢીમાંથી મળી આવેલી દોલત, તેના માગનારાઓને કોર્ટ મારફતે આપવામાં આવી, એટલે તે ભાગમાં નવલશંકરનો પાંત્રીસ હજારનો હિસ્સો તેને સ્વાધિન કરવા માટે દેવળપુરમાં તાર આવ્યો. સેંકડે પચીસ ટકા પ્રમાણે (ઇન સાલવન્ટ કોર્ટ) નાદારી કોર્ટમાં ફડચો થયો, અને એ હિસ્સો નવલશંકરની ગેરહાજરીમાં કિશોરલાલે ઉંચકી લીધો. જો ત્યાંના અમલદારો, પોષ્ટમાસ્તરો અને કામકાજ કરનારા નોકરોના મોઢામાં કિશોરે પહેલી ધુળ નાંખી હોત તો આઠ દશ હજા-જેટલી રકમ તે પચાવી પડતેજ નહિ, પણ પેહલાંતો સર્વેને લાલચ આપીને, મુંબઇની કોર્ટમાં, નવલના મુખત્યાર તરીકે કિશોરે નાણાં વસુલ કરી લીધાં, અને પાછળથી દરેક લાલચુને હાથમાં ચાંદ બતાવી એ રકમ પોતે એકલો હઝમ કરી ગયો. "ચોરની ગત ચોરજ જાણે" તેમ નિમક હરામ અમલદારોનાં લાલચુપણાને પહોંચેલો કિશોર દરેકને રડાવી લુચ્ચાઇના શિખરપર ચડી પથ્થર ફેંકવા લાગ્યો. એ વાત કોને કેહવાય? અંતે ચોડો વખત મુંગાજ રહ્યા. પણ કાળના બળે ફાવ્યા હોય તો પછી ભલે—

કળિયુગ? તારો જુઠો જમાનો તો તું નજરે બતલાવીને દીલમાં દર્દ કરે છે! તારા કાળમાં આ શી હાલત! સંબંધ–નીતિ, સ્નેહ અને ઉત્કૃષ્ટતા સાથે તારે વૈર–ત્યારે કિશોરે જેવા ચાંડાળ સાથે સંબંધ!! કળિ? તારો પણ અન્તછે. પણ તું તારી સત્તા સમયે પ્રબળ ચલાવ્યા સિવાય કેમ રહે! ઠીક છે બાપુ? તારાથી જેટલો જુલમ થાય તેટલો કરી લે, પણ અંતે ફના થવાનુંજ છે. સત્યકર્મનો આ જગતમાં નહિતો પેલા જગતમાં તો જય છેજ. અસ્તુ!

પ્રકરણ ૫ મું.

દારૂણ દુઃખમાં અનાથ સુંદરી

(When sorrows Come, they Come not single spies, but in battalies—)

क्षमा विरस्यभूषणं.

निंदक वेचे आप, कच्छु न पावे निंदसे ।
परजनको ग्रहीपाप, वनज करतहें पुण्यको ॥

" सर्वः कृच्छ्रगतोपि वांछत्ति जनः सत्वानुरुपं फलम् "
स एव धन्यो विपदि स्वरुपं यो न मुञ्चति ।
त्यजत्यर्क करैस्तप्त हिमं देहं न शीतताम् ॥

સમુદ્ર ભરતી ઓટથી ચળે પળે નિશદીન—
સંતોષીને ધીર વર—ચળે ન કો દીન લીન.

" કુળવાન કુટુંબની વધુ, મહાન્ ગર્ભ શ્રીમંતની પુત્રી ગંગા! તું ક્યાં છે? તારી દૃઢતાનો દૃઢ પ્રકાશ દૃષ્ટિત અને અદૃશ્ય મનુષ્યોનાં હૃદયમાં સ્વચ્છપણે છવાઇ રહ્યો છતાં તું દુઃખી કેટલી છે! તું પુન્યશાળી છે; છતાં તારૂં પાપ આડું આવ્યું છે! શું તું પાપરહિત છે; છતાં તારો કર્મદોષ આડો આવ્યો છે! તું ભાગ્યવંત છે, તથાપિ તારી દશા શું નિસ્તેજ થઇ છે! તું સ્વરૂપા છે, તોપણ સૂર્ય જેમ રાહુના પ્રકાશથી કૃશ્ન બને તેમ તું ઘડીભરને માટે કૃશ્ન બની છે? આહા ગંગા! સાધ્વી ગંગા? તું કુરૂપા છતાં સરૂપા છે, કેમ કે તારૂં મન સાફ અને તારૂં તન નિષ્પાપથી ચળકતું છે. ગુણિયલ ગંગા? તું રવડતી છતાં સ્થિતીસર છે. કેમકે તારૂં મન સદા સંતોષ અને ધૈર્યતાને જોઇ દૃઢતા પકડે છે. તું નિરાધાર છતાં તું તારા પતિવ્રત્યને લીધે સાધાર છે. તું પતિવિયોગિની દમયંતી પેઠે રવડતી છતાં, તારી પૂઠે કળિજેવો દુષ્ટ મનુષ્ય દુઃખદાતા છતાં, તું તારા શિયળ વ્રતથી સદા મગરૂર અને રમણીય છે. અલબત તને તારા પતિને વધુ સંકટ ન આપવાના સદ્ગુણે અથવા "લોક વિરૂદ્ધં ના કર્ત્તવ્યં" આ વાક્ય પ્રમાણે તું સાહસિક બનીને તારી ખોટી ચર્ચા નજરે ન જોવાના કંટાળા ભર્યા

ત્રાસથી તને દેશ છોડવો પડયો. કોમળ અને કિશોર જેવો બાળક છોડવો પડયો તો ભલે, પણ તો એ તેનો પસ્તાવો, ડંખ અને દીલની લાગણી દબાઇ નથી–તું દેશને ચાહે છે, પતીને સંભારે છે, અને હરઘડી બાળક મણી માટે તારૂં હૃદય રડે છે. એટલે એક સરળ રીતે તારી અસાધારણ માયા તારાં પોતાનાં પ્રિયપર દોડે છે, અને તે વખતે તને કેવું દુઃખ થતું હશે, એ માત્ર હુંજ મારા દિલથી કઠોર થાઊં તોજ દાબી શકું, પણ તું જેવી કોમળ સ્ત્રી કદી પણ હૃદયનાં આંસુ દાબી શકેજ નહિ, આહા! તે છતાં પણ તારી કેવી દૃઢતા? તારામતી? જેમ તને તારા પતિનો વિયોગ–પુત્રનો ત્યાગ અને છેવટ આળનું સંકટ આવ્યા છતાં દૃઢ રહી; તેમજ ગરિબ ગંગા? તારે માટે પણ મારે એવું માનવું જોઇએ. કેમકે તું સહનશીલ, સગુણી અને દૃઢ છે.”

કવિ શેલીનું કહેવું યથાર્થ છે. દુઃખ, સુખ, વિષાદ, આનંદ, ને હાસ્ય રૂદન ખરેખર વિચિત્ર રીતે મિશ્ર થયાં છે.

“Too often
We look before and after, And pine for what is not,
Our sincirest laughter, With some pain is fraught;
Our sweetest songs are those, that tell of saddest thought.

ગંગા? તારી તરફ મારી કુદરતી લાગણી અતિશય દોડે છે. અને તેથીજ હું હવે પછી બનેલી તારી સઘળી હકિકત જાણવા આતુરછું; માટે ચાલ, હવે હુંજ તારી પાછળ જોતો જાઊં.

કાળિ રાત્રીએ દેવળપુરના કિલ્લા પરથી નદીમાં ભુસકો માર્યા પછી, પાછળ પડેલા કેટલાક શખ્સોના ભયને લીધે તું ઝાડીમાં પેઠી, પણ અંતે તેમાંથી મહા મહેનતે છુટી શકી ખરી; નિર્લજ, નિર્દય, અને પાપી પુરૂષો, પોતાની કમેદમાં નિષ્ફળ થયા પછી તુ સુખી થઈ, તો પણ નિરાધાર બનીને દુઃખ વેઠના લાગી. નવલશંકર, ચોતરફ ગંગાને શોધવા લાગ્યો. પણ હરણી પાછળ લાગેલા વાઘના ભયે હીચકારાની માફક છુપો રહી ત્યાંથી દુર થવાની તક મેળવવા લાગ્યો. જીવપર વાત આવતાં ગંગાને પણ દુર કરી. અંતે પોતે એ ઝાડીમાંથી નીકળીને કયાં ગયો?

તેની ખબર ગંગાને તો થઇ નહિજ, પણ મગજના ભ્રમિતપણાથી ખૂદ નવલને પણ ભાન ન રહ્યું, કે પોતે ક્યાં, કેવી હાલતે, અને કયે, માર્ગે ચાલી જાય છે.

ગંગા બેભાન અવસ્થામાં ઘાસની ગંજી પાછળ પડી ગઈ હતી, તે થોડીવારે ઉઠી, પણ ત્રણ તરફનો ભય, અને હૃદયના ગભરાટથી આકળી પડેલી રંભા, દિવાનાં માણસની પેઠે દીવાનાપણું દેખાડવા લાગી. લાંબે વખતે તે શુદ્ધિમાં આવી. પ્રભાતનાં ઉદ્યમી પશુ પક્ષિઓ, અને આકાશનો મહેનતુ સૂર્ય જ્યારે તેણીના તરફ આશ્રયની બૂમ મારતો પોકાર્યો, ત્યારે ત્વરિત ઉઠી. ઘડીભર બેઠી. વિચાર કરવા લાગી. પોતે-કોણ! અહીં કેમ આવી! હવે કેમ કરવું! આ શોચનામાં સૂર્ય પોતાનાં તીવ્રકીર્ણો ફેંકવા લાગ્યો—કેમકે—

દોહરો.

સમય રંગ બળવાન છે, છાય સમય પર હોય;
તડકામાં સાલુક સહુ, પડદા પાછળ જોય.
ભૂમીપરનો પોપડો કરે જખમ નિજતન;
સુવેલું મીન સજીવ થૈ, નળ કરથી ગયું વન.
ભાઇ સમો ભાઇ થયો, શત્રુ રૂપ અપાર;
સમયરંગ બળવાનછે, નથી દોષ કિરતાર.

દૃઢ મનની નાયિકા આખરે સ્વદેશ ભૂમીમાંથી કોઇ પ્રદેશ તરફ જવા ચાલી. મન ઘણું દુઃખી થવા લાગ્યું, પણ એ કે ઉપાય ન મળ્યો. કોમળ હૃદયની લલના કઠોર બની. નગ્રમાં જવું, તેના કરતાં મરવું ઉત્તમ માન્યું. મરવાના ઠરાવપરથી જીવવું યોગ્ય લાગ્યું. "જીવતું જન ભદ્ર પામશે" એ વાક્યનું સ્મરણ થયા પછી તેણીએ પોતાના પર આવેલાં પાપરૂપ તહોમતમાંથી છુટી થવાનો વિચાર કર્યો. પણ તે વિચાર કરતાં પતિ કેમ હશે? એ સ્મરણ થયું. માત્ર પોતાની તરફ ક્રોધાતુર છે, એનો વિચાર કરવાથી તો નહિંજ, પણ તેના પર આવી પડેલી આફતનો શો નિર્ણય થયો હશે, એ વિચારથી બહુ ખેદ પામવા લાગી. પ્રથમ પતીનો વિચાર અનેપછી પોતાનાં લાડુડાં બાળક વિષે વિચાર કર્યો. માતા વિનાનું ટળવળતું બાળક કેમ હશે? પોતાની માતાને ન જોયા પછી તેનું કોમળ આંસુ કેમ અને કોણ કેવી રીતે શાન્ત કરશે? આ દયાળુ દેખાવ દૃષ્ટિ આગળ ખડે

થવાથી આખરે ગંગા રડી પડી. અનહદ સંકટની સીમાએ દૃઢ મનની પ્રમદા હારી ગઈ. વગડામાં એકલી હોવાથી, જાતે અબળા અને કોમળ હૃદયની હોવાથી પોતાપર પડતી વિપત્તિનું સ્મરણ થતાં તેણી મુગે મોઢે ગુલાબી ગાલપર મધુરાં મોતીસમ આંસુંડા પાડી, પોતાનાં વ્હાલાંને યાદ કરવા લાગી. માતાને પતિ કરતાં પણ બાળકપર પ્રેમ ઘણો હોયછે; જો કે પતી તરફ પહેલી દૃષ્ટિ કરવી એ પવિત્ર સ્ત્રીઓનો ધર્મછે, છતાં બન્નેના પ્રેમનો અંશ, જુદો હોવાથી ખરી માતા પોતાના દયાળુ, કોમળ અને બાળક બચ્ચાંપર વધુ દયા ખેંચેછે, અને ગંગાપણ મણીપર વધુ દયા ખેંચવા લાગી. એટલે સાહસ કર્યુંછે, એ તો સ્વાભાવિકરીતે તેણીએ કબુલ કર્યું, પણ હવે તો—

સાપે ગળી છછુંદરી, નહિ છોડાય ગળાય;
સુગાને સ્વપ્નુ થયું, સમજી સમજી પસ્તાય.

આ પ્રમાણે પૂર્વાર્ધ વિસ્તર્ણ ગંગાને સ્મરણ થયો. અને એજ સ્મરણમાં તેણીએ સ્વદેશ છોડયો. ત્રણ દિવસની અપવાસી હતી, દુઃખથી ધીરાયલી હતી. થાકીને દુઃખથી કૃષ બની ગઇ હતી, મધુરો ચેહેરો, ફીક્કાશ મારી ગયો હતો. બુદ્ધિશાળી સ્ત્રી મતિહીણ થઇ ગઈ હતી, ક્ષુધાતુર છતાં, વિચાર વાસુના ભક્ષ્યથી પેટ પાષાણરૂપ બની ગયું હતું, કોઈ ઉપાય હાથ ન લાગવાથી દમયંતી પેઠે જંગલમાં ભટકતી કોઇપણ સ્થળે નિર્દોષ આશ્રય શોધતી ચાલી જતી હતી. શાળામાં શીખેલાં નીચેના વાક્યો સ્મરણ કરતી હતી. પૂર્વનું સુખ, ઉત્તરમાં યાદ કરતી હતી.

ગજલ—અભાગી જન્મથી હોયે-દુઃખી મરણાન્તમાં હોયે;
સુખદના સ્વપ્નમાં જોયે-સુખીની આશ કયમ હોયે. ?
પિતા માતા તજી ચાલ્યાં-પિતા ભ્રાતા ગૃહે માલ્યાં;
નમાયાં ત્યાં થકી ચાલ્યાં-પછી કયાં આશરો હોયે ?
પતી સારો થયો ન્યારો-તથાપિ ભાગ્યમાં ધાર્યો;
દુઃખી સંતાપનો માર્યો. બિચારો દુઃખડાં જોયે.
બિચારી બ્હેનને ભ્રાતા. રહ્યું ના તેહનું દાતા;
રઝળતાં તો થયાં ગાતાં, કરમની વેદના, હાયે.
તજ્યુંમેં સુખ પિયર કેરૂં, નથી કંઈ સાસરે ઘેર્યું
થયો સ્વામી છુટો, મેરૂ! થયો લાચાર તે હાયે!

નથી ઘરબાર વતન મારૂં, નથી સંસારસુખ સારૂં;
થયું દુષ્કર્મથી ન્યારૂં. પૂરવ સંસ્કારથી તે એ.

દમયંતીની આ દશા. તારામતીની તુજ કરતાં દુર્દશા. તે હું કોણ માત્ર ! આહા ! વિના સંતોષે સંતોષ ધારી, અંધારી રાત્રી છતાં તારાના તેજનો પ્રકાશ ન્યાળી, સુખ માનવા લાગી. એ સિવાય જીવનને ટકાવી લોપથી મુક્ત થવાનો બીજા માર્ગને નિહાળીને દૃઢ બની. દારૂણ વગડામાં ભટકતી ભટકતી વતન, ભૂમી, સ્વદેશ, પ્રિય અને સુખ છોડીને પરરાજ્ય, પ્રદેશમાં આવી પહોચી. કુદરતી રીતે વાંચનારને દૃઢતા બતાવી દેવળપુરથી પચીસ કોસપર, ક્ષુધા અને તૃષાથી માત્ર મનના આવેશમાં નીકળી ગઇ. ગંગા ? તારે આ પ્રવાસ, આજના જમાનાના સુધરેલા મગજમાં પ્રવેશી ખરા રૂપમાં પ્રકાશ આપવો કાઠિણ્ય છે, તોપણ સમજનાર હૃદયમાં સમજે છે કે—

ભૈરવી—પરની પીડ શું જાણે ? કોઇરે-પરની પીડ શું જાણે ?
અંદરનાં સંબંધ વિના કો. કેમ કરી મન માને?—કોઇરે, ટેક
અંતરનું આચ્છાદન જોઈ, સુખી સહુ પરમાણે ?—કોઇરે
જન્ વાસી જંગલ દુ:ખ જાણે, જળવાસી ભૂરંગ પ્રમાણે,
રોગ, નિરોગી, દુઃખ શું માને ? રાત, પ્રભાતની શી ગત જાણે.
ટાણે સહુ પરમાણે, કોઇરે, પરની પીડ શું જાણે ?

દારૂણ દુઃખ વેઠતી અનાથ સુંદરી, કુંડળપુર આવી પહોંચી. રાત્રિનો સમય હતો, તોપણ ચંદ્રમા પુર્ણિમાનો હતો. ઝાડી હતી, તોપણ નદીનો કિનારો અને પાસે ધર્મશાળા હતી. નગ્ર, ત્યાંથી એકકોસ દૂર હતું, તોપણ માનવીઓનો અવાજ જારી હતો. કેટલાક સાધુઓ, ધુણી તપાવી બેઠા હતા; કેટલાક તંબુર અને કાંસિયાનાં અવાજસાથે મળીને ભજનો લલકારતા હતા. કોઇ ભાંગ. ગાંઝો ફુંકતા ચલમમાં તાપ કરી, મગજને મોજા આપતા હતા અને કોઇ રોટી પકાવી આખા દીનની ભૂખ ટાળતા હતા. આ સ્થળમાં અનાથ ગંગા આવી ચડી. આશ્રય તો ન મળ્યો, પણ આશ્રમ તો મળ્યો. ધર્મશાળા પાસે આવી ચોતરફ જોયું તો બાવા સાધુઓ સિવાય કાંઇ દેખાયું નહિં, રાત્રી ગાળીને પછી ભાવલપુરનો માર્ગ લેવા વિચાર કર્યો. ઘડીમાં એમ, અને ઘડીમાં તેમ, એવી રીતે વિચાર વહાણ વાવાઝરડાના વેગમાં ઘસડવા લાગ્યું. અંતે થાકીને બેઠી. કેટલાક નીતિભ્રષ્ટ સાધુઓ આ નવલ નારિને જોઇ મોહ પામ્યા, પણ તેનાં પવિત્ર તેજમાં અંજાઇને, અથવા આસપાસના લોકોની શરમથી દબાઇ ગયા.

તોપણ તેણીને પુછ પરછ કર્યા વિના ન રહ્યા. સ્વાલ જવાબનું પરિણામ એ આવ્યું કે સાધુજીઓ નિષ્ફળ થયા. આડંબરથી દુનિયાંનો નાશ કરનારા આ પ્રપંચ સાધુડાની સ્થિતીનો અનુભવ મળ્યા પછી ગંગા, નિદ્રા દેવીને વશ થવાને હઠીલી થઇ, અને સજાગૃત ધર્મશાળાના ખુણામાં બેસીને આગળ કયે માર્ગે ચાલવું ? તે વિચારમાં પડી.

"ભાવલપુરના રાજ્યમાં હાલ તુરત ઘોટાળોછે. રાજા અને નાગર કારભારીઓ વચ્ચે મત ભેદ છે. વેણીલાલ કાકા, લાંચ રૂસ્વતના સપાટામાં આવી ચડયો હતો. અને તેમ ન હોય તોપણ ગંગાને ત્યાં જવું વ્યાજબી ન હતું. ગેરવ્યાજબી હતું છતાં, તે વિના બીજો આશ્રય ન હતો. સ્ત્રીજાત એકલી કયાં રહી શકે ? જો કે બાળકપણામાં કાકીના હાથ તળે લીધેલી તાલીમથી તે પુર્ણ અનુભવથી જાણતી હતી, કે કાકી સુખે રહેવા દેશે નહિ. મેંણાંનો વર્ષાદ વરસાવશે, હઝારો વેણથી અનુકંપાવશે, અને તે ઉપરાંત નાગરીનાતમાં ઉતારી પાડશે. તોપણ આખરે પોતાનો કાકો તેણીની હાલત જાણી ને દયા કરશે." આ વિચારપર વિચાર ચલાવવા લાગી. બાપનો ભાઇતો નહિજ દાદ લહે, પણ માતાનો એક વૃદ્ધ કાકો શીવપ્રસાદ આશરો આપશે. એમ ધારી પોતે નક્કી ઠરાવપર આવી,ને પ્રભાતે માર્ગ કાપવાનો નિશ્ચય કર્યો. પોતાની કને માત્ર પચીસેક રૂપિયાનો દાગીનો હતો. પણ તેને શી રીતે વેંહેચવો ? થાકથી આગળ ચાલી શકાય તેમ ન હતું, અને વાહન કર્યા વિના ચાલ તેવું ન હતું. આ બન્ને વિઘ્નોનો નિવેડો લાવવાને તેના મગજને વચ્ચે નાંખ્યું, અને વળી બીજા વિચારપર આવી.

વિચાર વાયુની લ્હેકી પૃથ્વીના દૂર દેખાવોને જોઇ શકેછે; અને પ્રત્યેક સ્થળનું અભિવંદન કર્યા પછી તે ચોકસ ઠરાવપર જઈ વમળમાં પડેછે. પ્રવાસીઓ નિદ્રાવશ થયા. કેટલાક અપવિત્ર વાસનાથી ઘેરાયલા સાધુઓ, નિદ્રામાં ગંગાનું સ્મરણ કરવા લાગ્યા, ત્યારે ગંગા પોતાની વેદનાનો વાયુ અંગમાં પ્રસારી મગજને ભ્રમણ કરાવા લાગી. દાગીનો વેચી નાંખવો, પણ સ્ત્રી જાતપર વહેમ જવાથી કદી પોતે નામ ઠામથી પ્રગટ થાય, એ ભય લાગ્યો. આ ભય ત્યાગ કરી કોઇની મદદ લહેવા વિચાર કર્યો, અને ત્યાંથી ભાવલપુર જવાનું ઉત્તમ વિચાર્યું. ભાવલપુર જવા કરતાં વળી રાજનગરમાં, પોપટ પાસે જવાની ઇચ્છા થઇ, કાઠિયાવાડમાં રહેવા કરતાં મુંબઈ તરફ દૃષ્ટિભાવ ગયો. બીજાનો તો નહિજ, ડાકટર રસિકનો આશ્રય લહેવાનું યોગ્ય વિચાર્યું, રસિકને શરણ જતાં તેનું પવિત્ર અંતઃકરણ લગાર ખિન્ન થયું, પોતાની પર આવેલાં તહોમતમાંથી મો-

કર્ણું થવાનો માર્ગ શોધતાં આડે માર્ગે ઉતરી પડી. સ્વચ્છ દીલની છતાં લોકાપવાદથી રસિકનો આશ્રય દુર્ઘટ માન્યો. અને આખરે પ્રભાતે પોતાના વિચારનું પરિણામ લાવવાનો પોતેજ વિચાર કર્યો, ને નિદ્રાધીન થઇ. ચાર વાગ્યા-સાધુડાંઓ પ્રવાસ માટે ધર્મશાળા બહાર નીકળ્યાં, અને ગંગા જાગૃત થઇ, એવામાં એક વાણીયો, દેખાવે આબરૂદાર પણ અંતઃકરણથી નિષ્ઠાહીન આવી ચડયો—ગંગા તરફજ કુદરતી રીતે તેનું વળણ થયું. લાભ આપનાર લાભને જોઈ ગંગાપાસે આવીને દૂર બેઠો.

ઠગાઇના પુજારીઓ, પ્રેક્ષક કળામાં નિપુણ હોય છે. પ્રતિજનને તેની ઇચ્છાનુસાર સુંદર ભાષામાં સમજાવવાને તે શકિતવાન હોય છે. તેનાં દીલ સાથે એકત્ર થવાની ઢપછપમાં તે કુશળ હોય છે, અને તેનું મન હરી લીધા પછી તેને ચંદન અને ચુનો ચોપડી પોતાની શકિતનો પ્રભાવ બતાવવામાં પણ ચાલાક અને ચંચળ હોય છે.

આ ઠગારો, ગંગા તરફ મોઢું કરીને, જાણે કોઇ દયાવંત આબરૂદાર અને વ્યવહારીક સંસારી હોય, તેવું ડોળ ઘાલીને જોવા લાગ્યો. ગંગાની તેની તરફ દૃષ્ટિ ગઇ, અન્યોન્ય દૃષ્ટિ થતાંજ ઠગારો બોલ્યો. " બાઈ? તમો કોણ છો? મને લાગે છે કે તમે કોઈ ભુલાં પડેલાં માણસની પેઠે કોઇને જોતાં જણાઓ છો."

"ના, હૂં ભુલી પડી નથી પણ-

"પણ કોઇનો આધાર તો નથીજ."

"હા. પરંતુ આપ કોણ છો!"

"હું એક વેપારી છું. દીલથી ગરીબ છું, પણ વહેવારથી ધનાઢય છું."

"આપનાં ધનાઢયપણાનો સૌને લાભ મળી શકતો હશે ખરો!"

"અલબત—હું ગૃહસ્થ છું. સંન્યાસી નથી. અને ગૃહસ્થના ગૃહસ્થાશ્રમને આટલી વસ્તુ તો જરૂરની છે.

सानंदं सदनं सुता सुसुधियःकान्ता मृदुर्भाषिणी
ईच्छापुर्ण धनस्त्रयोशितिरपि स्त्राज्ञा पराशेवकाः
आतिथ्यं शिव पूजनं प्रतिदिनं मिष्टान पाने गृहे ।
साधो संगमुपासतेच सततं धन्यो गृहस्थाश्रमः ॥

ઠગારાએ કાગુલી તોપ ફોડી. ગંગા અંજાઈ ગઇ. અને પોતાનો મર્મ જણાવ્યો. "હું એક નિરાધાર અબળા છું, વખખાની મારી મારા કુટુંબથી

છુટી થઇ પડી છું. મારે બહુ લાંબે દેશાવર જવું છે, અને મારી પાસે એક પાઇ સરખી નથી. ભુખ વેઠવાની તો જોકે મને ટેવ છે, પણ પ્રવાસ કરવાની ટેવ નથી. તાપ તડકાનો મને ભય નથી, પણ રાત્રી વેળાનો ભય છે. માટે જો તમો ધનાઢ્ય વ્યવહારી મને તનની મદદથી એક મારો દાગીનો વેચીને મને વાહન કરી આપો, સસતું અને આબરૂદાર વાહન હોય તો પછી ભારે અને શોભીતાં વાહનની જરૂર નથી. જો આટલું કરી આપશો તો તમારો ઉપકાર થશે. કેમકે ગરીબને ઓથે આવે છે, તેની વ્હાર ઇશ્વર કરે છે."

"મોટી ખુશીથી–તમે મારે ઘેર ચાલો. આતિથીનો સત્કાર કરવો, એ અમારો ધર્મ છે. તેમાં વળી તમે એક ગૃહસ્થ અને અનાધાર સ્ત્રીને આ-શરો આપવામાં હું માન સમજું છું. તમો નિર્ભય રહો. દાગીનો વેચવાની જરૂર પડશે નહિં, હું તમને તમારી ઇચ્છાનુસાર સગવડ કરી આપીશ."

"આપનો ઉપકાર મારી ગરદન પર ભારી ભાર રૂપ થઇ પડશે."

"ચાલો–ઉઠો–તમે સુખી થયાં એમ જાણજો. તમારી વિપત્તિનો અંત આવ્યો એમ માનજો. કોઇ પણ રીતે તમારાં દીલને દુખાવશો નહિં, મારૂં ઘર તમારૂંજ જાણજો. મારા બહોળા વ્યવહારમાં તમે મને ભારે પડવાનાં નથી. ચાલો, હું ઘર તરફજ જાઉછું. મારી સાથે આવો. હું મારે ઘેર લઇ જઇશ, અને તમારો થાક ઉતર્યા પછી તમે કહેશો તેમ કરી આપીશ"

"જેવી તમારી ઇચ્છા. હું તમારા પ્રમાણિક બોલને આધીનછું. ચાલો"

ગંગા ચાલી—ઠગારો હરખ્યો–દાગીનો માત્ર પચીસ રૂપિયાનો છતાં સૌંદર્ય લાખ રૂપિયાનું જોયું–ચકોર, ચંચળ અને સ્વરૂપા છતાં ભોળી, વિ-શ્વાસુ અને અનાથ સ્ત્રી માલમ પડી–તેણી આશરો લેવાને રાજી હોવાથી, ઠગારો શરણે લેવાને ડર્યો નહિં, થોડી મહેનતે વધુ લાભ મળ્યા પછી ઠગારો તેણીને પોતાને ઘેર લઇ ચાલ્યો. દુષ્ટ વાસનાથી ઘેરાયલો ઠગારો માર્ગમાં પણ ગંગાને પોતાની આપ વડાઇ બતલાવવા લાગ્યો. કાંઇક અંદરથી ગંગાનું મન સંકોચાયું. પણ તેનો નિર્ણય કરવાને યા પ્રે-ક્ષકકળાનો પ્રકાશ સહજ રીતે જાણવાને, વેળા, શકિત, અને વિચારને વખત મળી શક્યો નહિં, અંતે તેના આશ્રયમાં તો ગઇ. નિર્દોષ હરણી, વાઘના પંજામાં સપડાણી; ઘવાયલી નાગણ, કીડીના દરમાં

પડી. ઉસ્કેરાયલી સિંહણ, શિયાળને ભરોંસે સંપડાઇ. સતી સ્ત્રી ચંડાળને શરણે પડી. વિવેકીવનિતા, અવિવેકના ભવ્ય મહેલમાં માન પામવા ગઇ. અસત્યના ભંડારમાં સત્યતાની ચોકી બેઠી, અને આખરે એ ચોકી પોતાની મેળેજ ઉઠી ગઈ!!

ગંગા, કુંડળપુરના ચંડાળ સોદાગરને શરણે થઇને તેને ઘેર ગઈ, રાજમહાલય જેવા ઠાઠથી શણગારેલો ઓરડો હતો, જેમાં જુદી જુદી જાતના સિક્કા પાડવાનાં હથિયાર હતાં. કંઇ કંઇ ભુલાવો ખવાડે તેવાં વિચિત્ર ચિત્રો, અને ભપકાબેર કોચ ખુરશીઓ અને ટેબલ હતાં. ઘડીમાં વાણિયાનું ઘર જણાતું, ઘડીમાં સોનીનું ઘર જણાતું, તો ઘડીમાં ઉઠાઉગીરનો દેખાવ દેખાતો હતો. પણ ગંગાની બુદ્ધિજ અતી મંદ પડેલી હતી, એટલે વિચારની ગોળી, એ પોકલ માટીના ઢગલાની રચનાપર પણ અસર કરી શકતી ન હતી. તેણીને ત્યાંજ બેસાડીને સોદાગર અંદર ગયો. ગંગાનું મન કંઇક વિહ્વળ તો કંઇકરીતે શાન્ત હતું. વિહ્વળતા માત્ર પરઘરમાં પ્રવેશ કરતાં પ્રાપ્ત થઈ હતી, પરંતુ શાન્તતા, જલદીથી પ્રવાસમાં નીકળી જવાના ત્વરિત વિચારપર સ્વાર થઇ હતી. માત્ર બે ચાર કલાકનું કામ હતું.

ચતુર ચતુરાની ચક્ષુ ચોગરદમ ફરતી હતીઃ શુક્રનો તારો કૃષ્ણ પક્ષના સાયંકાળ વખતે ચોતરફ ચળકાટ મારતો દેખાય, પણ આસપાસ પોતાને કદી મ્હાત કરનાર તેજસ્વી કલંકી ચંદ્રનું અજવાળું પ્રકાશ પાડી અંજાવી નાંખે, માટે ચકોર રહેતી હતી. થોડીવારે, સોદાગર એક સ્ત્રીને લઇને આવ્યો. તેણીની સાથે ઓળખાણ કરાવી, પ્રવેશ થએલી મધુરી સ્ત્રી તેણીના ભણી પ્રેમથી પણ શકની નજરે જોવા લાગી. શકનાં તીવ્ર ભ્રમર ગંગાનાં ચક્ષુ તરફ કટાક્ષ છતાં નરમ પોલાદનાં હોવાથી, સ્વરંગમાં મિશ્ર થયાં—અને અગ્નિમાં સોનું નાખીને બાળી નાખવા કે ગાળી નાખવાના ઇરાદાથી જેમ કોઇ પણ મનુષ્ય તપાવે, પણ તેમાં તે નિષ્ફળ થાય, તેમ તેતો તેને બદલે કુંદનરૂપ પકડતું ગયું—જ્યારે અન્યોન્ય સ્ત્રીઓ નમ્રતાથી વાત કરવાં લાગી, ત્યારે સોદાગર ત્યાંથી બીજા કામની મિષે ઉઠી ગયો. માત્ર એ સુંદર સ્વભાવની લલનાએજ તેને ઉઠાડી મૂક્યો. અને તે સ્ત્રી, ગંગાની કંઇક હકિકત જાણવાની ઇચ્છા બતાવવા લાગી—ગંગાની નમ્ર મુખમુદ્રાપરથી તેના વીખરાયલા વાળ, પણ વિવેકભર વળેલા હોવાથી, તથા તેની ચક્ષુ બાહોશ અને ચકોરતા બતલાવવા છતાં સગુણ દર્શાવતી હતી તે પરથી, તેની મધુરી અને દુઃખી વાણીપરથી એ કોઇ ભલી અને કોમળ હૃદયની

સ્ત્રીએ ગંગાને તેની હાલત વિષે પ્રશ્ન કર્યો—ગંગા રડી પડી—ઘડીભર ન બોલી. દયાજનક મૂર્તિ ગંગાની આવી અવદશા જોઇ પ્રતિજનને શી અસર થાય! એટલું તો સિદ્ધ કે—

मनः कृतं कृतं रामं न शरीरं कृतं कृतम् ।
येनैवालिंग्यते भार्या तेनैवालिंग्यते स्वसा ॥

એટલુંજ નહિં, પણ संतोष एव पुरुषस्य परम निधानं આ વાક્ય-થીજ ગંગા અન્તે શાન્તિ પામી. સાંપ્રતકાળ તો તેથીજ દુઃખથી વિરક્ત થયો—નીચેના અંગ્રેજ કવિયોનાં વાક્ય સત્ય ઠર્યાં—

The degree of Contentment reached, is the amount of happiness secured.

વળી—No wolldly riches are comparable to a Contented mind.

શી કુદરતની કૃતી! અદભૂત આવભાવથી દેખાતી નિઃસર્ગીય લીલાનો કોણ પારપામે! કોને આવીર્ભાવ જણાય! સુખ દુઃખ રહેવતાં છતાં પણ સંસારને કોણ અસર્ગીય કહે!—

પૃથ્વીનો ચક્કર ઘડીભરમાં દુનિયાની સપાટીને પહોંચી વળીને આખરે એજ ઠેકાણે આવેછે, તેમ ગંગાપણ આખરે એજ દશામાં આવી પહોંચી ખરી, પરંતુ તેના સદ્‌ભાગ્યે તો નહિજ, પણ સત્કર્મેજ, અપવિત્રતાના ઉછળતા મોજાથી વધતું તોફાન શાન્ત કર્યું, ને પવિત્રતાનું વ્હાણ કિનારાપર આવ્યું. એક અનુભવી—પુખ્ત અને કળાબાજ સોખાણીના પ્રતાપથી હાલ તે તોફાનમાંથી બચી ગઇ.

સાધ્વી સ્ત્રી, ગંગાની દયાજનક સ્થિતી સાંભળીને બોલી "બ્હેન? તું કુળવાન ગુણવાન અને જાતવાન છે, મ્હારો ધણી મુંબઇ માહેના સોનેરી ટોળી માહેનો એક છે. તે ખોટી નોટો પાડવાનો ધંધો કરેછે. જાતે સોની છે; પણ વાણીયાનો વેશ, માત્ર સોદાગરી ખાતર પહેરેછે. તે ઘણાંઓને ફસાવે છે, જો કે તારી પાસે કંઇ જ ર જેવી મત્તા નથી, પણ સ્વરૂપની એટલી મહદ્ મતા છે કે કદી તારી પવિત્રતાને ડંખ લાગે. માટે જો તું તારૂં ભલું ઇચ્છતી હોય તો એ આને તેટલામાં તું અહીંથી ચાલી જા." દુઃખીગંગા, આ વૃતાંત સાંભળીને હૃદયમાં રડી. પણ હિમ્મતન

જેમ ઘાતકી શિકારીના પંજામાંથી છટકી જવાનો કાળ મળતાં એકદમ સાંથી નીકળી ગઇ. લુચ્ચો સોદાગર તુરત આવ્યો. સ્ત્રીને બહુ મારી-ગંગા પાછળ દોડ્યો. અને એક કોસને અંતરે ગરીબ ગંગાને પકડી. ડુંગરાઓના બે ટેકરા વચ્ચે વહેતી નદીના કિનારાપર થાકી ગયેલી ગંગા થાકથી બેઠી હતી. ત્યાં જઇ સોદાગરે, તેને બહુ ધમકી આપી. ગંગા સમયને સંભાળવા લાગી. સમયને જોતાં પવિત્રતા પર બહુ નજર કરી. પોતાના ક્ષણિક દેહના સુખને ખાતર તેણી પ્રપંચ કરીને પાપીના હાથમાંથી છટકી જવાના વિચારપર આવી. પ્રેમરૂપ પ્રપંચ કર્યા સિવાય, અજ્ઞાની તરવારથી દગારૂપે મારનાર અસુર ઘાયલ થાય, તેમ તેને લાગ્યું નહિ. તોપણ તેવી રીતે પ્રપંચ કરવાને તેના આત્માએ અત્યંત દુઃખ પેદા કર્યું. રડવું નકામું ગણ્યું. હિમ્મત, ધિરજ અને સમયને ધારણ કર્યા. સોદાગરનાં કડવાં અને ઝેરી શુકનો સાંભળ્યાં, .પણ મુનીવૃતી ધારણ કરી-મુખમાંથી બોલવા માટે જીવ્હાને અટકાવી-કાને સાંભળવાના સોગન લીધા-નયને જોવા છતાં દૃષ્ટિમનન કરવાને હઠીલી થઇ. સોદાગરે નમ્ર અને કઠણ દરેક ઉપાયો યોજ્યા, પણ નિષ્ફળ થયો. બળત્કાર કરવા ગયો, એટલે જીવના જોખમે ગંગા ચંડાળ પુરૂપ સામે લડવા ઉભી થઇ. દાનવોના ઘાતકી સંતાપથી મહાકાળી પોતાનાં લાલ અને રક્ત નેત્રોથી ક્રોધરૂપી અગ્નિ પ્રવર્તાવી અસુર દળને ઠાર કરવા તીર ફેંકે, તેમ ગંગાએ પથ્થરનો વર્ષાદ વરસાવ્યો. આ રમખાણ જારી હતું, તેવામાં બે ઘોડેસ્વાર, મારતે ઘોડે રસ્તા પરથી નદીના ઉંડાણમાં ઉતરતા દેખાયા, અને તેઓ જાણે ખાસ દ્રોપદીની લૂટાતી લજ્જા જાળવવા પ્રભુએજ પ્રેરણા કરી હોય, તેમ ગંગા ભણી ઘોડાની લગામ ખેંચી દોડતા આવ્યા. ચંડાળની ચક્ષુનું તેજ તીવ્ર બાણધારી શુરવીર પર પડતાં, પોતેજ અંજાઇ ગયો, અને જીવ લઇને કોઇ છુપાવા લાયક જગ્યામાં સંતાઇ ગયો. એ સ્વારો ઘોડાપરથી ઉતરીને આ અબળાની વ્હાર કરે, તે પેહલાં ચંડાળ નાસી ગયો, અને નિર્દોષ ગંગા બેશુદ્ધિને શરણે થઇ. ભૂમીને પોતાની રક્ષદાતા ગણીને પડી ગઇ. મુર્છામાંજ પોતાની શુદ્ધતા જોવા લાગી. આઠ દિવસની અપવાસી અસહ્ય દુઃખની અવિનાશી, આવા સમયમાં કેમ બે શુદ્ધ ન થાય! શુરવીર તો થઇ, પણ મદદ મળતાં નિર્બળ બની. ગાડી જોઇને પગ થાકયા. સ્વારોની નજર ગંગાપર પડતાંજ એક વૃદ્ધ ડોસો ઉતરીને ગંગાની પાસે ગયો, અને ચોધાર આંસુએ રડવા લાગ્યો. સિપાઇ

વારે તેને વિરજ આપી. ગંગાના ભાગ્યનો ઉદય થયો; પણ ગરીબનાં નશીબ ગરીબજ; અભાગીનો પડીયોજ કાણો—

"પણ સાહેબ! આપ રોતે ક્યું હો! યહ ઓરત કોન હય!" સિપાઇએ પુછ્યું.

"ઓ કમનસીબ લડકી મેરા ભાઇકી બેટીકી બેટી હય." વૃદ્ધ નાગરે ઉર્દુ ભાષામાંજ કહ્યું.

"વો, ઇધર કહાંસેં! બ્હોત હયરાન હો ગઇ હો અયસી દીખાતી હય"

"હાં–ઉસકા આવીંદ કીધર ચલા ગયા હય, ઓર ઇજત બચાનેકે વાસ્તે કહાંભી નીકલ જાનેકે ઇરાદેસે વો આઇ હોગી. આહા! કયસી હાલત! કયસી લડકી? અશરાફ ઓરતભી કયા રંઝ સહતી હય? અભી ભાવલપુર લે જાનાં ચાહિએ. ઇસીકો ઉઠાના ચાહિયે" એટલો ખુલાસો કરીને વૃદ્ધ નાગર (ગંગાની માતાનો કાકો) તેણીને ઉઠાડવા લાગ્યો. ઘણીવારે ગંગા શુદ્ધિમાં આવી. ગભરાયલી અને અકળાયલી છતાં, છંછેડાયલી અને વિકાળ છતાં, ધીરજવંત, અને હિમતવંત નારીએ ચોતરફ જોયું. તુરત તેની નજર વૃદ્ધ કાકાપર પડી. "કોણ કાકા! મારા રક્ષ દાતા! તમે ક્યાંથી? હાય!" દયાર્દ્ર ચિત્તે કાકાના ખોળાપર ગંગા પડી ગઇ, ચોધાર આંસુડાં પાડવા લાગી. હૃદયના પરિતાપથી દુઃખની અનાવૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઇ. અંતરરૂપ આકાશમાં ચતા ધડાકાના અથડાવાથી વિજળીની ચમક પ્રસરી. અને ફરીને મુર્છિત થયાં પછી જે અનાવૃષ્ટિનું પાણી વહેવા માંડયું, તે પળમાંજ સપુર્ણ થઇ રહ્યું. તુરત મન વેગનો વાયુ નરમ પડયો. અને શાન્તિરૂપી સૂર્યે અંધકારનો નાશ કરી દીધો. વૃદ્ધ ડોસાએ ગંગાનું શાંત્વન કરી, સમજાવીને ભાવલપુર લઇ જવા માંડી. ગંગાને હકિકત પુછવાનું મુલ્તવી રાખ્યું. ગંગા ત્યાં જવાને હઠીલી થાય, પણ કયા આધારે? શરમાળ પૂતળી શરમાણી. કાકાએ તેની શરમાળ આંખમાં વિવેકનું અંજન આંજીને શીતળ કરી. દારૂણ દુઃખમાં પડેલી અનાથ સુંદરીના પરિતાપને શાન્તીરૂપી જળથી ઠંડો કર્યો, અને પોતેપોતાનું ધારેલું કામ પડતું મુકી ભાવલપુર તરફ ચાલ્યાં.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

ભાવલપુર લોપાળાં ગેઝેટનો ભવાડો.

અથવા.

મોટાં માણુસની નાની વાતો.

Are crowns and empire,
The government and safety of mankind
Trifles of such light moment, to be left
Like some rich toy, a ring or fancy'd gem,
The pledge of parting friends? Can kings to this,
And give away a people for a legacy?

"*Lady Jane Grey,*" Act iii. 1.

अबला यत्र प्रबला बालो राजा निरक्षरो मन्त्री ।
नहि नहि तत्र धनाशा जीवित आशापि दुर्लभो भवति ॥

દેશી રાજ્યની ખટપટો, પ્રંપચો, તર્ક, ક્રિયા, વ્યવહાર અને યોજના ઘણી જાણવા લાયક છે. રાજકીય ખટપટમાં જે પરિણામ આવે છે, તેનો લેશ અંશ પણ સંસારી ખટપટોમાં હોતો નથી. પ્રપંચથી થતાં ખૂન, તર્કથી થતા ન્યાયાન્યાય, વ્યવહારથી થતી હાની, ક્રિયાથી થતી ખિન્નવૃત્તી, એ સર્વ એક રંગભુમીપર ભજવાતા નાટક સમાન દૃશ્ય થાય છે. રાજકીય ખટપટ અને નાટકી ખટપટ એક સરખી છે. રાજ્યકારભારીઓમાં જેમ પ્રપંચ. યુક્તિ, દગલબાજી અને ઝેરીપણું છે; તેના કરતાં અધિક વિશ્વાશઘાત. અશુદ્ધતા. અને દુષ્ટપણું નાટકની અંદર છુપું સમાયલું છે. નાટક નીતિની પરનાળિકા કહેવાય છે. રાજ્યનીતિ એ ધર્મનો સ્થંભ કહેવાય છે. પણ કલી કાળમાં તેના અધિકારીઓએજ તેને દોષ પાત્ર ઠરાવ્યાં છે. વીણુ અનુભવી, આડંબરી, અને ઉતરતી પંક્તિના જનોના હાથમાં

જ્યારે આવું રાજકીય ખાતું સોંપાય, તો અલબત એવી ઉચ્ચ વસ્તુને નીચ હાલતમાં લાવી મુકે તેમાં આશ્ચર્ય શું ! સત્સંગતું એજ ફળ કે—

सत्सङ्गाद्भवति हि साधुता खलानां ।
साधुनां नहि खलसंगमात्खलत्वम्
आमोदं कुसुमभवं मृदेव ।
मृद्गान्धं नहि कुसुमानि धारयन्ति ॥ "सु, र, भाण्डागारम् ॥"

પણ દુઃસંગતું ફળ તો જયમ-

दुर्वृत्तसंगतिनर्थ परम्परायाा हेतुः सतां भवति किं वचनीयमत्र ।
लंकेश्वरो हरति दाशरथेः कलत्रं, प्राप्नोति बन्धनमसौ किलसिन्धुराजः॥
"हितोपदेश"

અથવા—

हंसोऽब्जजः श्रममपोहयितुं दिनान्ते
कारण्ड काकबक कोककुलं प्रविष्टः ।
मुकोऽयमित्युपहसान्ति लुनान्ति-
पक्षान्नीचाश्रयो हि महतामपमान हेतुः ॥
"पंचतन्त्रम्"

રાજા પ્રજાના ધર્મ કોણ નથી જાણતું ! બાપ, પુત્રને અમૃત દૃષ્ટિથી જોય; પતિ, પ્રિયાને મીઠી દૃષ્ટિએ નિહાળે; ધણી શેવકને પ્રેમી નજરે જોય; તો શું ક્લેશ પોતાનું પ્રાબલ્ય ચલાવી શકે ! પણ જ્યાં વિષદૃષ્ટિનો પૂર્ણ પ્રકોપ, ત્યાં સદસમયનો ઉદય ક્યાંથી જણાય? રાજ્યનીતિમાં કહે છે કે.—

राजास्य जगतो वृद्धेर्हेतुर्वृद्धाभि संगतः ।
नयनानन्दजननः शशाङ्कईव वारिधेः ॥

રાજા વડે, રૈયતઃ રૈયત વડે રાજા, મંત્રી વડે રાજ્ય, અને રાજ્ય વડે મંત્રી; મંત્રી વિષે પણ લખે છે કે—

प्राप्तार्थग्रहणं द्रव्यपरिवर्तोऽनरोधनम् ।
उपेक्षा बुद्धिहीनत्वं भोगोऽमात्यस्य दूषणम् ॥

अर्थतिव्यवहारज्ञं मौलं ख्यातं विपश्चितम् ।
अर्थस्योत्पादकं चैव विदध्यान्मन्त्रिणं नृपः ॥

આ ધર્મ માંહેનું ચતુર્થ ભાગનુંપગલું કદી ઉલંઘન થાય, તો અવશ્ય સળીનું બીજ રોપાયું ગણાય. અલબત દેશી રાજ્યની પ્રજા જેટલે દરજ્જે સુખી છે.તેટલે દરજ્જે દુઃખી પણ છે. સુખ અનિવાર્ય છે; પણ દુઃખની એ સીમા નથી, શું દુઃખ હશે ? તેનું વર્ણન કર્યાથી શું ફાયદો? લાભ અને હાનીનો સરવાળો રાજ્યના દફતરમાંજ નોંધાયેલો દેખાય, ન્યાય અને પક્ષ પ્રજા અને અધિકારીઓના સ્નેહમાંજ જણાય, તો પછી મુક્તિફોજના વક્તા (Salvetion Army Lecturer) પેઠે આડંબરી ભાષણ કરીને શું કરવું ! ખરેખરી રીતે તો એ જોવાનું છે કે રાજ્યમા કંઇ પણ ઉથલ પાથલ, એ રાજ્યને હાની થવાનું રહસ્ય હોવું જોઇએ. સૂર્ય અસ્ત થાય તોજ રાત પડે, પછી ચંદ્રનું અજવાળું ભલે રાત્રીને દીપાવે, તોપણ સૂર્યની ખોટ ન પૂરી શકાય.

ભાવલપુરરાજ્યની પ્રજા, તેના ગુણવંત મહારાજાની છાયામાં સદા આનંદ કરતી હતી, મુખ્ય અધિકારીઓ વિદ્વાન હતા; કુળવાન અને બાહોશ હતા. મંત્રી પદને લાયક હતા. છતાં વખત અને સંજોગ વચ્ચે કંઇક સળો પેઠો. માત્ર દુર્જન મનુષ્યની છાયાથી અપવિત્ર થયેલ અંગમાં દોષ વ્યાપ્યો. કળિ, નળરાજના અંગમાં પેઠો, ત્યારેજ નળની મતિમાં ફેરફાર થયો. સમય બળવાન છે.

દાવાનળ થાય, ત્યારે સુકા સાથે લીલું બળે; એમ આ ખટપટમાં કેટલાક દોષિત સાથે નિર્દોષ પણ ઘસડાયા હશે, પણ તેમાં દોષ કોને! સમયને. કારભારીઓની ગણત્રીમાં ફેર પડયો, પ્રજામાં કોળાહળ ઉત્પન્ન થયો. કેટલાક ચર્ચાપત્રીઓએ ખરી અને ખોટી બુમ ઉડાવી. રાજ્યમંડળમાં ધરતી કંપ પેદા થયો, મહારાજાના મનપર ચિન્તાની અસર ઉભી થઇ. અંગ્રેજ સત્તાવાળાને પણ કંઇક નવિન લાગ્યું. અંત્તે તો ધર્મજય અને પાપે ક્ષય થયું. દુષ્ટલોકોએ છુપો બળવો કર્યો, તોપણ શિક્ષા પાત્ર થયા. સ્વદેશ હિતેચ્છુ પત્રકારોએ પરસ્વાર્થ ખાતર યોજના ઘડી, તો તેનો ભવાડો થયો, અર્થાત ભાવલપુર ભોપાળા ગેઝેટના ભવાડામાં ઘણા સપડાયા, ચવાયા, નિંદાયા અને છેવટ સ્વચ્છંદી માર્ગે ઉતરી પણ ગયા. નાગર કારભારીઓ પર સજજડ ધાડ આવી, પણ ચતુર અને કળાવંત શિકારી

ગમે તેવા ક્રોધી સિંહના હાથમાંપણ સપડાતા નથી, તેમ ચટકી ગયા ધનાઢ્ય જીવતા રહ્યા. ગરીબ માર્યા ગયા. આ ગેઝેટના ભવાડામાં આપણી નાયિકા નવલગંગાના માતૃકુટુમ્બના લોકો પણ હતા; અને તે પણ પાપની ગતીને પામ્યા હતા. કેટલાકને વતન તજવું પડયું હતું. અને કેટલાકને શેવા તજવી પડી હતી. આ રાજ્યશેવકમાં એક ગંગાની માતાનો કાકો પ્રાણલાલપણ હતો.

વૃદ્ધ કારભારી પ્રાણશંકર, ગંગાને લઇને ભાવલપુર જવા ઉપડયો હતો. પ્રાણશંકર, એક ઉત્તમ નાગરિક હતો. સદ્‌ભાગ્યે વર્ષાસન પર જ હતો, એટલે રાજકીય દાવાનળના છાંટા તેને વધુ લાગ્યા ન હતા, તોપણ વર્ષાશન બંધ થશે એવી ચિન્તા પેઠી હતી. એસર્વ પેલા ભાવલપુર ભોપાળા ગેઝેટના અધિપતીના ઉત્તમ પ્રતાપ હતા! પણ ગંગાનાં તપોબળે આ સમયે કાકાનું રક્ષણ થયું હતું. અને એ વૃતાંત, પ્રાણશંકરે, ભાવલપુર જતાં માર્ગમાં ગંગાને કહેવા માંડયો હતો. અને દરબારે ગંગાના કાકા જાણીને, અને કૃશ્ના તથા પોપટના આશ્રયદાતા ગણીને વર્ષાસન તોડયું ન હતું. પણ વળી ગંગાના દૂર્ભાગ્યે નવી આફત પણ નડયા વિના રહી ન હતી.

ભાવલપુરમાં જે ધાંટાળા ચાલતો હતો, તે મોટાં માણસની નાની વાતો હતી. નાયકાઓની સુંદરતામાં છવાયેલું કાર્યભારી મંડળ, પોતાનું પોપણ ઠીક ચલાવતું હતું, અને તેને અંગે નિંદાખોરો પણ છાપામાં છાપવા તત્પર થાય, ત્યારે કદી તેના ડાચાં પણ પુરાય એ સ્વાભાવિક હતું.

એક દિવસે સજ્જડ ભોપાળું નીકળ્યું હતું. ચમન નાયકા, વસન્તિકા નામની પોતાની નવયૌવન પુત્રીપર રાજ્યસુખ મ્હાલતી હતી, આ કન્યા નીતિભ્રષ્ટ ન હતી. તેણીનો મધુરો સરોદ જોકે ભાવલપુરની દરબારી આલમને એક અવાજે મોહિત કરતો હતો, ને તેથીજ તેણીનાપર જુદી જુદી જાતના કાર્યભારીઓ ભેટ લઇ તેને ન્યાલ કરતા હતા, પણ તેથી પેલી ચતુરિકા ચમન નાયકીણ કાઇને દાદ દેતી ન હતી. મહારાજાની માનીતી વસન્તિકા, નાયકીણના નામથી ઓળખાતી છતાં માત્ર રાજાના પ્રેમનેજ વશ હતી. આ સર્વ ચર્ચાપત્રીઓ ખોલતા હતા, અને વધુપણ ભોપાળું ખોલતા હતા.

આ નાયકીણને ત્યાં ગામનો જાણીતો નગરશેઠનો પુત્ર આવતો હતો. ઝાંકડી મુચ્છો, જાણે બાણમાંથી તીર છુટયું હોય તેવો દેખાતો હતો, આંખે સોનેરી ફ્રેમનાં ચશ્મા ને માથે રંગીલી ફેશનેબલ ટોપી પહેરી

રોજ રાત્રે આવતો હતો. ત્યારે તેનીસાથે તેનો મિત્ર ખોટા આડંબરમાં પધારતો હતો. આ મિત્ર વર્ત્તમાન પત્રોમાં મિત્રનાં બાંકાં ફુંકનાર ખુશામતીઓ હતો. એ ઉપરાંત, કમાલખાં સિપાઇ, નૃસિંહરાવ કોન્સ્ટેબલ, માણેકલાલ કારભારી, શેવકલાલ ફોજદાર, નારાયણરાવ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ, ભવાનીલાલ મેજીસ્ટ્રેટ, અને ખાનગી સેક્રેટરી વિશ્વનાથ આ સર્વે પણ ત્યાં સમયાનુસાર જતા હતા. આ કાર્યમાં રાજ્યના વૃદ્ધ અમાત્યનું કુટુમ્બ નિરાળું હતું. જોકે તેના પુત્ર પાત્રો શોખીન હતા, પણ નમ્ર, વિવેકી અને સભ્ય તથા શરમાળ હોવાથી તેઓ ત્યાં જઈ શકતા ન હતા. જ્યારે ભાવલપુર ભોપાળાંનો આ હેવાલ વર્ત્તમાનપત્રમાં છપાયો, ત્યારે તો અંગ્રેજોના કાન પણ ચમક્યા. ઉપરી અમલદારોની કરડી નજર થઇ, ત્યારે નાયકીણ ચમકી; અને દરેકનો ભવાડો કર્યો. એક દીવસે સર્વેને એક પછી એક વખતસર બોલાવ્યા, અને ઉપરી અધિકારીને બોલાવીને આ સર્વે ભવાડો બતાવ્યો. રાજ્યમાં સડો પેઠો, એમ સાબીત થયું; પણ રાજ્યનું સત્યાનાશ કેમ વળ્યું, એ બાહોશ અંગ્રેજે મજકુર નાયકીણને લાલચથી પાસબંધન કરી સર્વ જાણવા માંડ્યું.

જે શાહુકારને ત્યાં રાજ્યનાં ચોરાયલાં નાણાં ભરાતાં, તે પણ સાબીત થયું. પોલીસ ડીટેક્ટીવ, અને જાહેર પોલીસના ન્યાયાન્યાયનાં ભોપાળાં ફુટ્યાં–લાંચ, રૂસ્વતના કેસો સાબીત થયા. મેજીસ્ત્રેટો, અને તેના ઉપરી અમલદારો ગુન્હેગારો ઠર્યા. મહારાજાને કાને વાત ગઈ, અંગ્રેજી રાજ્યનો ડોળો પેઠો, એટલે મહારાજાએ તુરત સમાધાન કરાવી દીધું. નગરશેઠને છુપીરીતે ખાસડાંનો માર માર્યો. મોટા માણસમાં નામ ખપાવી કાળાં કામ કરનારાઓને યોગ્ય સજા કરી. ચોરી, સટ્ટો, જુગાર અને રંડીબાજી કરનારા શેઠ, શાહુકારો, અને સરકારી નોકરોને નાસવુ ભારે થઇ પડ્યું, અને છાપાવાળાએ વળી વરઘોડો કહાડ્યો. તેમાં બ્રાહ્મણો અને બાવાઓ સામેલ થયા. એટલે બેપુડીના ભયંકર અવાજમાં શી મણા રહે! પારસીની ચપળ ચકોર, સંપીલી, ને કુશળ કોમે મંત્રીપદ ધારણ કર્યું. નાગરોની પડતી દશા થઇ. કુળવાન અને લાયકીવાળા માણસો, નીચ માણસોના પાપમાં હેરાન થયા. દરેકને જુદે જુદે સ્થળે નાસવુ પડ્યું. આફતનો આભ તુટ્યો. નગ્રમાં ધરતી કંપ થયો. અને બહુ લાંબે વર્ષે રાજ્ય શાન્ત પામ્યું. ખોટા, અને સાચા જણાઇ આવ્યા. કેટલાકો કેદમાં ગયા, કેટલાકો માનહીણ થયા, અને કેટલાકો નાશી ગયા.

આ રીતે ભાવલપુર ભોપાળા ગેઝેટનો ભવાડો થયો. અને તે પણ નવલગંગાનો કાકો પ્રભાશંકર તથા તેવા બીજા ટક્કાક મહારાજાના માનીતા અમલદારો સિવાય દરેકને શ્રીફળ મળ્યું. અંગ્રેજી ધોરણે રાજ્ય ચાલવા માંડયું. ન્યાયનીતિ, અને બંદોબસ્ત યોગ્ય થયાં, અને ભાવલપુર ભોપાળા ગેઝેટનો ભવાડો પૂરો થયો, નિંદાખોરો બિચારા કેદમાં જઇ આવ્યા. છેવટે રાજ્યને સુખ થયું, એટલે સર્વને સંતોષ મળ્યો. એ સંતોષ સમયે ગરીબ ગંગા ભાવલપુરની સીમ જોવા લાગી.

પ્રકરણ ૭ મું.

પ્રેમનું પઝરણ.

I have loved my last—and that love was my first!
A passion like a seedling that did spring,
Whose germ the winds had set; of stem so fine,
And leaf so small, to inexperienced sight
It passed for nought,—until with swelling trunk,
And spreading branches, bowing all around,
It stood a goodly tree! "*The Wife*," Act i. 2.

समानकुलशीलयोः सुवयसोः परायत्तयोः
परस्परविलोकना कुलित चेतसोः प्रेयसोः ।

तनुत्वमनुविन्दतोर्बहुविधां व्यथां विन्दतोरशक्य-
विनिवेदना विरहवेदना वर्तते ॥

ગંગા, એક માર્ગે ગઈ, નવલશંકર અને પ્રભા નદિમાં તણાયાં, ગંગાનાં નિર્દોષ બાળકો ભિન્ન માર્ગે સિંધુને આશ્રયે ગયાં. શુક્લ કુટુંબના રોશન ચેરાગ કિશોર પોતાની ચંડાળતાનું પ્રબળ ચલાવી સુખ માનવા લાગ્યો, તે વેળા પેલો રસિક, ડૉરલીના પ્રેમપાસમાં સપડાયો. એ અંગ્રેજ કુમારિકાએ તેને મદારીનો વાંદરો કરી લીધો. રાત્રી દિવસનો લાંબો વખત ડૉરલી સંગે રહેવા લાગ્યો, સંજોગ એવો બન્યો, કે ડૉરલી, રસિકની મહોબતમાં પડી તેથી પોતાનાં માતપીતા કને લગન સંબંધી વાત કરવાની ઇચ્છા તેણીએ રાખી નહિ. તેવામાં લેડી હેનરીનું અકાળ મરણ થયું. તેને એક માસ વીત્યા બાદ મી૦ હેનરીને પોતાની ઓફીસના વડાના તારના સંદેશાથી ખાનગી કામ અર્થે માત્ર થોડા દીનની મુદત માટે વિલાયત જવું પડયું. હિંદીવાસી અંગ્રેજ, ડૉરલીને મુકીને જલદી વિલાયત ગયો. આ સમયે રસિક અને ડૉરલીને વધુ પ્રીતી જામી.

ડૉરલી નિર્ભય થઇ; રસિક સ્વતંત્ર થયો. અને પ્રેમઝાળ પરતંત્ર થઇ. એક દિવસ તો ડૉરલીએ,રસિકને પોતાને બંગલે તેડાવ્યો;અને ઝાહેર મીજબાની આપી! જેમાં પોતાની સહિયરોને પણ બોલાવી. અને રસિક સાથે માત્ર ટીપાર્ટીની મોજ ચાખી છુટાં પડયાં. આટલી પ્રીત પછી આ યુવાન જોડાંનું મન ચળિત થયું. રસિક, હજુ ભયને લીધે વધુ છુટ લઇ શકયો નહિ, માત્ર એક સમયે અકસ્માત સંજોગે હોસ્પિટલમાં ડૉરલીનું ચુંબન કરી લીધું હતું. જોકે તે વેળાં હદને નિયમ બહાર છોડી નહિ. પણ હવે એકાન્ત સમયે અને નિર્ભયપણે એ હદ છુટી.

બીજે દિવસ ડૉરલી હાસ્પિટલમાં ગઇ, કેમકે આગલી રાત્રી ગુજારવી તેને બહુ કઠિણ થઇ પડી હતી. એકલી, યુવાન, અને પ્રેમમાં પડેલી સ્ત્રી પોતાના વિચારો અને મન્મથ જાળવવાને બિલકુલ અશકત બની હતી. તેમાં વળી સ્વતંત્ર અંગ્રેજ કુમારિકાને તો અલબત બહુ ભારે થઇ પડે, એ નિઃસંશય હતું. રસિક સાથે શી વાત કરવી? અથવા રસિકને કઇ બાબાથી લલચાવવો? એ ગોઠવવાનું હતું; પણ તે હોસ્પિટલમાં કહેવાતું ન હતું. તેણીએ પ્રેમભાવથી એટલું આમંત્રણ કર્યું હતું કે " રાત્રીએ નિપીયન સી રોડપર ફરવા જવાનું છે, માટે નવ વાગે જરૂર આવવું " ર-

સિકે તે વેળા કબુલાત આપી, એટલે ડૉરલી તો ચાલી ગઇ; પણ પાછળથી રસિકનું મન સેહેજ સંકોચાયું. પરન્તુ એક સુંદર પરીની મોહિની એવી સુધામય લાગી કે યુવાન રસિકે, લજ્જાનો, મર્યાદાનો કે વિવેકનો કંઇ પણ ખ્યાલ કર્યો નહિ.

ડૉરલી, નિમેલા ટાઇમે બરાબર તૈયાર થઇ રહી; અને ગાડી જોડાવી તૈયાર રખાવી. તેવામાં ખુદ અંગ્રેજના પોષાકમાં રસિક આવી લાગ્યો. અને તુરત બન્ને સ્વાર થઇ, નીપીયન સી રોડ તરફ ગાડી હાંકવાનો હુકમ ગાડીવાનને આપ્યો. ગાડીવાન ગુજરાતી ભાષા સમજતો ન હતો, માટે હવે બન્ને જણે ગુજરાતીમાંજ બોલવું શરૂ કર્યું હતું. ગાડી ચાલતાંજ રસિકે કહ્યું.

" પ્રિય ડૉરલી ? મને તું લઇ જાય છે, પણ કદી અપવાદતો નહિ આવે ?

" કંઇજ નહિ, વ્હાલા ડૉકટર ? ચિન્તા ન કરો. હવે અપવાદ જેવું છેજ નહિ. તમારૂં અને મારૂં જીગર એક થયા પછી હવે અપવાદ હોયજ નહિ "

" તમે મને એક ઘેલો બનાવી દીધો છે. તમે મને જાદુ કર્યું છે. તમારી સુખમુદ્રાએ તથા તમારી મધુરી વાણીએ અથવા તો તમારાં આ મધુર નેત્રોએ મને પરવશ કર્યો છે "

" અને તમારી વિવેક રીતિએ તો મારી ગરદન નમાવી છે, હું એક અંગ્રેજ બાળા,દેશીને અમે જોતાંજ કંટાળીએ છઇએ,તેણીએ તમને સ્વિકાર્યા છે.

" પ્યારી ? હું ઇચ્છું છું કે તમારો પ્રેમ મારી તરફ સદા નિર્મળ અને દૃઢ રહે"

" અને હું પણ માનું છું કે તમે તેવાજ એક વચની રહેશો "

" હું ભાગ્યવંત કે તમારા જેવી ખુબસુરત અને કેસરીકટી વાળી નાજુક સ્ત્રીના પ્રેમનો ભોગી થયો " રસિકે, ડૉરલીનો નાજુક કર સ્નેહથી દાબ્યો.

" અને હું પણ તમારા જેવા લાયક નરની પ્રેમી બનવાને ભાગ્યશાળી નીવડી" ડૉરલીએ રસિકનો કર દાબીને કહ્યું.

આ સ્નેહની સીમા આવતાં દરિયાની સપાટી અને ફરવાની જગ્યા આવી. ડૉરલીએ ગાડી ઉભી રખાવી, અને બન્ને જણ ઉતરી એક બીજાના કરમાં કર મેળવી હાસ્યવિનોદ કરતાં સમુદ્ર કિનારે ફરવા ચાલ્યાં. રસ્તે ચલતાં ડૉરલી બોલી.

"હજુ તમારૂં અંતઃકર્ણ શુદ્ધ કેમ નથી?"

"શા પરથી તમે માનો છો?"

"તમારો પ્રેમભાવ એવો નથી દિસતો કે મુજ સરખી એક યૌવન નાર તરફ તમારી હૃદય જયોત્સના પ્રગટી નીકળી હોય!

"હે, પ્યારી, ડૉરલી? આજ સીમા કે બીજી?" તુરત ડૉરલીના ગોરા ગાલ ઉપર રસિલા રસિકે ચુંબન કર્યું, અને મન્મથમાં લચી રહેલી ડૉરલી પ્રેમથી હરખી બન્નેનાં અંગ અનુકંપ્યા, અને એક થોડી જગ્યામાં ફરીને હર્ષથી પાછાં ગાડી તરફ ફર્યાં. આ વિનોદમાં મધ્ય રાત્રી વીતી ગઇ. બન્ને ગાડીમાં બેઠાં, અને રસિક પોતાને સ્થળે જવા ઉતરી પડ્યો. ડૉરલીના અંતઃકર્ણમાં રસિકને આ રાત્રી પોતાની પાસે રાખવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થયેલી છતાં કંઇજ બોલી શકી નહિ, ડૉરલી નિરાશ મોઢે બંગલામાં આવી, પણ આજની રાત્રીતો તેને બિલકુલ દુઃખદાયી થઇ પડી.

ડૉરલીનો મનોવેધક પ્રેમી રસિક, પોતાની કનેથી દૂર થએલો જોવાને એ નવયૌવન ગોરી બાળા જોઇ શકતી ન હતી. એટલે હવે પછી ગમે તેટલાં જોખમ માથે ખેડીને પણ પોતે ફસતું અને રસિકનું વચન લઇ પોતાની સાથે જન્મ સંબંધ બાંધવાના સબબે નિર્દોષને પણ ફસાવવો. આવા સાહસિક વિચારથી રાત્રીએ કરેલો મનસ્વી વિતંડવાદ પ્રભાતે રસિકને જણાવવા માટે અવિનય તરંગ ચલાવવા માંડી.

રસિકે, બીજી તરફ આ અંગ્રેજ બાળાની સાથે જન્મ ગાળવાને નાકબુલ થવાની ઇચ્છા રાખીજ નહિ, "પોતાની જ્ઞાતિમાં યોગ્ય કન્યા નથી. તેમ વળી તેવી સુધરેલી સ્ત્રી મળવી પણ મુસ્કેલછે. ઇશ્વર કને જ્ઞાતિ ભેદ નથી. નિર્દોષ અને પવિત્ર પ્રેમને કલંક નથી. મી. હેનરીની ઇચ્છા હશે, તો ડૉરલીનો અનાદર કરવાની મનોવેધક મુર્ખતા ન કરવી. ડૉરલી જેવી દયાળુ, શાણી અને પ્રેમાળપૂતળી મારા ભાગ્યમાં! મનોહર, હૃદયગામિની, સરોજની, અને વિલક્ષણ સ્વરૂપા સ્ત્રીનો હું પતિ! જ્ઞાતી ગમે તે બોલે, લોક ગમે તે કહો! મારાં ભવિષ્ય સુખને સુધારવાને માત્ર હું એકલોજ સત્તાધિશ છું. અવિવેક ક્યારે કે હું કોઇ નિર્દોષ કન્યાપર બળાત્કારકરી જુલમ ગુજારીને જો અઘટીત પગલું ભરૂં તો અપવાદ. જીંદગી સુખમાં ગાળવા ઇશ્વરના નિયમીત નિયમને બાઝીને હું મારૂં ભવિષ્ય સુધારૂં, તેમાં પરવશ પણું? મને તો અલબત અભિમાન થવું જોઇએ કે એક દેશીને ધિઃકારનાર અંગ્રેજ, તેજ અંગ્રેજ બાળાએ મને પ્રેમભાવથી પસંદ કર્યો. અહાહા! ડૉરલીની મોહિની,

તેનો નમણો ચેહેરો, તેનું ગોર વદન, તેની મધુરી વાણી અને પતિ રિઝા-વવાની કેળવાયલી ચેષ્ટાએ કોણ મોહિત થયા વિના રહે? મડમો તો ગોરીજ હોય છે, પણ ડૉરલીનું ગૌરવદન માત્ર સફેદ ચૂનો લગાડીને ટાપટીપ કરવા જેવું નથી. લંબગોળ મુખડું અને કંઇક પીળી તો કંઇક ગુલાબી રંગની છાંટ કુદરતેજ મોંપર પાથરી છે. વળી તેના વાળ એટલા લાંબા, સુંવાળા ને ચળકતા છે કે કેટલીક ટાપટીપવાળી મડમોના ગરદનપર વળી રહેલા અંબોડામાં કૃત્રિમ વાળોનો ગુચ્છો દાબી ઉપર જાળી મુકવાની સુંદર ડૉરલીને જરૂર પડતીજ નથી. તેનો સાદો પોશાક પણ તેનાં મનહર મુખડાંને શોભાવે છે. આવી એક અંગ્રેજ બાળા વિનાપ્રયાસે પ્રેમ અર્પે, ત્યારે એથી વિશેષ દુનિયાનું સુખ શું હશે? અંગ્રેજ કન્યાના પતિ, એટલે વગ વાળાતો ખરાજ, પછી દેશી રાજ્યોમાં અમલની શી ખામી!"

"હા. મી. હેનરીની અનેચ્છા હોય, તો અંગ્રેજો મને અને ડૉરલીને ધિઃકારે, પણ અફસોસ! તેમ હોય તોએ હવે ડૉરલીને કેમ છોડાય! વારૂ, આજે ડૉરલીને મળીશ, અને એ વાતનો નિર્ણય કરીશ" આ અરસપરસના તરંગના પ્રભાવેજ તેઓ બન્નેને જોતાં રહ્યાં. ડૉરલી આકર્ષણશકિતવડે ત્વરિત રસિકને મળવા આવી પહોંચી. હૉસ્પિટલના પ્રાઇવેટ રૂમમાં ડૉરલી જઇ બેસતાં તુરતજ રસિકે તેની મીઠીનજરને સંતોષ આપવા આવી ચડયો. હવે સેકહેન્ડની સાથે ડૉરલીને ભેટવાનો લહાવો લેવાને રસિક અચકાયો નહિ, તેમ ડૉરલી, પોતાની પ્રેમી ઉર્મી દાબી શકી નહિ, બન્ને બેઠાં. રસિકે, કરેલા હુકમ પ્રમાણે સિપાઇ, રોઝબરી ને આઇસનો ગ્યાસ લાવી ટેબલપર મુકયો, બન્ને જણાએ પીધો. ડૉરલીને રોઝબરી પસંદ હતો. એટલે રસિક, તેનીજ પરોણાગત કરતો હતો. પીતાં પીતાં ડૉરલી બોલી.

"ડીયર ડૉકટર! શું આપણી જીંદગી આમ મનના સંકલ્પ સુખમાંજ જશે?"

"ના. હું એ વિષે પુછવાનો હતો, પણ તમો સ્વતંત્ર પ્રેમ અર્પનારાં છો, એટલે હું પુછું, તેનો શો પ્રત્યુત્તર મળશે, એ સંકોચમાં હતો. હવે તમારા પુછવાથી કહેવાને હું છુટ લહું છું. કહો, આપણા પ્રેમનો અંત એ બીજો સ્વાલ, પણ પ્રેમની શરૂઆતનું શું ફળ?"

"સારૂંજ, તમારો શો વિચાર?"

"હું દેશી છું, એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે. મારી સાથે જીંદગી મેળવતાં પહેલાં તમારા અંગ્રેજ કુટુંબોની લાગણી જોવી. તારા પીતાની

સલ્લાહ હેવી. અને આપણે સુખ મેળવવા જતાં દુઃખ ઉપજે તે ન કરવું. બંગાળમાં એક આવો બનાવ બન્યો છે, જે માટે પેલી અંગ્રેજ છોડીને અને તેના પતિને અંગ્રેજો સુખે રહેવા દેતાજ નથી. જ્યાં જાયછે, ત્યાં તેન તિરસ્કારે છે"

"આપણે માટે તેમ ન થશે, અને કદી અંગ્રેજો તિરસ્કારશે, તો આપણે તેવાઓને એવો સમયજ નહિ આપશું. અલબત મારા પિતાની સમંત્તિ લઇશું."

"ધારો કે કદી ના પાડી તો? તમારા પિતા સુધરેલા મગજના છે. કાંટાળાજ નથી, તોપણ એવા રીઝલ્ટ પર આવ્યા તો!"

"તો શુદ્ધ માર્ગ એજ કે છેવટનો દરિઓ તો છે!"

"માત્ર મારેજ ખાતર—ાનુ? મારી અરજ કબુલ કરશો?

"શી અરજ?"

"હું ઇચ્છું છું કે તમે કોઇ અંગ્રેજ પ્રેમ પોપિણી થાઓ. હું ખુશી થઇશ. હજુ આપણા વચ્ચે અપવિત્રતા ભરેલું એકે પગલું ભરાયું નથી."

"રખે, હવે તમે પેલા ચંડાળ સ્કોટની પેઠે ફસાવો?" ડૉરલીએ કરમાતે મુખડે કહ્યું.

"ના—તેમ કરવા હું ખુશી નથી. પ્રિય ડૉરલી? તારે મારેજ હવે આ પ્રાણ છે"

"તો ગમે તે વિઘ્ન આવે, પણ એકત્ર થવું. ચાલો, આપણે તમારા રિવાજ પ્રમાણે ગાંધર્વ લગ્ન કરિએ?

"સાહસિક ન થવું. તમારા પિતા ક્યારે આવનાર છે વારુ?"

"ચાલુ અઠવાડીયાંની સ્ટીમરમાં આવી પહોચશે, પણ તે પહેલાં આપણે તો દૃઢ થવું જોઇએ કે ની?"

"ડૉરલી? હું વચનથી બંધાઉંછું, કે તારા પિતાની સમત્તિ મળતાં ઘડીપણ વાર નહિ લગાડું."

"ત્યારે તમે પરતંત્રતામાં છો ની?" ડૉરલી નીચું જોઇ વિશ્વાસ નાખી બોલી.

"ચિન્તા નકર. પિતા હેનરીના કહેશે તો તારી સ્વતંત્રતા પર મુસ્તાની. બસ!"

ડૉરલી નીચુંજ જોઇ રહી! રસિક તેણીનો એક હાથ પકડી, પોતાનો બીજો હાથ તેણીના ખભા પર મુકતાં સિપાઇએ તાર આવ્યાની ખબર આપી. રસિક, ઉઠીને તાર લઈ આવ્યો, અને તુરત ડૉરલીના હાથમાં આપ્યો. ડૉરલીની મનોવાંચ્છનાનો વદ્ધ કરનાર હોવાથી આ તારનો સંદેશો ન કહેવાને હઠ લઇ, તાર તિરસ્કારથી રસિક ગમ નાંખી પોતે અનાધાર રસિક તરફ ગરદન નાખી પડી. રસિકે શાન્તવન કર્યું

"પ્રિય ડૉરલી? શું છે? શાન્ત થા." ડૉરલીનું, માથું પોતાના ખોળા પર મુકી તાર વાંચવા લાગ્યો. ડૉરલી ઉઠીને આકળાપણામાં બોલી "શું ચાલીજ જવુંછે?" રસિકે તાર વાંચી કહ્યું.—

"દરબારનો ટેલીગરામ છે; એટલે નહિ જઇશ, તોપણ પિડા. જો પ્યારી? મને રજા આપ તો હું માત્ર એકજ અઠવાડિયું જઈ આવું. તેટલામાં તારા પિતા પણ આવશે"

"લાચાર—એક રાત્રી પણ વિનોદમાં ન ગઇ, એટલે શરૂઆતજ વિઘ્ન ભર્યું છે."

"ઇશ્વર સમય આપશે, હું જલદી આવીશ."

"ત્યારે પત્ર લખશો કે. ?" સજળ નેત્રે ડૉરલી નીચું જોઇ બોલી.

"હા, મારાં જીગર. હું કેમ ન લખીશ ?" રસિકે, તેણીને સહર્ષે નિહાળી, તેના મોતીસમ આંસુડાં પોતાના સુગંધીમય રૂમાલથી લુંચ્છયાં. ડૉરલી ટટાર થઇ. તેવામાં સિપાઇએ ખબર આપી કે "કોઇ દાઝી ગએલો શખ્સ હોસ્પિટલની મદદે આવ્યોછે." રસિક ઉઠ્યો. ડૉરલી કને રજા માગી. ડૉરલી નિરાશ થઇ. રસિકે રજા લીધી; પણ રાત્રીની મેલ ટ્રેનમાં જવા અગાઉ મળવાને ડૉરલીએ વચન લીધું. બન્ને છુટાં પડયાં. પણ તેનો વિયોગ, ચંદ્ર, ચકોર પ્રમાણે અતી દુઃખી જણાયો.

अहो साहाजिकं प्रेम दूरादपि विराजते ।
चकोरनयनद्वन्दमाल्हादयति चन्द्रमाः ॥

ડૉરલીની નિરાશીનો પાર રહ્યો નહિ. તેનું હૃદય રડવા લાગ્યું. એક તરફ મન્મથનો જુલમ, અને બીજી તરફ આશાના ઝરાનું ફુટવું; એથી અંગ્રેજ બાળા દુઃખી થઇ પડી. "જગતમાં ડૉરલીને માટે પ્રભુએ સુખ શૃજ્યુંજ નથી?" આ શબ્દનો પ્રતિધ્વની એ કન્યાના કાનમાં પડવા લાગ્યો. ઘેર જઇ અનેચ્છિત ખાણું લીધું, ને તુરત પોઢી ગઇ. નિરાશાની નિદ્રામાં અનેક સ્વપ્ન જોયાં. સાંજ પડી. પ્રિય ડૉરલીએ ર–

સિકને બોલાવ્યો. રસિકે જવાની તૈયારી કરી. જમીને આવ્યો. ડૉરલીએ અર્ધ પ્રેમ સ્વરૂપે આવકારથી બેસાડ્યો "ડૉરલી? તું ખાલી દુઃખી થાય છે. જેટલું સત્યું તેટલું તો નહિંજ કેની ?" રસિક બેસતાંજ બોલ્યો, "હવે મારૂં અંતઃકર્ણ દુઃખાય છે, રસિક ? આજે મેં તારે માટે આ ધારણા ધારી ન હતી, કે તું મને એકદમ નિરાશ કરશે. હું માગું છું, કે તું એક દીન રહી જા, પ્યારા !" ડૉરલી કાલાવાલા કરીને કહેવા લાગી.

"તેમાં શું ફાયદો ? તેનું ફળ યોગ્ય ન આવે, જ્યાં સુધી પરણેત્તરની ગાંઠ બંધાણી ન હોય, ત્યાં સુધી પવિત્ર પ્યારને અપવિત્ર કરવાનું અઘટિત પગલું ભરવું હું ઉત્તમ માનતો નથી" ડૉરલી શરમાણી. યુવાન રસિક, એક બુદ્ધિવાન મનુષ્યની પંક્તિપર બેઠેલો જોઈ ડૉરલી કંઇ જુદાજ ખ્યાલપર ચડી. મનની વાતને મારી નાંખી, "ઠીક, ત્યારે વહેલા આવજો. પત્ર લખજો." આ છેલ્લા શબ્દથી તુરતજ બન્નેને છુટું પડવું પડ્યું. ડૉરલીએ હવે છેલ્લોજ માર્ગ શોધ્યો. તેની પ્રેમી લગામ તેના હાથમાં રહી નહિ, રસિક ટ્રેનમાં બેઠો હશે, ત્યાંજ ડૉરલીને હીસ્ટીરીયા થયો. યુવાન બાળા આજારી પડી. ને ભાવલપુર તરફ જવા ડાક્ટર રસિક, મેલ ટ્રેનમાં સ્વાર થયો.

अपसारय वनसारं कुरु हारं दूर एव किं कमलैः ।
अलमलमालि मृणालैरिति वदति दिवानिशं बाला ॥

Your reserved ladies are liek ice, egad;
No sooner begin to soften than they melt !

"BELLE'S STRATAGEM" Act. ii-I.

પ્રકરણ ૮ મું.

ગર્ભિત પ્રેમ.

Oh thou desturb'st me with such charming pleasure, I love and tremble at an angel's view.

"DUKE OF GUISE"

अश्वप्लुतं वासवगर्जितं च स्त्रीणांचरित्तं पुरुषस्य भाग्यम्।
अवर्षणं चाप्यातिवर्षणं च देवो न जानाति कुतो मनुष्यः॥ 'पञ्चतन्त्रम्'

મુંબઇથી રાતના નવ વાગાની ઉપડેલી મેલટ્રેનમાં એક સેકન્ડકલાસનો પેસેન્ઝર, ભાવલપુર જવાને ઉપડયો હતો. જ્યારે રાજનગરથી એક સુંદર લલના પણ ભાવલપુર જવા ઉપડી હતી, આ બન્નેની ટ્રેન સાંજના પાંચ વાગે ધવલપુર સ્ટેશને આવી પહોંચતી હતી. જોકે ભાવલપુર જવાની ગાડી તેજ વખતે મળી શકતી હતી, પણ મુંબઇના પ્રવાસીને એક દિવસનો થાક લાગવાથી બીજી ગાડી મળે ત્યાં સુધી રાત વાસો કરવાનું ધવલપુરમાંજ હતું, તેથી તે પ્રવાસીએ ત્યાંજ રહેવું ઉત્તમ વિચાર્યું હતું. વળી ભાવલપુર રાજ્યમાં તે માનીતો ડૉકટર હોવાથી, સરકારી ધર્મશાળામાં માનપૂર્વક ઉતારો લઇ રહ્યો હતો. તેજ વેળા એક સ્વરૂપા સુંદરી, નોકર સાથે ધર્મશાળામાં ઉતરવા આવી હતી, અને તેને પણ પેલા ડૉકટરની જોડની ઓરડીમાંજ ઉતારો મળ્યો હતો. જોકે એ સુંદરી સ્વરૂપા હોવા છતાં તેના મુખપર ગ્લાની દીસતી હતી, એટલે ચંદ્રની પેઠે કાળું ચિન્હ સોહામણું લાગતું હતું, તોપણ તે હૃદયદુર્બીનથી કોઇની વાટ જોતી હોય, એમ જણાતું હતું. અને એ વાત ખરી હતી. કેમકે તેનો વડો ભાઇ એક સ્ટેશને ટ્રેન ચુકી ગયો હતો, તેથી તારના સમાચારે આ કુમારિકાને આ ધર્મશાળમાં રાતવાસો રહેવાની ફરજ પડી હતી.

સર્વે થાકેલાં હતાં. ગરમ પાણી ધર્મશાળામાં તૈયાર હતું. પ્રથમ ડૉકટર, તો પાછળથી સુંદરી બન્ને ન્હાયાં. જોકે બન્ને પ્રવાસી એકજ જાતનાં હતાં, તોપણ તે એક બીજાને ઓળખતાં ન હતાં. નાગરજાતનાં હોવાથી ચકોર હતાં, એટલે બન્નેની ચક્ષુ ચંદ્ર ચકોરી સમાન પ્રેમનજરથી યા મોહ દ-

ષ્ટિથી હરણની માફક ચળકી રહ્યાં હતાં. અલબત પુરૂપ કરતાં સ્ત્રી વધુ મોહિની પેદા કરે છે; એ પ્રમાણે આ ધર્મશાળાનાં દરેક માણસોનાં ચિત્ત એ સુંદરીએ હરી લીધાં હતાં. અને ખરેખર હરી લહે તેમાં નવાઇ ન હતી. જાતે બાર વરસની ઉધરતી મુગ્ધ કન્યા હતી. સ્વરૂપ તો નાગરોમાંજ રહેલું છે. એટલે મુગલ કાન્તિના નમુના સમાન આ બાળા સ્વરૂપા હતી. એ સાથે વળી કેળવણીનો સ્ફુરતો અંકુર તેની ચક્ષુ, ભ્રમર અને ભાલમાં ચળકી રહેલો હતો. કોમળ વદનપર સુધરેલી બાળાએ જીર્ણ વસ્ત્ર આચ્છાદન કર્યું હતું, અને મર્યાદારૂપ યૌવન ચેષ્ટામાં લચી રહી હતી; એટલે સુગંધીમય વાડીમાં ફુલોથી ભરપુર ભરેલી વેલી દરેક જનોને પોતાની સુગંધીના મલકાટમાં મોહ પમાડતી હતી. એ મોહ ઉપરાંત થાક, અને શ્રમને લીધે માથાના વાળો તુરતના ધોયેલા હોવાથી પાણીની સાથે થોડો વખત રહેલો પ્રેમ વિછુટો કરવા વાળને ભૂમીપ્રતિ લટકાવી રાખ્યા હતા. ગંડસ્થળ સુધીના નિર્મળવાળ અને મલમલનું અંગઆચ્છાદન, એક ઉધરતી બાળાની કાન્તિને એવું દેદિપ્યમાન કરતું હતું કે પ્રવાસી ડૉક્ટરની દૃષ્ટિમાં તો ખરેખર એક રંભા નહિ, પણ વિશ્વામિત્રની મોહિની મેનકા* સમાન લાગતી હતી, અને વધુ આદર્શભાવ થવાનું કારણ મુખમુદ્રા સાથે મળેલા કેશ હતા, કે જે શોભા અવર્ણનીય હતી. રાત્રીપડી. સર્વે જમ્યાં—અને સુવાની જગ્યાએ પોતાને દરેકને માટે બિછાનાં પણ પડી ગયાં. દરેક પોત પોતાની જગ્યા સંભાળીને સુવા ગયાં. ડૉકટર, આ કન્યાને જોઇ જોઇને સ્મરણ કરવા લાગ્યો. જાણે તેની છબી અંતરમાં વસી રહીજ હોય, જાણે તે પોતાની પ્રિય સંબંધિની હોય તેમ, તે વખતો વખત ટીકયા કરતો હતો, પણ સ્મરણ થતું ન હતું. ડૉકટર તેને દૂર થયેલી જોવા ચાહતો ન હતો, અને જ્યારે નિર્દોષ પ્રેમ આકર્પણ શક્તિ ધરાવતો હતો, તો પછી ડૉકટરને એ રંભા આખો રાત્રીનો વખત મુખમુદ્રાનો લાભ આપી શકે, એવી ગોઠવણ કુદરતેજ જાણે કરી મુકી હતી, અર્થાત્ બન્નેના સુવાના ઓરડાની વચ્ચે જે ભીંત હતી, તેમાં લોખંડના સળીયાની એક ન્હાની પણ યોગ્ય બારી હતી.

મુગ્ધ કન્યા, સુવા ગઇ. ઓરડાના દરવાજા બંધ કર્યા પછી કંઇક પુસ્તક વાંચવા બેઠી. આ સમયે એના શરીરની વિવેક સ્થિતી જાળવાઇ

---

* જુવો, રાજારવિવર્મા ચિત્રકારનું "શકુન્તલા જન્મનું ચિત્ર"

હતીજ નહિ, અંગપર મખમલનું અને તેપણ અર્ધ વસ્ત્ર ઢંકાયલું હતું. પથારીપર લાંબા અને ગુંઠણભર પગ પડયા હતા; પરંતુ વસ્ત્ર ગમે તે રીતે તેની સાથે ગેલ કરતું હતું. એક હાથ માથાને ટેકાવ્યો હતો, જ્યારે બીજો હાથ પુસ્તકનાં પૃષ્ટો, આગળ ચલાવવામાં રોકાયો હતો. મધુરા, સુંદર અને સ્વચ્છ વાળ, પથારી પર પથરાઇ રહેલા હતા, કે જે વાળ પોતાના ચળકાટને દીવાની જ્યોતથી મોહિની પેદા કરતા હતા; જાણે દીવો તેનાં અંગને જોઇને લાજતો હોય, યા મર્યાદા છાંડી તેના અંગપર ધસવા જાતો હોય, એમ દીસતો હતો. તેને એવી ફરજ પાડનાર વાયુ હતો, કેમકે વાયુ પોતાનું પ્રાબલ્ય વધારીને એટલો મસ્ત બન્યો હતો, કે એ મુગ્ધાના આખા અંગનો મધુર સ્વાદ, અને સુંદર સ્વેદનું પરિલંઘન કરવાને ચુકતો ન હતો.

આવી સ્થિતીમાં જ્યારે ડૉકટરે આ કુમારિકાને જાણે ખુલખુલ મનહર ફુલપર તલ્પતો હોય, એમ અનુકંપતો એક દૃષ્ટે જોતો હતો, અને તેની લાવણ્યતા, પ્રાગલ્ભ્યતા, અને સુંદરતાના તીવ્ર બાણથી વિંધાઇને જખ્મની દવા માગતો હતો. ત્યારે જખ્મ કારી થતો હતો, તોપણ વિશેષ વેદનાથી પીડિત છતાં ઔષધ મેળવાને અધીરો થતો ન હતો. કેમકે ઔષધ સ્મરણમાં છતાં વિસ્મૃત થયું હતું, ને તે યાદ કરવાને ધીર ધારી બેઠો હતો. પણ તેથી તો તે વધુ જખમી થતો હતો.

"એ મુગ્ધા કોણ હશે? શું તે મારા મનમાં એકાએક વસી રહેલી છે, તેમ તેના મનમાં હું વસ્યો હઇશ ? આહા ! આ રત્ન કોના ભાગ્યે હશે!" આ શોચ થતાંજ કુમારિકાના મધુર કંઠમાંથી જીવ્હા માર્ગે આ શબ્દો નીકળ્યા !

पत्रं नैव यदाकरीर विटपे दोषो वसन्तस्य किं
नोलूकेन विलोक्यते यदि दिवा सूर्यस्य किं दुषणम् ।
धारा नैव पतन्ति चातकमूखे मेघस्य किं दुषणं
यत्पूर्वं विधिना ललाट लिखितं तन्मार्जितुं कः क्षमः ।।

વિદ્વાન કન્યાના મુખમાંથી આ શ્લોક સાંભળ્યા પછી રસિકને પોતાની અધિરાઇનો પાર રહ્યો નહિ. ગમે તે થાય તોપણ તેણીને પુછવું, માત્ર વાતચિત કરીનેજ નિર્ણય કરવો, હૃદયપર ચડેલો મોહનો બોજો એજ માર્ગે ઉતારી દેવો" આ દૃઢ નિશ્ચય કરી બોલવા જતાં જીભને મર્યાદાએ રોકી, ક્ષણ

ઉપાયો કર્યા પણ છેવ્હાજ બંધ થઇ ગઇ, ત્યારે અન્યોન્ય પ્રેમીની એકાએક દૃષ્ટિ મળી ગઇ, અને શરમાઇને નીચે જોવા લાગ્યાં. ફરીને જરાવારે ચેષ્ટારૂપ જોયું, આડી નજરે જોયું, પ્રેમી નજરે જોયું, અને છેવટ જોયું; પણ કુમારિકા ડગી નહિ, અલબત તેણીને પણ પ્રેમ શરે છેદી. હૃદયને વિકસાવ્યું. ચંદ્રના તેજથી કુમુદિની ખીલી, પણ મર્યાદામાં રહી. બીજો ઉપાય નહતો. જ્યારે ડૉકટરને જોયો, પછી તેના હૃદયજળની વલાણ તે તરફ ઢળી હતી, ડાકટરના હૃદયમાં મુગ્ધા —તો મુગ્ધાના મનમાં ડૉક્ટર રમેલ હતો. પણ કોયલને એવી ખબર ન હતી કે જાળી વાટે તેનાં દર્શન થાય. તેણીએ તો પોતાના મનને શાન્ત કરવાને માત્ર એકજ ઉપાય યોજયો હતો, અને તે ઉપાય મોટા સ્વરથી કંઇક અન્યોક્તિ કરીને પેલા જુવાન પુરૂષને પોતાના સ્નેહનું સુચન કરવું હતું. પણ પ્રેમ તો પાતાળને પણ ફાડે છે, તેમ બન્ને જણ હવે બંધનથી તો મુક્ત થઇ દર્શનનાં ભાગ્યવંત થયાં.

“ શું આ તરૂણ પરણેલો ન હશે ? શું નાગરજાતનો કેળવાયલો પુરૂષ મને વાક્ પ્રસંગ આપશે? પ્રસંગ મળતાં તે ખાનગી મળશે ?” આ મોહિની, મુગ્ધાને પેદા થઇ હતી; અને તે પ્રગટ કરવાને આજની સાંપ્રત કાળની કેળવણી પામેલી કન્યા ચુપ રહી ન હતી. જોકે તેની સન્મુખ બોલવાને હિમ્મત ચાલતી ન હતી. પણ આખરે ડૉકટરેજ તેણીને મર્યાદાનું બંધન તોડી પુછ્યું. “ થાકેલાં છતાં તમારો અભ્યાસ છોડયા વિના કેમ પરિશ્રમ વેઠોછો?” શરમાળ કન્યા પ્રત્યુત્તર આપી શકી નહિ, થોડી વારે ફરી કહ્યું “ કુમારી? તમો ક્યાં જવા ઇચ્છો છો? તમારી બાલ્યાવસ્થામાં પ્રવાસે એકલાં કેમ ?” મુગ્ધ કન્યા બોલવા જતાં અટકી પડી. ફરી ડૉકટરે જાળીમાંથી પ્રશ્ન કર્યો. “ ભય પામશો નહિ. હું કુળવાન અને સત્તાવાન છું. તમને સાહ્ય જોતી હશે, તો નિર્દોષપણે અને નિઃસ્વાર્થપણે આપીશ” આ વાક્ય પછી તેણીની જીભ ઉપડી “ તમારી કૃપા હશે તો મને સર્વ છે” કોઇ મહાન ગુફામાંથી બારીક સ્વર સંભળાતો હોય, તેમ શબ્દરૂપ મોતીના પડતા થડકારૂપ કોમળ વાક્ય ડૉકટરના કાનમાં પડયું. અને એ વાક્યથી તેને હિમ્મત આવી. ડૉકટરે પ્રસંગ વધાર્યો “ તમે વિદ્વાન બાળા કોણ છો?” “હું એક કુવારી કન્યા છું, અને તેથી હું માગી લઉં છું, કે મારા કહેવા પર અપમાન ને લહેતાં, હાલ આપણે રાત્રી ગુજારવાનું સાધન એ મેળવીયે કે ચુપ રહી પ્રભાતે નિશ્ચય કરીયે. મને હરકત-

નથી. પણ હમેશાં યુવાન અને તેમાં સ્ત્રીપર દોષ પોતાનું પ્રબળ પળ-માં ચલાવી શકેછે.” મુગ્ધા એમ બોલી તો ખરી, પણ જ્યારે ડૉકટર શરમાઇને પથારીમાં પડયો, અને તેણીને પ્રેમઉર્મીએ ઉશ્કેરી, ત્યારે તો પસ્તાઇ. જરા વારે ઉઠી. બારીમાંથી જોયું તો નિરાશ થયેલ પુરૂષને પલંગપર આળોટતો જોયો. હવે શું કરે? પોતે પણ સૂતી. થાકને લીધે નિદ્રાવશ થઇ ગઇ. ડૉકટર એતુંજ ચિન્તવન કરતો પડી રહ્યો. પોતે કરેલી ભૂલનો પસ્તાવો થયો. પસ્તાતાં છતાં એ સુંદરીનું મુખ છુપી રીતે જોવા જાગી ઉઠ્યો. સુંદરીને નિદ્રાધીન જોઇ નિર્ભયપણે હૃદયનો આલ્હાદ ઉભરો પ્રકટ કરવા લાગ્યો. મનોવિકાર નો મારેલો ડૉકટર તે-ણીની તરફ જોઇ બોલ્યો—

अनाघ्रातं पुष्पं किसिलयमलूनं कररुहै-
रनाविद्धं रत्नं मधुनवमनास्वादित रसम् ।
अखण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रूप मनघं,
न जाने भोक्तारं कमिह समुपस्थास्यति विधिः ॥ शाकुन्तलम्*

પણ આ શ્લોકે તેને વધુ દુઃખિ કર્યો. જે શ્લોક આજે ચાર વર્ષની વાતપર વિસરાઇ ગયો હતો. તેનો પુનરૂદ્ધાર થયો. અને પુનરૂદ્ધાર થતાં મૂળ સ્મરણ યાદ આવ્યું. સ્મરણ યાદ કરતાં આ મેનકા જેવી મુગ્ધ સ્વરૂપાની મુખમુદ્રા ધ્યાનમાં આવી. પરંતુ હવે શું કામની? નિદ્રામાંથી જાગૃત થાય તોજ તે નિર્ણય કરે. પોતાનાથી વિખુટી પડેલી ગંગારૂપ મનસ્વી પતિની સમાન આ બાળા હોય એવું લાગ્યું. પણ તે છેવટ સુધી ભેદમાજ રહ્યું. સવાર પડવા આવ્યું. પાંચ વાગ્યા, ટ્રેનનો વખત થયો. માણુસ ઉઠાડવા આવ્યું, ને ડૉકટરે ટ્રેનપર જવાની તૈયારી કરી. હજુ પણ પેલી કુમારિ ઉઠી નહિ, તપાસ કરતાં માલમ પડયું, કે તેતો એક મનુષ્યની વાટ જોતી હોવાથી બીજી ટ્રેનમાં જવાની છે. ત્યારે અંતે નિરાશ થઇને તેણીને જણાવવા માટે પોતાના નામનો કાર્ડ તેની બારી વાટે નાંખ્યો. અને મોહિનીના કારી શ-સ્ત્રથી ભેદાઇને રસિક ડૉકટર રસબસ થઇ વિખુટો પડયો. બાળા માત્ર જરા વારેજ ત્વરિત ઉઠી. અને પેલો કાર્ડ પોતાના અંગનો ભાગીદાર થઇ પ-ડેલો હોયની? એમ દેખાતાં ઉચકી વાંચ્યો તો “ડૉકટર રસિક ચદ્ર”નું નામ જણાયું. ત્વરિત પેલીએ બારી ભણી ઉઠી જોયું. તો તે ચાલી ગયે-

* પૂર્વાર્ધ (નવલગંગા) પ્રકરણ પેહેલું. “ગંગાપ્રતિ રસિકની પ્રેમજાળ.”

લો જણાયો. પોતાના હૃદયનો પ્રેમી અનાયાસે, અને ઉત્તમ તકે આવી મળ્યો, તો અંત્તે ભાગ્યદેવીએ અંધારામાંજ રાખ્યાં. તેણી ઉઠીને બ્હાર આવી, ખાનગી તપાસ કરી તો તે "ભાવલપુર જવા ચાલી ગયો હતો." એમ સાંભળવામાં આવ્યું. પોતાની ભૂલ પોતે જોઇ, અને ભૂલનો ભોગ થઇને રસિકચંદ્રના નામની માળા જપતી વિયોગમાં વખત કહાડવા લાગી. ભાઇની વાટ જોવા લાગી.

બાળાને અનુભવ થયો કે ખરેખર પ્રેમ અંધ નથી! ખરે એક અંગ્રેજ લખેછે, કે-

Sir P. Oh, Love! malign and subtle tyrant, how falsely art thou painted blind! "Tis thy votaries are so; for what but blindness can prevent their seeing thy poisoned shaft, which is for ever doomed to rankle in the victim's heart.

"*Speed the Plough*," Act iii. 2.

ડૉક્ટર રસિક ટ્રેનમાં બેઠો, ત્યાં સુધી તેને એ સ્ત્રીનો નામ નિશાનનો પત્તો મલ્યો નહિ, કેમકે પ્રગટ રીતે કોઇને પણ પુછી શકાયું નહિ, આબરના બંધનથી તે અંતે મોહિનીખાણ અપ્સરાના પ્રેમથી ઘવાઇને ભાવલપુર ગયો. જે ટ્રેન ભાવલપુર ગઇ, તેજ રાજનગર તરફની ટ્રેનમાંથી કન્યાનો ભાઇ ઉતર્યો, અને જોકે તેણે ડૉક્ટર રસિકને જોયો, ઓળખ્યો. મળવા દોડયો, પણ ટ્રેન ચાલી ગઇ, અને પોતે ધર્મશાળામાં આવ્યો.

"પોપટભાઇ આવ્યાકે?" આ શબ્દ ધર્મશાળાના મુખ્યાધિકારીના મુખદ્વારા કન્યાના કાનમાં પડતાં તે બહાર દોડી આવી. દિલગીર ચ્હેરે પણ છુપા રોગને છુપાવતી છુપાવતી ભાઇને મળી. પરન્તુ કુદરતની લીલાએ પોતાની છુપાયલી હકિકત તેને મોઢેથીજ સાંભળી. "કૃષ્ણા? ડાક્ટર રસિક તો આ ધર્મશાળામાંજ રહેલા હશે! હમણાંજ ટ્રેનમાં જતા જોયા! આહા કેવો સંજોગ હતો? તારે માટે વાત કરવાની કેવી જોગવાઇ હતી; પણ ચિન્તા નહિ. ભાવલપુર ગયો છે, એટલે થઇ રહેશે. મેં માર્ગમાં સાંભળેલ સમાચાર પરથી ગંગાની હકિકત અને નવલશંકરની નાદાની ડૉક્ટર સંપુર્ણ રીતે જાણે છે, માટે ત્વરિત ઉપડવું જોઇએ." એટલી વાત કહીને પોતે બીજી ટ્રેનમાં જવા, જમવાની તૈયારી પર ચાલ્યો. કૃષ્ણાકુમારિ પસ્તાવા ને દુઃખને અન્તે હર્ષમાં આવી. પોતાના ભવિષ્યના ભ-

ત્તારને સ્મરવા લાગી. પણ આશાભર ડૉક્ટર રસિક તો કૃષ્ણા ફરીને મળશે કે કેમ ? એજ આશાએ ચાલ્યો!—દૈવની, કેવી ગહન ગતિ; અરે-दैवं बलं महत् કુદરતની કેવી અકળકળા ! ક્યાં ડૉક્ટર રસિકની માંદગી ! ક્યાં બાળા કૃષ્ણાનું યૌવન; ક્યાં નિર્દોષ ગંગાની ગતી; અને ક્યાં મુંબઇ ! ક્યાં રાજનગર? ક્યાં ધવલપુર અને ક્યાં ભાવલપુર !

प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यो, देवोऽपितं लङ्घयितु न शक्तः ।
तस्मान्नशोचामिन विस्मयो मे यदस्मदीयं नहितत्परेषाम् ।
यन्न भवति नहि भाव्यं, भवतिच भाव्यं विना प्रयत्नेन् ।
करतल गतमपि नश्यति, यस्याहि भवितव्यता नास्ति ॥

પ્રકરણ ૯ મું.

પ્રારબ્ધની વિચિત્રતા*

Oft, what seems
A trifle, a mere nothing, by itself,
In some nice situations turns the scale
Of Fate, and rules the most important actions.
"Trancred and Sigismunda," Act iv. 1.

ભાવલપુરથી દસ બાર કોસ પર, પ્રાણશંકરને ગંગા સહિત રાતવાસો કરવાની જરૂર પડી હતી. કેમકે એ ગામમાં એક ખૂન થયું હતું, જેમાં પ્રાણશંકર સાક્ષી તરીકે સપડાઇ ગયો હતો. ખૂનીઓ

* આ પ્રકરણ, આગલા છઠ્ઠા પ્રકરણનું અનુસંધાનછે

ન્હાશી ગયા હતા, અને તેની પાછળ સિપાઇઓ દોડયા હતા, પણ પકડી લાવે ત્યાં સુધી ગંગા અને પ્રાણશંકરને ત્યાં રહેવું પડયું હતું. પણ ગંગાના દુર્ભાગ્યે બનાવ એવો બન્યો કે શકદાર ખૂનીઓએ ચોંપથી, ચંચળતાથી અને ચતુરાઇથી રાત્રીના સમયે બહાર સૂતેલા પ્રાણશંકર કાકાનું ખૂન કરી નાખ્યું. પ્રભાત થતાં આખા ગામમાં આ માઠા બનાવની ખબર થઇ. ખૂનીને પકડવામાં નિષ્ફળ નીવડેલા સિપાઇઓ પાછા આવ્યા, અને ગંગા નિરાધાર થઇ, કાકાને અગ્નિ સંસ્કાર કરી, હીણભાગી અબળા રૂદન કરવા લાગી.

ભાવલપુરમાં તો ગેઝેટના ભવાડા ચાલુ હતા, એટલે કોળાહોળમાં બાકી ન હતું; પણ ગંગાને આ બનાવની ખબર કરવા ગયા સિવાય ચાલે તેમ ન હતું. આખરે એ નિર્દોષ સુંદરી, વિવેકી અને વિસ્વાસપાત્ર શેવકો સાથે ભાવલપુર પોતાના મૃતકાકાને ઘેરગઇ. ગંગા, ત્યાં પહોંચે તે અગાઉ તો તેની કર્કશા કાકીને આ માઠા બનાવની ખબર મળી હતી. અને પાપી પગલાંની ગંગાના પ્રતાપે આ બન્યું છે, તેવું માનતી હતી. તોપણ લોક લાગલાગણીને ખાતર અને પ્રાણશંકરની ક્રિયામાં કામ લાગશે, તથા તે પછી પોતાને બ્હાર જઇ આવી ન શકાય, ને કામ કાજમાં પોતાથી વિશેષ પગલું ભરી ન શકાય, એ માટે ગંગાને રોકી રાખવી ઠીક લાગતી હતી. આ પ્રમાણે તુરત વેળા એ ચંડાળ સ્ત્રીએ અમલ કર્યો હતો, તોપણ તેના પેટમાં વસી રહેલી દુષ્ટતા, અકુલીન સ્ત્રીનાં અંતઃકર્ણને નેષ્ટ કરતી હતી. દુર્જન મનુષ્યનું એજ લક્ષણ—

> दुर्जनः परिहर्तव्यो विद्ययालंकृतोऽपि सन् ।
> मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयंकरः ॥

પણ ગંગા જેવી ક્ષમાશીલ સ્ત્રીનું લક્ષણ જુદુંજ છે. વિદુર, ધૃતરાષ્ટને કહે છે કે "કોઇ ગાળો ભાંડે, તોપણ જે સહન કરી લે છે, તે સહન કરનારનો ક્રોધજ ગાળો ભાંડનારને બાળી મુકે છે. અને સહન કરનાર તો તેનાં પુન્યને મેળવે છે."

એક વિદ્વાન અંગ્રેજ કહે છે કે "ભૂંડો માણસ ભૂંડાઇ કરે, તો ભલા માણસે ભલાઇ શા માટે છોડવી?"

પ્રાણશંકર કાકા ગુજરી ગયા પછી કર્કશા કાકીની કૃપા કેટલી કમતી થઇ છે, તે ચકોર ગંગાએ પારખી લીધું; પણ તેણે તો ક્ષમાનેજ પકડી. "क्षमा वीरस्य भूषणम्"

ગંગા વિષે ભાવલપુરમાં અનેક ચર્ચા ચાલી. પતિ વગરની સ્ત્રીને ઘર બહાર પગ મુકવા સ્થળ રહ્યું નહિ, જેના પિતાની અનહદ ઓળખાણ, કનકમય કીર્તિ અને લક્ષણવંતી લજ્જા, ગંગાનો સરળ, શાન્ત અને પ્રેમી સ્વભાવ, એ સ્વભાવને લીધે મેળવેલી લોક લાગણી, એ લાગણીને લીધે રાજ્યભૂવનમાં પ્રવેશ થયેલ યશ, અને એ યશથી છેવટ નિંદાયલી ગંગાનો આ સમયે એવો દુષ્ટ કીર્તિમય સ્થંભ બંધાવા લાગ્યો કે તેને ભાવલપુર કેમ છોડી જવું, એ તેના તર્કવાદી મગજને પણ યંત્રદોરી મળી નહિ. ધર્માચારી સ્ત્રીએ બ્રહ્મચર્યવૃત પાળવા માંડ્યું, ત્યારે નગરવાસી નિંદકોએ છતે ધણીએ વિધવા ગણેલી ગંગાને એક અવાજે ઉપાડી. નિર્દોષ ગંગા બાપિકા વતનમાં વધુ દુઃખી થઇ. પશ્ચાતાપનો ભોગ થઇ પડેલી નિર્મળ ગંગા ઉચ્છિષ્ટતો છેજ નહિ, પછી દુર્જનો તેને ગમે તેવી કહે તેથી શું ? “ किं करिष्यति जनो बहुजल्पः ”

ગંગાની સુંદરતા, વિદ્વતા, અને કુશળતાનું ખીલતું ગોહર જે વખતે પ્રચંડમણી સમાન તેજ મારતું હતું; તેજ ગોહર, કિમ્મત વગરનું થઇ આ સમયે દમડીને મૂલે વેચાતું હતું. અને આમ આવી પડેલા સંજોગ વચ્ચે તેને ત્યાં રહેવું યોગ્ય લાગતું ન હતું. આ પ્રપંચ સર્વ તેની કર્કશા કાકીના હતા. કેમકે સ્વાર્થ મેળવ્યા પછી એ રંભાનો પરિચ્છેદ કરવાની તેની ધારણા હતી.

ગરીબ ગંગા, કાકીના ઘરમાં મજુરી કરીને એક ચાકરડી માફક પોપણ કરતી હતી. કાકીનાં મેહેણાં, દાઢમાં ચવાયલા કર્કશ શબ્દો, અને ઉપકાર દાખલ ખવાડતી હોય, તેવાં મનને દેખાડીને (Slow Poisand) ધીમું ઝેર પાતી હતી.

ગંગા કંટાળી ગઇ, અને છેવટે એ માર્ગ શોધ્યો, કે હવે જગતમાં રહીને શું કરવું ! ભાવલપુર આવ્યા પછી પોતાના કુટુમ્બની થઇ ગએલી ખ્વારી સાંભળી હતી. પતિનો પત્તો ન હતો. વૃદ્ધગાત્રિક ગુજરી ગયાં. બાળક મણી તથા ઇંદુ અને મંકુને શામલાલ લઇ ગયો છે. શુકલ કુટુમ્બનું રોશન ચેરાગ કિશોરલાલ અને તેની ભૂંડી ભાર્યાનું પ્રબળ વધી પડયું છે. તથા પોતાની દુર્દશાનો અંત આવ્યો છે. એ સર્વ ગંગાએ સ્વિસ્તર જાણ્યું, ત્યારે છેલ્લી ઘડીએ ગંગાએ પોતાનાં બાળકિશોર બાળુડાંને મળવા મુંબઇ તરફ જવા વિચાર કર્યો. આ સમયે રસીલો રસિક યાદ આવ્યો, પૂર્વ સ્થિતીનું સ્મરણ થયું. બુદ્ધિમદમાં લ-

ચકેલી રમાએ, રસિકને લખેલ પત્ર તેની ચક્ષુકને રમવા લાગ્યો. હૃદયમાં શોણિતનો શેરડો પડ્યો, પાયમાં અનુકંપ થયો. રસિક વિસર્યો નહિ. "નવલ-શંકરની મૂર્ખતાથી થયેલ અનિષ્ટતા આ રસિકથી ન થાત" આ કુદરતી રીતે અંત્તરમાં સ્મરણ થયું. પરન્તુ તેથી સાધવીનું હૃદયકમળ કૃશ થયું. માત્ર તેના મનની વેદના, પણ એ વેદનામાં રહેલી કંઇક પણ જોસભરી સત્યતાએ તેને ધૈર્યના જળથી શાન્ત કરી. આખરે નિર્દોષ ગંગા, પોતાનાં વ્હાલાં બચ્ચાંને મળવા મુંબઇ તરફ ચાલી. પૈસા ન હતા. એટલે પગે ચાલીનેજ જવા ધાર્યું. ભિખારી હાલતમાં દીસતી નિર્દોષ ગંગા ચાલી-ગઈ-હા! ગંગા-ગઇ-જાય નહિ, તો શું કરે! પગે ચાલીને ન જાય તો શી રીતે જાય! સ્ટીમર મારફત જતાં નગ્રવાસી જોય, છુપાઇને જવું હતું, લોક ભય હતો. તો પછી કેમ જાય! ગરિબ ગંગા, ભાવલપુરથી ઉપડી. કાકીની અવકૃપાથી ચાલી ગઇ. ભાવલપુર ભોપાળા ગેઝેટના ભવાડામાંથી બચી ગયેલા કાકાને મારી નાખવાનો આરોપ લઈ ચાલી. એક વખત બચાવવાનો યશ મેળવ્યો, ત્યારે બીજી વખત મારવાનો દોષ લીધો, પછી ભાવલપુરમાં શી રીતે રહે! "અકરમીના પડીયા કાણા" પ્રારબ્ધની કેવી વિચિત્રતા! અભાગીણીની રાજકુમારે પણ દાદ નં લીધી.

ગંગા, મુંબઇ ભણી ચાલી, ત્યારે મુંબઇમાં વળી તેના માટે કેવા-એ બનાવ બનવા શૃજેલા હશે! રસિકની મદદ, અને શામલાલની સાહ્ય શી રીતે મળે છે? એ કલ્પના તો કલ્પનામાંજ રહી. જ્યાં ઇશ્વર સાનુકુળ નહિ ત્યાં માણસ શું કરે!

મી. સ્કોટસનું કહેવું છે કે "કુદરતનો હાથ ઓછો છે. ત્યાં પ્રારબ્ધ કે પ્રયત્ન શું કરી શકે?"

ગંગા મુંબઇ ગઇ, ત્યારે કૃષ્ણા, પોપટ અને રસિક, ભાવલપુર આવ્યાં. કૃષ્ણાકુમારી અને પોપટલાલ ધવલપુર સ્ટેશનથી નિયમસર આવતી ટ્રેનમાં ભાવલપુર આવ્યાં, પણ તેઓને સ્વદેશમાં આવવાનું મુખ્ય કારણ જાણવું જોઇએ. નવલગંગા ભાવલપુરમાં આવી. કાકા પ્રાણશંકર ગુજરી ગયા, ભાવલપુર ભોપાળા ગેઝેટનો ભવાડો પુરો થતાં રાજકુમારનાં લગ્નની તૈ-યારી હતી, આ પ્રસંગ ઉપર આવવાનું યોગ્ય લાગ્યું. વળી ડૉક્ટર રસિકની મુલાકાત થતાં કૃષ્ણાને ઠેકાણે પાડવાની પણ પોપટલાલની યોગ્ય ઇચ્છા હતી. તે વેળા કદી જો ગંગા ભાવલપુરમાં હોય તો પછી સોનામાં કુન્દન જડ્યા જેવું થાય; તેથી એકદમ આવ્યાં તો ખરાં, પણ હર્ષમાં

આવીને ઉદાસમાં પડી ગયાં. ગંગા ન્હાશી ગઇ. નગ્રમાં, જ્ઞાતિમાં, અને મિત્રમંડળમાં કોળાહળ થઈ ગયો. આપઘાત કર્યો હશે કે કેમ! આવી હૃષ્ટ શંકાઓ ઉભી થઈ. પોપટથી તો મોં દેખાડવું ભારે થઈ પડ્યું. વિદ્વાન બાળા કૃષ્ણાકુમારી કિશોરલાલને લીધે પોતાની માનીતી અને વડી બ્હેનની દુર્દશા સાંભળી પોકેપોક રડવા લાગી. પણ "गतं न शोचामि कृतं न मन्ये" એ વાક્ય પ્રમાણે બે દિવસ પછી સર્વ વાત વિસરાઈ ગઇ, નગ્રચર્ચા બંધ પડી, એટલે કૃષ્ણા અને પોપટ બન્ને શાંન્ત થયાં.

અલબત કુદરતે એકત્ર કરેલી સ્વર્ગીય માતૃગર્ભની પ્રેમીલી દોરીનો સંચાર બંધ થયો નહિ, પ્રેમપ્રવાહ દ્રષ્ટિગોચર થયો૦૮, પરંતુ મનમાંજ.

એક અઠવાડીયું વીતી ગયું. દરબારનાં લગ્નની તયારી થઇ, પોપટલાલ પણ દરબારમાં જતો આવતો થયો. કૃષ્ણાનું નાન વધ્યું. ગંગાની ગરજ સારે તેવી ઉપરતી બાળાની વિદ્વતાપર રાજ્યભૂવનની રાણીયો પ્રસન્ન થઈ, ગંગા કરતાં અધિક રૂપવંત ચેહેરો જોઈ રાણીઓ, સ્ત્રીજાતિપર મોહિત થવા લાગી. નાગરકન્યા અને મુગ્ધબાળા, તેમાં શું પુછવું ! આ સમયે પણ એક વખતે ઉચરાયું કે, "ડાકટર રસિક અને કૃષ્ણાનું જોડુંજ શોભે"* આ વાત રસિકના કાનપર આવી. તેને પૂર્વ સ્મરણ થયું. ગંગાનાં વેવીશાળ માટે દરબારે મનોહરલાલને કરેલી વાત, અને તે વાત પરથી સંધાયેલ સંબંધ સમયે, ગંગાને દરબારની કુંવરીએ (બેહેનપણીએ) કહેલાં મર્મવાક્ય યાદ આવ્યાં, અને હૃદયમાં રડયો.

રસિક, એમતો માનવા લાગ્યો, કે પોપટની ઇચ્છાનુસાર કદી રંભારૂપ કૃષ્ણા સાથે પોતાનાં લગ્ન થતે, પણ ગંગા હૈયાત હોત તોજ. કમભાગ્યે એ સ્ત્રી પણ ભાવલપુરમાંથી ચાલી ગઈ, એથી રસિકને સંતાપ થયો "ગંગા કેવી કૃષ થઇ ગઇ હશે ! તેના વિચાર, તેનો સ્નેહ, તેની કાન્તિપ્રભા, તેની વાચ્યશક્તિ, તેનું આયુષ્ય અને તેનું તપોબળ કેવું હશે?" આ વિચારમાં શોપી રહેલો રસિક, ગંગાની અવદશા સાંભળીને દિગ્મૂઢ થઇ ગયો હતો. ઘણા કાળે ભાવલપુર આવ્યો હતો, ત્યારે આ નાજૂક સમય પણ દુઃખદાયી થયો હતો. વળી ધવલપુર સ્ટેશને મળેલી મુગ્ધ કન્યાએ તેનો જીવ પરેશાનીમાં નાંખ્યો હતો. ડૉરલીના સંદિગ્ધ સ્નેહમાં તે હવે બળતો હતો. કર્કોટક નાગ ક્યારે મુકત થાય કે જ્યારે નૈષધપતી ઉગારે ત્યારે, રસિક ક્યારે સુખી થાય કે જ્યારે નિં-

*જુવો "નવલગંગા. પ્રથમ ભાગ." પૃષ્ટ.૨૧૫

રંજન નિરાધાર કૃપા કરે ત્યારે; પણ કૃષ્ણાને જોઇ નથી, ત્યાં સુધી એ ધારતો નથી, કે ધવલપુર સ્ટેશને મળેલી મુગ્ધબાળા તે કૃષ્ણા હશે: માત્ર શોચતોજ હતો. પ્રારબ્ધ ? તારી અદ્‌ભૂત વિચિત્રતા.

પ્રકરણ ૯ મું

"સ્ત્રી કેળવણીપર કૃષ્ણાકુમારીનું સંભાષણ"

કુશળ કૃષ્ણાનાં વખાણ નગ્રમાં થવા માંડયાં. દરબારમાંથી ખ્યાતી બહાર પડી, પછી કોની સત્તા કે કૃષ્ણાને કાંઇ દોષ આપે! ગંગા કરતાં ટચાક, બોલકણી. મિજાજી, મગરૂર, રૂપાળી, જુવાન, અને પ્રેમી હતી: પણ જ્યાં દરબારનાં માન, તેનો કોણ પકડે કાન! નિંદાખોર લોકો છુપી રીતે ચર્ચા કરે, નાગરાણીઓ હટકેશ્વર દર્શન કરવા જતાં માર્ગમાં કૃષ્ણાને જોઇને અરસ પરસ માર્મિક નયન ચેષ્ટા કરે, પણ મોઢે ન કહેવાય, કેમકે "મુખમેં રામ, બગલમે છુરી" ગાડરીયા પ્રવાહ પ્રમાણે સર્વે તણાતાં ચાલ્યાં. દરબારનાં લગ્નની ધામધુમ પુરી થઇ, એટલે કૃષ્ણાનુ ચકચકીત તેજ પ્રકાસ્યું. સ્ત્રી કેળવણીપર ભાષણ આપવાન ઇરાદાએ દરબારગઢમાં કીર્તિ પ્રસારી. અને માત્ર સ્ત્રીઓનું મંડળ એકઠું કરીનેજ ત્યાં ભાષણ આપવાનુ નક્કી કર્યું. દરબારગઢનાં રાજમાતાનું આમંત્રણ એટલે નાગર કુટુમ્બની સ્ત્રીઓને ફરજ થઇ પડી. વળી દરબારનાં નોકર, તેથી ના કેમ કહેવાય! પ્રજા વર્ગની સ્ત્રીઓ પણ ત્યાં ગઇ, દરબારગઢનાં દીવાનખાનાનો ભાગ ચીકાર ભરાઇ ગયો; અને સમય થતાં ત્વરીત કૃષ્ણા, તથા દરબાર કુમારનાં નવાં રાણી આવ્યાં. રાજમાતાને પ્રમુ-

ખ પદ આપ્યું. અને આ ખાનગી મંડળમાં સુધરેલો સમય પહેલોજ હોવાથી દરેકના મુખપર શરમની છાયા છવાઇ ગઇ. પરંતુ કૃષ્ણાએ તો નિર્મળપણે પોતાનું ભાષણ શરૂ કર્યું.

"માહરાં પવિત્ર અને સદ્‌ગુણી બેહેનો?

આપણી આર્ય સ્ત્રીઓમાં, વિશેષે કરી કાઠિયાવાડની આર્ય સ્ત્રીઓમાં કેળવણીનો પ્રચાર નથીજ, કેમકે આપણ સ્ત્રીઓના ભાગ્ય આડે હાલ નાનો સરખો પડદો પડેલો છે. કારણ, નિંદ્રાએ આંખ ઘેરી લીધી છે. અને વિચાર વમળમાં નાખ્યાં છે, તેનું કંઇક અજવાળું કરવા મેં આજે પ્રયાસ કર્યો છે. પણ તે પ્રયાસથી તમારે એમ નહિ માનવું જોઇએ, કે મેં તમોને શીખામણ આપવા માટે તેડયાં છે. આજ આ મંડળમાં પધારેલાં બેહેનો મારાં કરતાં વડીલ પણ છે, પરંતુ તેથી કેળવણીથી કંઇક અજાણ છે, એમ તો નહિ, તોપણ તે વિષે બે બોલ કહેવા મારી ઉત્કંઠા છે, માટે સર્વે સાંભળશો.

સ્ત્રીકેળવણી. *

નાના બાળકથી તે વૃદ્ધોવયના માણસો પણ કહી શકશે કે આ દુનિયાનો ઉદ્ધાર અને મંડાણ સ્ત્રી થકી છે, જ્યારે દરિયામાંહે વહાણ ચલાવવાને ખલાસીઓ કુશળ હોવા જોઇએ, જ્યારે રેલ્વે ચલાવવાને હુશિયાર ઇજનેર જોઇએ, અને જ્યારે રાજકારભાર ચલાવવાને પંડિત પ્રધાન જોઇએ, તેમ સંસાર ચલાવવાને કેળવણી પામેલી સ્ત્રીની ખાસ જરૂર હોવીજ જોઇએ. જ્યાં સુધી કેળવાયલી માતા ન હોય, ત્યાં સુધી તેની ઉધરતી

*સ્ત્રીકેળવણી વિષેનું માહરૂં ભાષણ દેલવાડા ખાતે તા. ૧૯ મી મે ૧૮૯૫ ને દીને થયું હતું. મી૦ **રાજારામ મોતીરામ બુચ** (ઊના વહિવટદાર) તથા મી૦ **માધવરાવ જેઠાભાઈ બક્ષી**, મી૦ **દામોદરદાસ જગડ**, અને **ડૉકટર હરિશંકરભાઈની** મદદથી મને જે તક મળી હતી, તેનો રિપોર્ટ મુંબઇનાં કેટલાંક વર્તમાન પત્રોમાં છપાયો હતો, તે ઉપરાંત "**માસિક મજાહ**" ના બે અંકમાં આખું ભાષણ છપાયેલું હતું.

કર્ત્તા.

પ્રજા ચપળ થઈ શકે, એ બનવા જોગ કેમ હોય ? મનની કેળવણી આપવાને જોકે શાળા સંપાદન કરવાની બાળકને જરૂર પડે છે, પણ તનની કેળવણી આપવાને તો ખાસ કેળવાયલીજ માતાની જરૂર પડે છે. એક અભણ માતા બાળકને શું ઉધારી શકે ? અલબત બચ્ચાનું રક્ષણ અને પોષણ કરવાને તો અનાથ પશુ પક્ષીઓ પણ બાહોશ હોય છે. પરંતુ માણસ જાત તેથી ચડતી પંક્તિનાંછે, તો તે પ્રમાણે ઉત્તમ પ્રકારે કાં માતા પોતે કેળવણી લઈને પોતાનાં બચ્ચાંને ન ઉધારે ? એક કેળવાયલી માતા આ દુનિયાની વિચીત્ર પ્રજાને કેટલી ઉપયોગી છે ? બાળપણથી મળેલી માતાની તાલીમથી પુત્ર વા પુત્રી આ સંસારને કેટલો ફાયદો કરી શકે છે ? અને વિદ્વાન તથા અનુભવી માતા પોતાની પ્રજાના હિતને માટે તેને કેટલી જાતનો બોધ આપી શકે છે ? એ જાણવું બહુ કઠીણ નથી. કેમકે આપણે સહજ અનુભવી વા જોઇ શકીએ છઇએ, કે કેળવાયલી સ્ત્રીથી આ સંસાર સુખમય છે. અભણ સ્ત્રીઓનો સંસાર કદીપણ સુખમય છેજ નહિ. અને જ્યારે દુઃખમય છે, તો પછી સુખ મેળવવાને પ્રયત્ન કરવો એ દરેક સ્ત્રીપુરૂષનું પુરૂષાર્થ છે.

આપણો હિંદુ સંસાર સ્ત્રીકેળવણીથી અત્યંત પછાત છે. ઘણા સાદા અને જુના રીવાજના ગૃહસ્થો સ્ત્રી કેળવણીથી વિરૂદ્ધ જાય છે; અને કેટલાક અજ્ઞાની અને અણઘડ આર્યો તો કહે છે કે સ્ત્રીને ભણાવવાથી ઘરમાં દારિદ્ર પેસે છે. બરકત ઉઠે છે. ઘર ઊડી જાય છે. સંસાર ધૂળ મળી જાય છે. અને કાં તો સ્ત્રી રંડાય છે, વા દુર્ગુણી થાય છે કે વ્યભીચારી બને છે. જ્યારે આવા ખોટા વિચારો અને ધિક્કારવા લાયક વ્હેમોથી જો મોટો ભાગ ભરેલો હોય, તો હિંદુ સંસારનો ઉધ્ધાર કેમ થાય ? શું સ્ત્રીઓ કેળવાયલી હોય તો ઊપલા અજ્ઞાનીઓના વિચારો ખરા પડી શકે ? સ્ત્રીઓને જો ખરી કેળવણી મળી હોય તો શું આ દુનિયાં અને સંસાર સુખમય ન થાય ? અલબત આજકાલ અપૂર્ણ તુલના કરનારા કેટલાક આર્ય ભાઇઓ "મીયાં ભાઇના નાડાં" પેઠે એકજ મતપર પ્રસરે તો કદી તેમ થઇ શકે, પણ એમ માનવું ભૂલભરેલું છે. જોકે આજકાલ જે કેળવણી આપવામાં આવે છે, તેનો મોટો ભાગ અપૂર્ણ અને બીજો અંગ્રેજી કેળવણીનો છે. અંગ્રેજી કેળવણી મોટા સુધારાપર અને છુટાપણાં પર જાય છે. જો કે તે અંગ્રેજ સુધારાને અને સંસારને અનુસરે છે, પણ આપણો સંસાર તેને લાગુ પડે નહિ, માટે તેઓના સંસારી ખ્યાલોપર જઇને એક ખોટું મત બાંધીને બેસવું, અને એવા નાદાન પક્ષ

બાંધીને આપણે આપણા સંસારને અજ્ઞાન રાખવો, એ ડાહાપણ ભરેલું નહિ, પણ જોખમ ભરેલું છે.

જો આપણી બાળકીઓને પ્રાચીન રીતિ રીવાજને અનુસરીને શિક્ષણ આપવામાં આવે, તો આપણો સંસાર પારસીઓ અને અંગ્રેજોના સંસારથી સેંકડો દરજ્જે વધુ સુખમય બની શકે, આજની કન્યાશાળાઓમાં જે કેળવણી આપવામાં આવે છે, તેમાં પ્રાચીન રીતિને રીવાજો, ધર્મબોધ અને સંસારીક બાબતો મગજમાં ઠસાવવામાં આવે, તોજ સંસાર સુધરી શકે. સ્ત્રીઓને જે શિક્ષણ આપવામાં આવે છે; તેની અસર સંતતીને અવશ્ય થાય છે. જોકે તે બાળકને માતા તરીકે શિક્ષણ આપે છે. તે પેહેલાં બાળક જ્યારે ગર્ભમાં હોય છે, ત્યારે પણ સ્ત્રીના મનના શુદ્ધાશુદ્ધ વિચાર, યોગ્ય શકિત, અને શિક્ષણ, બાળકને મગજમાં ઠસી જાય છે, માટે આ સૃષ્ટિનો વધારો કરવાને તે વીર સ્ત્રી શિક્ષણની જરૂર છે. કેમકે ગર્ભમાં બાળકો તિક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળાં હોય તો તેને કેળવણી મળ્યા પછી, ઘડાયલી તરવારને સજાવાનીજ વાર રહે.—

બાળકીઓને જો અપૂર્ણ કેળવણી મળે, એટલે કે માત્ર બે ત્રણ ગુજરાતી ચોપડીનું સાધન થયા પછી આઠ નવ કે દશ વર્ષની ઉમરમાં બાળ લગ્ન કરવાના લોભમાં પડીને માબાપો શિક્ષણ બંધ કરે, તો અલ્પજ્ઞાન અને અતી હાણ કાં ન થાય! આવા કંગાળ શિક્ષણમાં એ ભવિષ્યની માતા પોતાનાં નિર્દોષ બાળકોને શું તાલીમ આપે? અને આ સારા લેખકોના સ્ત્રી સંસારી સુધારણાના લેખનું શી રીતે અવલોકન કરી શકે? એવી અપૂર્ણ જ્ઞાની બાળા, પોતાના ધર્મનું રહસ્ય કેમ જાણી શકે? માટે દરેક માબાપની ફરજ છે કે કન્યાને ગૃહિણી યોગ્ય બનાવવી. સારા ભાગ્યે આપણા હિંદુ સંસારમાં પારસીઓ જેવો લેભાગુ સુધારો પ્રસર્યો નથી. નહિ તો ગરીબ વર્ગને એ સુધારો ભારી પડે. આપણા સંસારમાં રાંધણ કળા, અનાજ જોવાની, કપડાં વગેરે પણ હાથે ધોવાની અને ઝાડુ શીકે કાઢવાની પણ આદત પાડવામાં આવે છે. અને પારસીઓમાં તો હવે રાંધણકળા પણ બહાર શાળામાં શીખવાડવી પડે છે. અને ઘણો ભાગ તો તે ઉપર લક્ષજ આપતો નથી. એથી તો આપણો હિંદુ સંસાર ભાગ્યવાન છે. તો હવે માત્ર કેળવણી અને ધર્મબોધની ખામી રહી છે, અને તે ઉમરના પ્રમાણની છે, તો તે માટે યોગ્ય ગોઠવણ કરવી જરૂરની છે.

આ પ્રમાણે જોતાં જો સ્ત્રી સુશિક્ષિત હોય તો તેના બાળકો ગર્ભમાંથીજ સારાં અવતરી શકે, ચિકિત્સક, બુદ્ધિમાન, અને ભાગ્યશાળી બા-

ળકો થવાનું મુળ કારણ માતાજ છે. આ વિષે આપણે ઘણા દાખલા મેળવી શકશું. સુભદ્રાના ઉદરમાં જ્યારે અભીમન્યુનો ગર્ભ હતો, અને તેણે જે કળા સાંભળી હતી, તે, અને તે સમયે તેને જે અંકુરો ઉત્પન્ન થયા હતા, તે સર્વે અભીમન્યુના મગજમાં વાસ કરી રહ્યા હતા. વળી ઓનરેબલ એસ. ફાઉલરે પોતાના "Love and parentage" નામના પુસ્તકમાં લખ્યું છે, કે પ્રસિદ્ધ ગણિતવિત ઝરા કોલવારન જ્યારે ગર્ભમાં હતો, ત્યારે તેની માને રાત્રે જાગીને કેટલાક હિસાબો ગણવા પડતા. તેથી તેનો પુત્ર ગણિત શાસ્ત્રી થયો હતો. બેસ્ટનના એક પ્રખ્યાત વકીલના ઓરડામાં નેપોલીઅન બોનાપાર્ટનાં ચિત્રો છે, તેથી તેની માતા ભવિષ્યમાં નેપોલીઅનની લડાઇનું વર્ણન વાંચવામાં ઘણોજ પ્રેમ દેખાડતી, તેથી તેના બાળકને વકીલ અવસ્થામાં લડાઇની ઇચ્છા પ્રબળ થઇ હતી. મીસીસ બેન્ડલ વિશે એમ કહે છે કે તેણીએ પોતાના પાંચમી વખતના ગર્ભ વખતે વિદ્યા ચર્ચામાં મન લગાડયું હતું. તથા સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનનાં ભાષણો સાંભળવામાં મન રોકતી હતી, તેથી તેનો પુત્ર તેવોજ વિદ્વાન થયો હતો. ડાક્ટર ફાઉલર પોતાના (લવ એન્ડ પેરનટેજ એપ્લાઇડ ટુ ધી ઇમ્પ્રુવમેન્ટ ઓફ સ્પ્રીંગ્સ) નામના પુસ્તકમાં લખે છે કે-ગર્ભ સંચાર થવાની સાથે માતા પોતાના મનસ્વભાવનો મોટો ભાગ બાળકોને આપી શકે છે. અગર જો માતા અભણ હોય તો, તેનું બાળક આળસુ અને મુર્ખ થાય છે. આ માટેજ સ્ત્રી કેળવણીની જરૂર છે.

ડાલીકટની મોહન સ્ત્રીશિક્ષણ પદ્ધતિ શાળામાં (ટ્રેનીંગસ્કુલ) એક થોડા વખ્તપર ઇનામનો મેળાવડો થયો હતો. ત્યાં દક્ષિણ મલબારના જડજનાં પત્નિ મીસીસ મેન્સને જે અગત્યનું ભાષણ કીધુંછે, તે અવશ્ય દેશી રીતભાતથી અજ્ઞાન મનુષ્યોને મનન કરવા જેવું છેજ, પણ જાણકારને પણ જાણવા જોગ છે. એક બાજુએ એક ઇલાકાનો વડો હાકેમ સ્ત્રીશિક્ષણ માટે બોલેછે, બીજી બાજુએ એક સ્ત્રી બોલેછે. બન્નેના વિચાર ચિત્ર જોવા જોગછે-એમ ધારી તે ભાષણ નીચે આપીએ છીએ

આ શાળાની કન્યાઓ કામ કરતી હોયછે, તે વખતે આવી, તેમને જોવાથી મને ઘણો આનંદ થાયછે, તે પ્રસંગે તે સઘળી ઉદ્યોગી, આનંદી અને હાલકી જેવી જોવામાં આવતી હતી. તેઓ શાળામાં આવેછે, તે ફક્ત લખતાં વાંચતાં અને કામકરતાં શિખવાને આવતી નથી, પણ તેઓ ભલી થાય, તેઓની વર્તણુક દઢ થાય, અને તેઓ સારા વિચાર કરી શકે

અને સારાં કૃત્ય કરી શકે, એવા પ્રકારની તેમને તાલીમ મળે તેટલા માટે તેઓ આવેછે. જો કે હાલમાં તેઓ નાની છોકરીઓ છે, તોપણ તેમના ઉપર અને સામાન્યરીતે હિંદુસ્થાનમાં ભણતી કન્યાઓ ઉપર ઘણો આધાર રહેલોછે, જે કન્યાઓને કેળવણી મળી નથી, તેમના કરતાં આવી કન્યાઓ ઘર આગળ પોતાના ધણીને અને માબાપને વધારે ઉપયોગી થઇ પડશે. વધારે વિચારશીળ અને આત્મસંયન કરી શકનારી, તેમજ ઓછી વઢવાડીઅણ અને વાતુડી તથા ગામ ગપાટામાં આનંદ ન જાણનારી જણાશે, અને વળી પાંચ રૂપીઆના દાગીના કરતાં બે રૂપીઆનું પુસ્તક વધારે પસંદ કરનારી અને તેમાં વધારે આનંદ લેનારી માલમ પડશે, તો બેશક તેમના પોતાનાથીજ સ્ત્રી કેળવણીનો ફેલાવો ઘણો થશે, આમ થવાથી આ બાબતની હીલચાલ લોકો તરફથીજ થશે; અને તેમાં વધારો થશે. કેળવણીનો હેતુ વર્ત્તન–વર્ત્તણુક છે. પોતાના ઘરમાં આવી કન્યાઓએ બતાવી આપવું જોઇએ કે શાળામાં ભણવા જવાથી તેઓ વધારે સત્ય બોલનારી, વધારે મદદ કરનારી, અને વધારે નમ્ર થઇછે. શાળામાં નિયમિત રીતે હાજર રહેવું, એ મોટી ને અગત્યની વાત છે. એ પ્રમાણે શાળામાં આવવા દેવા માટે બાળકો પોતાનાં માબાપને હમેશાં કહી શકશે, અને પોતાની ઘર આગળની વર્ત્તણુકથી બાળકો જો બતાવી આપશે, કે શાળાની વ્યવસ્થા અને કામને લીધે તેમનો ફાયદો થાયજ છે, તો પોતાના બાળકોને શાળામાં મોકલવા ના પાડે અથવા હઠ કરે તેવાં માબાપ ઘણાં નિકળે એમ નથી. અલબત હાલમાં આ શાળામાં કન્યાઓની સંખ્યા જોઇએ તેટલી નથી. આ શાળા ઘણી અગત્યની છે, તો હાલમાં જે બેપરવાઇ કે બેદરકારી જોવામાં આવેછે, તેનું મૂળ કારણ શું છે? મી. ચેનસલરાવે મદ્રાસમાં કહ્યું હતું કે, સ્ત્રીઓના અજ્ઞાનપણા માટે હું આપણા કેળવણી પામેલા પુરૂષોને મુખ્યત્વ કરીને જોખમદાર ગણુંછું. કાલીકટના સઘળા વિદ્વાન પુરૂષો સ્ત્રીકેળવણી માટે ખરા ઇન્તેજાર હોય, તો આ અને બીજી શાળાઓ તુરતજ ભરાઇ જશે, અને તેમાં પુરતી જગ્યા રહેશે નહિ. એક છોકરાને કેળવણી આપવાથી એક વ્યક્તિ કેળવણી પામેલી થાયછે, પણ એક કન્યાને કેળવણી આપ્યાથી એક કુટુમ્બ કેળવણી પામેલું થાયછે! આ કહેણી ઘણી જગ્યાએ કહેવામાં આવેલીછે, તેમછતાં પણ ફરી ફરીને કહેવાથી તે જરા પણ નિરસ લાગતી નથી, જો છોકરાઓની માતા અને બહેનો ઘર આગળ અંગ્રેજી બોલતી હોય તો તેમને અંગ્રેજી શીખવું કેટલું સહેલું થઇ પડે? અંગ્રેજી બોલી શકેછે, એવી જે

સ્ત્રીઓને હું ઓળખુંછું, તે સઘળી અંગ્રેજી સરસ બોલેછે, અને તેઓ સુધરેલી, ઉમદા મનની અને મર્યાદા જાળવનારી સ્ત્રીઓછે. જે ભાષા-તત્વથી દુનિયાના મોટા ભાગની ભાષા થવા લાગી છે, તેનું જ્ઞાન મેળવવાથી કોઇ પણ રીતે બગડવાને બદલે તેઓ દરેક પ્રકારે સુધરેલી જણાયછે.

જો કેળવણી પામેલા ગૃહસ્થો કન્યાઓની કેળવણી માટે ખરી ઇન્તેજારી રાખતા હોય, તો તેમને જે કેળવણી મળેછે, તે પૂર્ણ અને સંગીન છે, તેમજ તેમની બાળકીઓ તેવી કેળવણીની સોબતી થવાને માટે બાળકોને ઉછેરવા માટે, ઘર ચલાવવા માટે, અને બીજાઓ પર માયાભાવ રાખવાને યોગ્ય થતી જાય છે, એ બાબત ઉપર લક્ષ રાખી તે તપાસતા જશે—પિતા અને ધણી તરફથી આવી કાળજીની ખરેખરી જરૂરછે, બીજી બાબતના ફાયદા ન વિચારતાં સ્વાર્થ તરફ લક્ષ રાખી વિચાર કરીએ તો આ વિષયને માટે આવી બેદરકારી ચાલુ રહે, એ ઘણી નવાઇની વાત છે, કેમકે એટલું તો ઘણું ખરૂં સાબીત થઇ ગયું છે કે હોશિયાર પુરૂષો હોશિયાર પિતાઓના કરતાં હોશિયાર અને ચંચળ માતાઓના પુત્રો હતા. માનસિક શક્તિ માતાઓ તરફથી ઉતરી આવેલી જણાયછે. હિંદુસ્થાનના લોકોના મગજની શક્તિ હિંદુસ્થાનમાં સ્ત્રીઓની કેળવણી જેટલી વધશે, તેટલી બીજી કશાથી વધવાની નથી. પણ પુરૂષો હમેશાં પોતાનેજ માટે વિચાર કરનાર રહેશે નહિ, એવી આપણે આશા રાખીએ છીએ. બેશક માતાઓ બહેનો અને પત્નિઓની જીંદગીનું સુખ, આનંદ અને ઉત્સાહ, એ તેમનો ઘણો અગત્યનો વિષયછે. અને તેમાં તેઓ પુરતી કાળજી ધરાવશેજ.

જ્યારે તેઓ પોતે ખુલ્લી હવામાં ફરે છે, અને અનેક પુસ્તકો મેળવે છે ને વાંચેછે, અને દોસ્તદાર બાઇબંધોના સમાગમનો લાભ લેછે, તે વખતે તેમની માતાઓ, બહેનો અને પત્નિઓ ઘર આગળ શું કરે છે? ઘણી ઉત્તમ પ્રકારની રસોઇ કરવાની હોય, તો તેને તે તૈયાર કરવાને ઘણો વખત લાગતો નથી, તેમનાં ઘર નાનાં હોય છે તેથી તે વાળવા ઝાડવાને વધારે વખત જતો નથી, અને તેમાં ઘરની અંદર ઘણાં માણસો હોય છે, ત્યારે ભાગે પણ કામ ઘણું થોડું આવે છે. આમ છે, ત્યારે સ્ત્રીઓનો ફુરસદનો વખત ગાળવાને તેણી શો ઉદ્યોગ કરે? રમત ગમતને માટે તે શું વખત ગાળવાને રહે છે? ....જો કદાચ પુરૂષો સ્ત્રીઓના જેવી એ પ્રકારની જીંદગી ગાળવાનો એક કલાક કે તેટલો નહિ તો એક અઠવાડીયું યત્ન કરશે તો અહા! કેવો મોટો ફેરફાર થઇ જશે? આમ થ-

વાથી શાળાઓમાં મહેનત આપવાનું બંધ થશે, પુસ્તકોની સંખ્યા જોઇએ તેટલી મળશે. "તેમાં મહારાણી મેગેઝીન' નામનું ચોપાનિયું આવશે, એવી હું આશા રાખુંછું ખુલ્લી હવામાં ફરવાનું ને કસરત કરવાનું તેમજ રમતો રમવાનું થશે, અને હાલમા જો જીંદગી ઘણો વખત આળસુને કંટાળો આપનારી થઈ પડે છે, તે કરતાં જુદા જુદા પ્રસંગ આ. વશે, અને આનંદ અને ઉત્સાહ નજરે પડશે—

આ વખત આપણે બીજી કોમનો ખરા અને લાભકારક રીવાજો, મત અને વિચારોનું અનુકરણ કરીનેજ આપણે સંસાર સુધારવાનો છે. અને તે અનુકરણ અંગ્રેજી અને પારસીની કેળવણી પરથી કરવાનું છે. માત્ર આપણા સંસારને અનુકુળ થઈ પડે, તેવું અને તેટલુંજ; કે જેથી આપણો સંસાર મર્યાદામાં, ધર્મમાં અને સુખમાં વિશેપ વધારો કરી શકે. આ અનુકરણ આજકાલ લોકો ધારે છે, તેટલું જોખમ ભરેલું નીવડશે નહિ. પણ ફાયદાકારક નીકળશે. એથી આપણો હીંદુ સંસાર ઉત્તમ પં. ક્તિપર આવશે. આર્ય પ્રજામાં જે વીર પુરૂષોની તુટ પડી છે, તે પ્રગટ થશે. આર્ય મહિલાઓ દુઃખ અને પરવશપણું ભોગવતી હશે, તો તે ટળી જશે .અને પોતાના પતીને ધર્મથી, વિવેકથી અને માનથી રીઝવીને પતિવૃત પ્રમદાઓ પતિના પ્રેમની પ્રસાદીનું ફળ મેળવીને સ્વતંત્ર બનશે. ને એથી સંસાર સુખમય થશે. પ્રજા નામાંકિત નીવડશે, સ્વદેશનો વિજય થશે, અને બીજા સંસારો આપણા ઉધરતી કેળવણીથી કેળવાયલા સંસારનું અનુકરણ કરવા ઉતરી પડશે.

આપણો સંસાર દુઃખી એટલાજ માટે છે. વહેમના ઝુંડોનો જથ્થો જામી ગયેલો હોવાથીજ સ્ત્રી કેળવણીથી આપણે પછાત છે, માટે જો ગૃહકાર્ય, ધર્મ બોધ, અને પ્રાચીન રીતિ પ્રમાણે બાળકોઓને શિક્ષણ મળે, તો સહજ સ્ત્રી પોતાનાં ગૃહકાર્યમાં દક્ષ બની જાય. અને જ્યારે તે પ્રવીણ બને ત્યારે તે ખચ્ચીત સંસાર સુધારાનું એક સોનેરી બિંદુ સુર્યપ્રતિ તેજ અને ચળકાટ મારતું થઇ શકે. માટે આપણા પડી ભાગેલા સંસારને તટસ્થ કરવા ઉપલી કેળવણી આપી સ્ત્રીને કેળવવી જોઇએ. સ્ત્રી કેળવણીના ચડતા જતા અને વધતા જતા સુધારાથી સંસાર સુધારણાનો અલક્ષ્યલાભ મેળવવાને દરેક પુરૂષો તે તરફથી ઉમેદ રાખે, એ બનવા જોગ છે. કેમકે સ્ત્રી કેળવણી, માત્ર સંસારનાં સુધરેલાં સુખ સંપાદન કરવા માટેજ અપાય છે. પ્રાચીન ગ્રંથોપરથી પણ માલમ પડે છે. કે પૂર્વે

પણ સ્ત્રીઓને શિક્ષણ આપવામાં આવતુ હતું. વચ્ચે જે કેવળ બંધ થતુ ગયું, અને સ્ત્રી શિક્ષણની બાબતમાં લોકોમાં વેહેમ કેમ પ્રસરી ગયો? તે પ્રસંગ જણાતો નથી, પણ હવે એ પ્રાચીન રીતિનું ચિન્હ પ્રગટ થયું છે, એ સંતોષકારક છે. જોકે પ્રાચીન રીતિનું શિક્ષણ આજનાં શિક્ષણ સાથે જો કોઇ સરખાવે, તો તે તેમાં જૂદીજ જાતનો તફાવત માલમ પડે, પણ આપણે તે વાત હવે પછી બીજી વાર હાથ પકડશું.

સ્ત્રી શિક્ષણમાં બે બાબત મૂખ્ય છે. પહેલું ગૃહશિક્ષણ અને બીજું ધર્મશિક્ષણ. ગૃહશિક્ષણ જ્યારે સ્ત્રીઓની મૂખ્ય ફરજ છે, ત્યારે ધર્મશિક્ષણ પ્રથમ ફરજને પ્રેરે છે; એટલે જોકે ગૃહશિક્ષણ અને ધર્મ શિક્ષણ વચ્ચે અન્તર છે, તો પણ ધર્મનું મૂળ જાણવા પછી ગૃહધર્મમાં સ્ત્રી સફળ થઇ શકે છે; માટે ગૃહશિક્ષણ શિખતાં ધર્મ શિક્ષણની મુખ્ય આવશ્યકતા છે, અને એ પ્રાચીન રીતને પ્રગટ કરનારા મહાત્માઓએ પુખ્ત વિચાર કરી ડહાપણ બહાર પાડયું છે.

દરેક માણસે પોતાની ફરજ ત્યારે સમજી શકવાને શકિત વાત છે, કે જ્યારે તેના મગજમાં ધર્મની દૃઢતા અને પ્રાચીન રીતિ રીવાજે પગ પેસારો કરે છે. આ શિક્ષણ પૂરૂષ કરતાં સ્ત્રીઓને વધુ અગત્યનું અને ઉપયોગી છે. કેમકે સ્ત્રી, એ આ સંસારને કેવી રીતે ચલાવવો? તે ચલાવવાનો ઇજનેર છે. બાળથી તે વૃદ્ધાસ્ત્રી સુધી સ્ત્રીઓનેજ સંસાર વ્યવહારનું કાર્ય કરવું પડે છે, અને તેમ કરતાં જો ધર્મશિક્ષણથી બેનશીબ હોય, તો ગૃહકાર્ય કરવામાં સફળ કેમ થઇ શકે? માટે એજ ખાતર ધર્મશિક્ષણની જરૂર છે, સ્ત્રીઓની જે ફરજ છે, તે માત્ર ઘર સંસારી છે. જ્યારે પુરૂષોને દુનિયાદારીની જાહેર ફરજો અદા કરવી પડે છે. તો પણ મોટો આધાર સ્ત્રીઓપર રહેલો છે. ઘરનો વહેવાર અને તેનું સમાન સુખ, જો સ્ત્રી ઉત્તમ શિક્ષણવાળી ન હોય, તો પુરૂષ પોતાના જન્મારાથી કંટાળી જાય છે. કેમકે બહારના હજારો દુઃખો છતાં માત્ર ઘરનાં સુખથીજ પુરૂષ પોતાને ભાગ્યશાળી ને સુખી સમજે છે. પણ એ સુખ આપવાનુ જે સ્ત્રીના હાથમાં છે; તે કયારે સમજે છે કે જ્યારે તેને ધર્મબોધ થયો હોય ત્યારે તેના પવીત્ર અંકુરોથી તે પતી પ્રીતિની ફરજ સહજ સમજી શકે છે.

પતિ અને પત્નિ વચ્ચેના ધર્મો, દરેક બીજા સંબંધના ધર્મો કરતાં, પ્રથમ પંકિત ધરાવે છે. અને એ ધર્મ જાણવાને પ્રાચીન રીતિ, પ્રાચીન કાર્યો, પ્રાચીન લેખ, પ્રાચીન સંસાર અને પ્રાચીન ધર્મ જાણવાની સ્ત્રી-

ઓને જરૂર છે. અગર તે ન જાણતાં માત્ર પોપટના પઢવાની પેઠે એ પાંચ ચોપડી શીખી અપૂર્ણ જ્ઞાને અભ્યાસમાંથી છુટી થાય, તો પછી આજકાલ જે લેભાગુ સુધારા અને અછાજતી અપૂર્ણ કેળવણીથી સ્ત્રીઓ ઘરસંસારનાં સુખ આપવાને બેનશીબ રહે છે ને ઉલટાં દુઃખરૂપ થઇ પડે છે, તેમ ન થવા માટે બહેતર છે કે અપૂર્ણ શિક્ષણ આપવુંજ નહિ.

આજકાલ જોકે હીંદુ સ્ત્રીઓમાં કેળવણીએ મોટો પગ પેસારો કર્યો છે, તો પણ તેનો મોટો ભાગ કેળવણીથી બેનશીબ છે. પુરૂષોમાં હજુ અપૂર્ણતા છે, તો પછી સ્ત્રીઓ માટે શું પૂછવું ? તો પણ જેમ વખતનો ફેરફાર થતો જશે, તેમ તેમ અજ્ઞાનતા દુર થઇ જુના અને વહેમી રીવાજો હશે, તે નાશ થઈ શુદ્ધ કેળવણીના તેજથી પ્રકાશતા થશે.

હીંદુ જાતીનાં મર્યાદાનાં બંધનથી અથવા તો વધુ શિક્ષણ લહેતાં છતાં પ્રસિદ્ધીમાં ન આવવાના ખોટા ખ્યાલથી, અથવા ગમે તે રીતે પણ જ્યારે હીંદુ સ્ત્રી શિક્ષક ન મળવાથી મુંબઇની કેટલીક હીંદુ કન્યાશાળામાં ખાસ પારસી શિક્ષકો રાખવાની જરૂર પડી છે, એજ કહી આપે છે કે હજુ હીંદુ બાળાઓ જોઇએ તેટલા પ્રમાણમાં શિક્ષણ આપી શકવાને બહાર પડી જણાતી નથી. અથવા હશે તો સંસારી શરમના દિગ્બંધપણાથી છુપી રહેલી હશે--પણ જ્યારે એમ સદા ચાલશે, તો પછી સ્ત્રી શિક્ષણની બાબતમાં વધારો સુધારો થશે કયારે ? અને અપૂર્ણતા પૂર્ણ થશે કયારે ? હીંદુ સ્ત્રીઓને હાથે અપાતું ધર્મશિક્ષણ ખચીત અસર કરનારૂં છે, અને તેથી શાળામાં શીખતી કન્યાઓને વધુ લાભ મળવાનો સંભવ છે; કેમકે ગૃહ સંસાર અને ધર્મ રીતિ, સ્વજ્ઞાતીની શિક્ષક તે સર્વ જાણી શકે છે; પણ લાચારીએ જ્યારે તેમના લાગતા વળગતાઓને હીંદુ સ્ત્રી શિક્ષક નથી મળતી, ત્યારે બીજા ઉપાયો યોજવા પડે છે. એથી કરીને કાંઇ શિક્ષણ કમતી અપાય છે, એમ નથી; પણ ગૃહશિક્ષણ અને ધર્મ શિક્ષણમાં હીંદુ શિક્ષક સિવાય કંઇક ખામી આવે; અગર ગૃહ શિક્ષણની કેટલીક બાબત શાળામાંથી સંપાદન થાય, તો કેટલીક ગૃહની તાલીમથી મળી શકે, પણ ધર્મ શિક્ષણ જેવી ગહન બાબત શાળા સિવાય કદીએ મળવી અને મગજમા ઠસવી મૂસ્કેલ થઈ પડે. અલબત હીંદુ ધર્મના રીતિ રીવાજો અને રાહ રસમ જોવા જો ધારે તો ખાનગી શુદ્ધવૃત્તિથી ઘરની કથા વાર્ત્તાઓ, શાસ્ત્રીઓના બોધથી પોતાનો ધર્મ સમજી શકવાને દરેક કન્યા શક્તિવાન થાય, પણ આજકાલ સુધારાના બળે થોડા શિક્ષણનો પ્રવેશ થવાથી કન્યાઓ ફરજ્યાત શિક્ષણ વિના ઉપયોગ કરી શકેજ નહિ

અલબત કદી આ માટે સ્વાલ ઉભો થાય, કે શિક્ષણ પરણેલી બાળા શાળામાં તો લહે નહિ. અને લહેનાર ઘેર લહે: પણ શાળામાં તો ફરજ્યાત થઇ પડે. હમેશનો બોધ જારી રહે, તો પથ્થર પણ એક વખતે જમાનાના ફેર ફારે, રૂતુના પ્રભાવે, કે કુદરતના કાયદાની બલિહારીએ પીગળે. પણ નિર્ભય ગૃહમાં એ શિક્ષણ અસર કરી શકે નહિ. માટે ધર્મશિક્ષણ તો શાળા તરફથી ખાસ મળવું જોઇએ. જો કે દરેક વર્ગની સ્ત્રીઓને ધર્મ શિક્ષણ મળ્યા પછીજ તેની વિશુદ્ધિ થાય છે, તો પણ હાલના સુધારામાં તો હીંદુ બાળાઓને તો મુખ્ય બીજા શિક્ષણ કરતાં ધર્મ શિક્ષણ અને પ્રાચીન રીવાજો જાણવાની અગત્યછે. અને જ્યાં સુધી એ અગત્યતા પુરી પડશે નહિ, ત્યાં સુધી કદીપણ હીંદુસંસાર યોગ્ય રીતે સુધરવા બદલે બીજા લોકોના ખોટા સુધારાની નકલ કરી વધુ બગડતો ચાલશે. ત્યારે આખરે થશે એવું કે તેથી સંસાર નાપાયદાર અને પાયમાલ થઇ જશે. જોકે એવો સુધારો હીંદુ સંસારમાં હળાહળ પ્રવેશ થવાને સેંકડો વરસો જોઇએ, તોપણ તેને બંધ કરવા પ્રાચીન ધર્મ સંપાદન થાય તો તે સંસાર સંગીનપણે અસલ પદ્ધતીપર ચાલી શકે.

આજકાલ કન્યાશાળાઓમાં જે ધર્મશિક્ષણ અપાતું હશે, તે જોઇએ તેવી રીતે પૂર્ણ નથી, એમ તો કહેવાની જરૂર પડશે. કેમકે હીંદુ કન્યાઓને જે બાબત જોઇએ, તે બતલાવવાને વડી શિક્ષણ શક્તિવાન નથી. અર્થાત્ પારસી બાનુંઓથી તેટલી આશા રાખી શકતા નથી. હવે જ્યારે સ્વભાવિક પારસી બાનુઓથી હીંદુ ધર્મશિક્ષણની આશા ન રખાય, અને હીંદુ ધર્મશિક્ષણ ન મળે તો શું કરવું? માત્ર એટલુંજ કે કોઇ વિશ્વાસુ, પુખ્ત અને વિદ્વાન સ્ત્રી રાખવી, કે દરવખતે એ વિષયપર ચર્ચા ચલાવે. પ્રાચીન ધર્મ, પ્રાચીન સંસારના રીતિ રીવાજો, અને પ્રાચીન પદ્ધતિના દાખલાઓ બતાવી, વખતો વખત અરસપરસ કન્યાઓમાં ધર્મ ચર્ચા ચલાવે, એમ થવાથી ગમ્મત સાથે બાળાને જ્ઞાન પેદા થશે. પ્રાચીન ગ્રંથો જાણવા શીખશે, અને ધર્મને વર્તવામાં તે એક વખતે પણ ફત્તેહમંદ ઉત્તરશે. આ બાબત ખચીત હીંદુ કન્યાશાળાના લાગતા વળગતાઓને ધ્યાનમાં લેવાની છે. અને તેમ કરીને આજે જે શિક્ષણ મળતું હોય, તેમાં અગત્યનો સુધારો કરી ખરાં શિક્ષણ આપવાને ધ્યાન આપવું જરૂરનું છે.

પારસીઓની કન્યાશાળામાં જ્યારે આપણે જોઇએ છઇએ, ત્યારે આપણને તેઓનાં ધર્મશિક્ષણનો વિષય સારા પાયાપર ચાલતો લાગેછે.

જો કે એ શિક્ષણ સંપાદન કરીને વર્તવું; તે ખુદ બાળાની અક્કલ પર આધાર રહેછે; તોપણ જો એ શિક્ષણ તેઓ ખરેખરી રીતે સંભાળી શકે, તો આજકાલ પારસી સંસાર પ્રાચીન કાળ પ્રમાણે વખાણવા લાયક થઇ પડે. આપણને એ શિક્ષણનો દાખલો એટલા માટે અનુકુળ થઇ પડે કે હજુ હીંદુ સંસાર શરમ અને મર્યાદાનાં બંધનથી ભરપુર છે. તેમાં જો ધર્મશિક્ષણની શરૂઆત થઈ હોય, તો અલબત સુધરતા જમાનામાં હીંદુ કોમની સ્ત્રીઓ માટે ભવિષ્યમાં સારીજ ઉમેદ બંધાય. પણ એ ઉમેદો ત્યારેજ બંધાય કે જ્યારે કન્યાશાળામાં ઉત્તમ પ્રકારે દરેક વ્યવહારિક શિક્ષણ સાથે ધર્મ શિક્ષણ પણ અપાય.

સ્ત્રીકેળવણી માટે આટલી બાબત અગત્યની છે. ૧ સ્ત્રીઓના ધર્મ અને તેનું પ્રતિપાદન-૨ કેળવણી અને ઉપયોગ. ૩ ગૃહકાર્ય અને સદાચરણ ૪ પતિસેવા અને દક્ષતા. આ વિષય ચર્ચાયા પછી એજ ઉધરતી કન્યાઓના મગજમાં, તે પછીની જીંદગી અને સંસાર સુખની વૃદ્ધિ માટે વધુ ઉપદેશ થવો જોઇએ.

૧ મૂખ્ય પ્રાચીન કાળમાં સતી સ્ત્રીઓ પોતાના ધર્મમાં ચુસ્ત રહેવાને ખાતર મહાન સતીઓનાં સત્‌સંગમાં આવીને પોતાનાં હૃદયને દ્રઢ બનાવતી, જ્યારે આજકાલ મોજ શોખમાં ધર્મચુસ્તપણું માને છે. આગલા વખતમાં સ્ત્રીધર્મનું પ્રતિપાદન કરનારી સ્ત્રીઓ, રૂપીપત્નિઓના સત્સંગમાં રહી દરેક સતીમંડળની સ્ત્રીઓ ધર્મચર્ચા ચલાવી કાળ નિર્ગમન કરતી, આજે તેથી ઉલટુંજ જોવામાં આવે છે. એ સમયની સતીઓમાં આ પ્રમાણે લક્ષણ જોવામાં આવતાં હતાં. તે પ્રથમ પોતાની મનસ્વી શકિત અને ઇંદ્રિઓના વિકારો વશ રાખી શકે છે. તેઓમાં દ્રઢતાનો મોટો ગુણ હોય છે. એ સ્ત્રીઓ સદા પતીસેવામાંજ પોતાની મહદ્‌તા સમજે છે. પુરૂષોના મંડળમાં ભેળાતી છતાં તે સર્વમાં નમ્ર અને સામાન્ય દૃષ્ટિ ફેલાવી શકે છે. સાસરવાસમાં કંકાસ ન કરતાં સર્વ પ્રત્યે સ્નેહ બતાવીને સદા સુખી રહે છે. તેઓ મન પસંદ ભરથારને વરે છે. અને તે પતીપ્રેમમાં ચુસ્ત રહી સેવા બજાવે છે. તે ઉડાઊ ખર્ચ કરતી નથી. પતી વિયોગમાં તે બ્રહ્મચર્યાવસ્થા પાળે છે. દેવ દર્શનના ખોટા આડંબર છોડીને તેણી પતિભકિતમાંજ આનંદ માને છે. દેવ, ગાંધર્વ કે, મનુષ્ય, ગમે તેવા સ્વરૂપવાળા, વિદ્વાન કે દ્રવ્યવાનપર મોહાવા બદલે શુદ્ધ દૃષ્ટિ રાખી શકેછે. શરીરનાં વસ્ત્રોનું આચ્છાદન શુદ્ધ બુદ્ધિથી સરસ રીતે કરી શકે

છે. અલંકાર કે વસ્ત્રોથી પોતાના સૌંદર્યની શોભા માનતી નથી. તે પતિપ્રેમ એજ ખરૂં સ્વરૂપ સમજે છે. તે સોભાગ્યવતીજ રહે છે. કેમકે તે પતી સાથેજ સતી થઇ જાય છે. અને એવાં સત્કર્મોથી એવી સ્ત્રીઓ લોકમાં પૂજાય છે.

पतिवृत्तापतिप्रणा सानारी धर्मभागिनी
शुपुश्चा परिचर्याच करोत्य विमना सदा ।

૨ કેળવણી અને તેના ઉપયોગ વિષે જણાય છે, કે પ્રાચીન કાળમાં કન્યાઓ પાઠશાળામાં ખાસ શીખવા ન જતી, એમ ન હતું. ગુરૂકુળમાં પાઠશાળા હોય, ત્યાં તેઓ શીખવા જતી, છોકરા સાથેજ છોડીઓનું શિક્ષણ ચાલતું, પણ છોડીઓને શીખવવાની કેટલીક બાબત જૂદી હતી. એક શાળાનું સ્થળ છતાં છોડીઓની શિક્ષક રૂષીપત્નિ હતી. જે સતી સ્ત્રી સર્વ બાળાને પ્રાચીન રીતિ, રીવાજો બતાવતી. શિક્ષણમાં વાંચન પુરૂં જાણી શકે, વાંચતાં લખતાં અને શુદ્ધ બોલતાં જાણે, તેટલું સંસ્કૃતનું જ્ઞાન આપે; અને તે ઉપરાંત ગૃહકાર્યનો ભાગ બતાવે, એટલુંજ નહિ પણ તે સતીઓ સ્ત્રીઓના ધર્મ અને પતી સેવાની રીતિઓ બતાવવામાં, કન્યાઓનાં હૃદયને દ્રઢીભૂત બનાવવામાં અને બાળાઓ હર્ષથી એ ધર્મનું પ્રતિપાદન કરે, એવો સશુદ્ધ પ્રબોધ કરી શિક્ષણની અસર કરતી. રૂષિપત્નિઓ એ કાર્યમાં બહુ કુશળ ગણાતી. તેમણે આપેલી કેળવણીનો ઉત્તમ ઉપયોગ કરીને નિર્દોષ કન્યાઓ પોતાનું નામ સાલાક્ષણિક પતિવ્રતા યા સતી તરીકે પ્રસિદ્ધ કરતી. કે જે ઉપયોગથી સૃષ્ટીની પ્રજા, સર્વ ઉદ્યમી અને વિદ્વાન નીકળતી હતી. જ્યારે આજની પ્રજા વર્ણશંકર જેવી ઉત્પન્ન થાય છે. માત્ર એ અધૂરી કેળવણી અને શિક્ષણનોઆડે માર્ગે ઉપયોગ કરવાનું ચિન્હ છે. કેમકે સૃષ્ટીયંત્ર ચલાવનાર સ્ત્રીરૂપી ઇજનેર જો પુખ્ત અને કેળવાયલો ન હોય, તો શું એ યંત્રો યોગ્ય રીતે ચાલે ? નાહક યંત્રો કટાઇ જાય, કે ભાગીજાય, અને તેથી દુનિયાનું સત્યાનાશ વળી જાય. જો કદી કોઇ ઇજનેર “ અધુરો ઘડો છલકાય” તેમ ડહાપણ વાપરે તો તેથી “એ બગડે બાવીસ” જેવું પણ થઇ જાય.

૩– ગૃહકાર્ય અને સદાચરણની બાબતમાં કેળવાયલી માતા પોતાની કન્યાને તેના સાસરવાસમાં મૂકવા અગાઉ ગૃહકાર્યમાં દક્ષ બનાવતી. પાકશાસ્ત્રનું કામ કન્યા કરતી. કરકસર અને ગૃહધર્મ બતાવવા ઉપરાંત થોડા ખરચે સુંદર રસોઇ બનાવવાનું શીખવતી. ગૃહશિક્ષણ લેનારી બાળા, પોતાની કેળવાયલી માતાના હાથ તળે તાલીમ લઇને સાસરામાં શાબાશી

મેળવતી. એ વખતમાં મુખ્ય ગૃહકાર્યની હરીફાઇ હતી, અને ગૃહકાર્યમાં ઉત્તમ સ્ત્રીનાં વખાંણો દેશો દેશ થતાં હતાં. જ્યારે આજની સાધારણ વર્ગની સ્ત્રી પણ ખોટો સુધારો ધારણ કરીને આડંબર કરવા લાગી છે, અને ગૃહકાર્ય તો ગુલામી ધંધો અથવા તો નીચ નોકરી તુલ્ય માને છે. પણ તે થોડાં સમજે છે કે એવા વિચારથી સંસારનું સત્યાનાશ વળીને, ઘરના ખર્ચો બમણા વધી જાય છે. પોતાની કાળજી વિરૂદ્ધ જે થાયછે, તે કામ અસંતોષ ઉપજાવે છે, અને બારીક વખત આવતાં પોતાની જીંદગીનાં સુખમાં વિઘ્ન પડે છે. ઇંગ્લંડના રાજ્યકીય કુટુંબમાં પણ એક જાતનો આજે એવો શોખ છે કે મહેનત કરીને પણ ગૃહકાર્ય સુધારવું. કહો, એ રીતિ શામાટે પસંદ ન કરવી? કરકસર કરતાં કાં ન શીખવું? જાતે ગૃહકાર્યમાં કાં ભાગ ન લ્હેવો? આ વિચાર જો કે સર્વે નિયમમાં હોય છે. તોપણ આપણા માનવંત રાજ્ય કુટુમ્બને તે માટે ધન્યવાદ ઘટેછે. રાજ્ય કુટુમ્બ કંઇ લોભ ખાતર કસર નથી કરતું, પણ પ્રજાને દાખલો બતાવે છે. આપણી હિંદી પ્રજા અંગ્રેજ કુટુંબમાં ચાલતો સુધારો હાથ પકડી ખોટા ખ્યાલ ધારણ કરીને પોતાનું સુખ પોતેજ ગુમાવે છે. અને તેથી તેની પ્રજા પૈસા ટકા અને સુખારાંમ બદલે વ્યાધિ ભોગવે છે. એ વ્યાધી કેળવણીનો અપૂર્ણ અભ્યાસ અથવા તો તેનો ગેરઉપયોગ થવાનુંજ તત્વ છે.

૪—પતીસેવા—એ એક ઉત્તમ વિષય તરીકે પ્રાચીન ભક્તિવતી સ્ત્રી પોતાના ધણી સાથે સુખમાં રહીને પોતાની જીંદગીને બંધનરૂપ ન સમજતાં સ્વતંત્રતા ભોગવવા પતિની ઇચ્છાપૂર્વક કાર્ય કરતી. પતિ, એજ પરમેશ્વર છે. પતિથીજ સુખી સંસારછે. પતિ એજ પોતાનું સ્વરૂપછે-અને પતિ એજ જીવન મુક્તિદાતા છે. એમ માની સતીઓ છેવટ સુધી પોતાના પતિમાટે પ્રાણ આપવા તૈયાર થતી. આજકાલની સ્ત્રીઓ તો જેમ પતિને પોતાનો વેઠીયો કે નોકરછે. વળી પતિ તો એક ફરજ્યાત બોજ ઉઠાવનાર છે. એમ સતીઓ માનતી નહિ. પતિની સ્થિતી જોઇને તેઓ ચાલતી. પતિની તે આજ્ઞા ઉઠાવતી. તેઓ પોતે પોતાને-ડાહી સમજતી. આજકાલની શોખીન અને સુધારાના નામને કલંક બેસાડનારી સ્ત્રીઓ શોખ પૂરો કરવા ધણીપર અસહ્ય બોજો નાંખે છે, અને પાસે પૈસો હોય કે નહોય, તોપણ શોખ પૂરો કરવાની હઠ કરેછે; તેવી સતીઓ પ્રાચીનકાળમાં ન હતી. રાજવંશીની છોકરી પણ ગરીબ અવસ્થાના પતીસાથે વરીને સુખ માનતી. માત્ર ગુણ પરજ તેઓ વરતી. દાખલા તરીકે સતી સાવિત્રી—એક મહાન્ રાજકન્યા છતાં ગરીબ કુળના રાજકુમાર સાથે પરણીને પણ તે જંગલમાં વસી સુખ માનતી; તેણીએ પોતાના પતિને મરણથી બચાવ્યો હતો. વળી " બાળકો

ને કેમ ઉછરેવાં" એ સંબંધી પણ રૂપીપલિ શાળામાંજ કન્યાઓને શિક્ષણ આપતી. અને એ શિક્ષણ આ દુનિયાને એટલું તો ઉપયોગી થતું કે તેથી ભરતખંડ એક સમયે મહાન ઉદ્યોગી અને ધનાઢ્ય હતો; પણ આજની કેટલીક વર્ણશંકર પ્રજાથી અને સ્ત્રીકેળવણીના ખોટા ઉપયોગથી હીંદુસ્થાનનો અસ્ત થવા લાગ્યો છે. સુચિન્હતો જણાયછે, કે સ્ત્રીકેળવણીના સદુપયોગથી ફાયદો થશે, અને ભવિષ્યમાં હીંદુસ્થાન પ્રાચીન રૂપ પકડશે, પણ જે અધૂરી અને ધર્મજ્ઞાન વિના કેળવણી અપાશે, તો કદીપણ ભરત ભૂમિ પોતાના સંસારમાં ફળીભૂત થશે નહિ. બાળકોને કેળવવાની અને તેને સુધરતાં બનાવવાની માતાઓ કલ્પના ક્યારે કરી શકે કે જ્યારે આપણી શાળાઓમાં કન્યાઓને ધર્મજ્ઞાન અને પ્રાચીન રીતિ સમજાવવામાં અર્થાત્ દૃઢ કરાવવામાં આવે. એ સિવાય કદી પણ હીંદુ પ્રજાનો ઉદય થવાનોજ નથી. સારે નશીએ હીંદુ કુટુંબમાં હલકો અને નામનો (Nominal) સુધારો પેઠો નથી. એટલામાંજ સમજીને ધર્મબોધનો જો દૃઢ પગ પસારો કરે, તો અવશ્ય ભવિષ્યમાં હીંદુ પ્રજા એક ઉત્તમ ધર્માધિકારી તરીકે વખણાવા ઉપરાંત ધનાઢ્ય અને સુખી થઇ જાય. વળી હજુ હીંદુ સ્ત્રીઓના અંકુરો પારસી સ્ત્રીઓ કે અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ જેટલા સ્વતંત્ર નથી. વળી તેઓ મર્યાદાની હદ બહાર ગએલી નથી, તેમાં જો કન્યા કેળવણીનો સારો બંદોબસ્ત થાય, તો ભવિષ્યની પ્રજા કેળવાયલી અને ઉત્તમ કહેવાય. ટુંકમાં ખરેખરી રીતે જોતાં સ્ત્રીઓને કેળવણી આપવા પહેલાં ધર્મજ્ઞાન, રીતિ રીવાજથી વાકેફ કરવી જોઇએ. અને કન્યાઓને ગૃહશિક્ષણ આપીને ઉત્કૃષ્ટ વિચારની બનાવવી જોઇએ. માત્ર એ સર્વ કન્યાશાળાના લાગતા વળગતાએજ ધ્યાનપર લેવું જોઇએ.

દોહરો.

સ્ત્રી કેળવણીથી સદા સુખ શાન્તિ આરામ;
છે સંસાર સુખી સદા ઠામ ઠામ સુખ ધામ.

સ્ત્રી કેળવણીથી ઉદય સ્વદેશનો છે નામ;
જો સ્ત્રી કેળવણી વધે તો સુધરે જગ કામ.

ઇચ્છે મહાન ધનાઢ્ય જો જો ભીડે વધુ હામ;
ધર્મજ્ઞાન દેવાથકી ખરચે અદકાં દામ.

થાય હીત સૌ જાતનું ઉદય થાય શુભ નામ:
શિક્ષકની એ વીંનતી માની લહો દીન શ્યામ.

કૃષ્ણાકુમારીનું ભાષણ પુરૂં થયું, અને રાજમાતાએ આડા અવળા, સાચા ખોટા, દેશી પરદેશી ભાષામાં બે બોલ કહ્યા. સભા વિસર્જન થઇ. રાજ માર્ગમાં સ્ત્રીઓના ટુથમાં એની તો નિંદા થવા લાગી કે બિચારી કૃષ્ણાની શરમનો પાર રહ્યો નહિ. કૃષ્ણા એક સુધરેલી છે. એટલે કોઇક અંગ્રેજ કે પારસીને પરણશે, અથવા તો તે નીકળી જશે, કે આડે રસ્તે ઉતરશે, એવા અયોગ્ય અપવાદો એ અભણ, અને નિંદાખોર સ્ત્રીઓએ મુક્યા.

કૃતઘ્ન નિંદાનો ભોગ થયેલી કૃષ્ણા! તારે નીચેનો શ્લોક કાં સાંભળવો.

व्योमनि शम्बाकुरुते चित्रं निर्माति यत्नतः सलिले ।
स्नपयति पवनं सलिलैर्यस्तु खलेचरति सत्कारम् ॥

તારે તો આ શ્લોક મનન કરવો——

संतोषामृततृप्तानां यत्सुखं शान्तचेतसाम् ।
कुतस्तद्धनलुब्धानामित श्चेतश्चधावताम् ॥

કૃષ્ણાએ તેજ કથન ગ્રહણ કર્યું; નિંદકોની દરકાર કરી નહિ—પોતે તો મદમાં, યુવાનીના તોરમાં અને વિદ્યાની મગરૂરીમાંજ ચાલી ગઇ. જોકે તેનાં ભાષણની કોઇને અસર ન થઇ, પણ રસિકને તો હાડોહાડ પ્રવેશ થઇ ગઇ—કેમકે પોતાની ભવિષ્ય પત્નિ તરીકે તેને જે ઉત્તમ આશા હતી; તે હવે પાર પડશે એમ લાગ્યું. સુધરેલી કૃષ્ણા, સુધરેલાનેજ પસંદ કરશે. અને તેને પસંદ પડે તેવો રસિક વિનો બીજો કોઇ નથી, એમ તે કલ્પતો હતો. પછી કાં આશાની હોડીપર બેસીને ભવસમુદ્રના મોજાનાં પાણી ઉછળતાં ન જુવે! વળી પોપટની પણ મરજી હતી. રસિક, ગંગાથી અધિક કૃષ્ણાની કીર્તી સાંભળી હર્ષિત થયો. સબુરીનો બદલો યોગ્ય મળ્યો, એમ માનવા લાગ્યો, અને કૃષ્ણાને જોવા માટેજ પોપટને ઉતારે જવા વિચાર કર્યો.

રસિક માર્ગમાં ચાલ્યો જતો હતો, તે વેળા કૃષ્ણા સભામાંથી ઘેર જતી હતી. બન્નેની દૃષ્ટિ મળી ગઇ. કૃષ્ણા શરમાઇ, રસિક આશ્ચર્ય પામ્યો. ધવળપુરની ધર્મશાળામાં મળેલી મોહિનીને જોઇને વિચાર કરવા ખમચ્યો, કૃષ્ણા સલજ ચાલી ગઇ. કૃષ્ણાએ રસિકને ઓળખ્યો. પણ રસિકચંદ્ર માત્ર એક મોહિની કન્યા તરીકેજ તેને પીછાણવા લાગ્યો. કૃષ્ણા માટે પોપટને મળવાનું મુકીને એતો આ મોહિની પાછળ ચાલ્યો. એ બાળા કોણ હશે, તે જાણવા તેની પાછળ ચાલ્યો તો ખરો, પણ કૃષ્ણા શરમાઇને, રસિકની દૃષ્ટિ ચુકાવી વિદ્યુત પેઠે એક સગાંના ઘરમાં ચાલી ગઈ, રસિક તો ચોતરફ દૃષ્ટિ ફેંકતો રહ્યો. મોં વિકાસી ઉભો. કયાં હોય મોહિની

માત્ર પોતાની દૃષ્ટિમાંજ, પ્રેમી આત્મામાંજ–ગરીબ બિચારો આશાભર પંખી નિરાશ થઇ ઘર તરફ વળ્યો. ન કૃષ્ણાને જોવા પોપરને ત્યાં ગયો, કે ન સાંજના ફરવા ગયો.

રાત્રી મોહિનીના સ્વરૂપની તૃષ્ણામાં ગઇ, પણ એ તૃષ્ણા તો મૃગતૃષ્ણિકા સમાન દૃશ્ય થઇ. પ્રભાતમાં જે આશામોહિનીનો ઉદય થવાનો હતો, તે ટળી ગયો. જ્યાં "પત્તો" એ શબ્દનો નાશજ થયો, ત્યાં મોહિની શી?

અલમત આશા એ ખીલતું ફુલ અને ઉગતુ વૃક્ષ છે. જેટલી એ અમૃત જેવી છે, તેટલીજ તે ઝેર સમાન છે. કેમકે તે આશા અમર રૂપ કહેવાય છતાં પાણીપરના પરપોટા જેવી ક્ષણભંગુર અને આશામય જનોને અસંતુષ્ટ કરનારી રાક્ષસી છે. રાક્ષસી, એ શ્રંગારાલંકાર તેને શોભા આપે, તોપણ આશા તે આશાજ.

Hope, though 'tis pale sorrow's only cordial,
Has yet a dull and opiate quality
Enfeebling what it lulls. *"Elfrida."*

રસિક આશામાં પ્રફુલવા લાગ્યો. માત્ર આશાજ પ્રફુલવા લાગી. કેમકે તે સમજતો હતો કે હૃદયગામી પ્રેમ લોહચુંબક છે.

Love is a passion, whose effects are various.
It ever brings some change upon the soul,
Some virtue, or some vice, 'till then unknown,
Degrades the hero, and makes cowards valiant.

"Gustavus Vasa" Act ii. 2.

"કૃષ્ણા કદી બાગણમાં મળે"! એ આશાએ નાગરી નાતના લગ્નખર્ચનાં કઢંગાપણાં વિષેનું ભાષણ આપવા, અને ખરેખરી રીતે મોહિનીને અન્યોક્તિ કરી પોતાની પ્રિયદ્ કરવાજ આ આરંભ કર્યો.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

"નાગરી નાતના લગ્નખર્ચના કઢંગાપણાં વિષે."

ડૉક્ટર રસિકનું લેક્ચર.

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

ભાગીર્થી સરિતા ગણી પરમ શ્રી જ્ઞાતિયને સર્વદા,
દાખી નિર્મળતા, હણો મલીનતા સૌ શુદ્ધભાવે સદા;
અજ્ઞાની શૂળ હોય જો કઠણ કૈં કાઢો ત્વરા માર્ગથી,
રસ્તો સ્વચ્છ કુટુમ્બરાજ સુખનો કાં ના કરો પારખી.

આજના જમાનામાં શું નિંદક લોકો દરેક સ્થળે કોઇનું શુભ થયેલું જોઈ શકશે? મિત્ર મંડળમાં કહો તો વ્યાજ સ્તૂતિ, કુટુમ્બમાં જુવો તો પરોક્ષ નિંદા, અને વ્યવહારિક લોકોમાં જુવોતો પ્રગટ દ્વેષભાવ; જ્યારે આર્યની આવી સ્થિતિ હોય તો પછી દેશોન્નતી શી રીતે થાય! પરકોમની ઉન્નતી થયેલી જોઇને મનમાં દ્વેષ કરે, અને બળતે હૃદયે તેનાં વખાણ કરે, પણ જ્ઞાતિયમાં તો કદી કન્યાએ સારૂં શિક્ષણ લીધું હોય, તેની પર પણ અનેક અપવાદ મૂકી દાવાનળ પ્રગટાવી તેનો ધરતીકંપ બનાવી આખા દેશને અનુકંપાવી નાખે, અને વધુ ચાલે તો વીજળીથી મ્હાત કરે. પુરૂષો માટે પણ તેવું. સર્વે આળસુ, નિર્ધન અને ભૂખી હોય તો ઠીક!! આર્યની ઉન્નતી નથી થતી, તેનાં આજ કારણો છે. હીંદુઓની પાયમાલી થવાનું મૂળ નિંદા છે. કહોની? પારસી અને અંગ્રેજો આજે દરેક સ્થળમાં, દરેક દેશોમાં, દરેક ધંધામાં, દરેક રાજકીય કામમાં અને દરેક વિદ્યામાં આગળ પડતા, દેખાવડા, અને અમલદાર શાથી બની ગયાછે? માત્ર નિંદાના પરિત્યાગથીજ. માણસો ગમે તે કરવાને સ્વતંત્ર રીતે મુખ્ત્યાર હોય, પછી નિંદા શાને? પણ આપણા આર્યોમાં તો એથી ઉલટુંજ છે. એક માણસે નવો હુન્નર કહાડયો, તેને ઉત્તેજન આપવાનું દૂર રહ્યું, પરન્તુ તેનું તાડન કરવા, કઠોર અને ચંડાળ જીભરૂપ કૂહાડો

ગાળવામાં કેટલાક અધમ લોકો ચુકશે નહિ. "નવરા બેઠા નખ્ખોદ વાળે" તેમ કેટલાક હરામ હાડકાના ભૂખમરો સહેતા, ઘેરઘેર ભટકી માગીને પોષણ કરતા, પરવારતા લોકો પલાંઠી વાળી ચોટે બેશીને બસ કોઇની સ્ત્રીની, તો કોઇની દીકરીની, કોઇની વહુની તો કોઇની સગીની નિંદા કરી નિંદાપને અપવાદ આપશે; અથવા તો કોઇ હુન્નરમંદને તોડવામાં, કોઇ વિદ્વાનને હણવામાં, અને કાંતો કોઇ ગંભીરને અપવાદી ઠરાવવામાં પોતાનો કાળ ક્રમણ કરશે. આ સર્વ કારણ ધંધા વગરની હાલતનું પરિણામ છે. જ્યાં ધંધોજ ન કરવો, ત્યાં બીજીશી વાત? ખાલી આટો ને શેર ખીચડીનું સદાવ્રત જેટલું પેદા થાય, મફતના બેસવાને ચોટા મળે, ને ખાવાને ભીખારીના રોટલા મળે, પછી ધંધો કરવાનું કંઇ કારણ? અદેખાઇની આંખથી પ્રઝળતા ચંડાળ લોકો જેનું ખાય, તેનું ખોદી નાખે. પાળેલો કુતરો પગ કરડે, એવા અધમ જાતના લોકોથી શી રીતે દેશ સુખી થાય? અફસોસ તો એ છે કે એટલો મોટો કેળવણીનો પ્રચાર થતાં પણ આવું રહ્યું.

કાણુ મહોકાણે, લગ્ન વિવાહે, ઉઠમણે કે સ્મશાને, બસ નિંદા નિંદાને નિંદા. રંડાઓને જો નિંદા કરવાનું હોય તો બીજું કંઇ જોઇએ નહિ. "નામ મોટાં ને દર્શણ ખોટાં" તેમ નાગરાણીઓ દર્શન કરવા નીકળે, અને ઠાઠમાઠ ને ઠમકો કરતી હૃદયને પવિત્ર કરવા જાય, પણ કૃષ્ણાકુમારીનો સુધરેલો પોશાક જોઇને શુ હટકેશ્વર મહાદેવને સ્વચ્છ હૃદયે નમન કરે, કે બાળાને નિંદાના પ્રકોપથી વધાવી પાપ બાંધે? એક તરફ કૃષ્ણાની નિંદા, અને બીજી તરફ રસિકની ચર્ચા કરવાને ભાવલપુરની નવરી નાગરાણીઓએ તો સખ્ત જોર પકડયું. એક તો અનાધાર અને તેમાં ભાવલપુરની નાગરીનાત, એક તો ઊંટ ને વળી ઉકરડે ચડયું. વઢકણી વહુને દીકરો મળ્યો, પછી કંઇ મણા રહે! માર્ગમાં કૃષ્ણા જતી હતી, તે જોઇને અદેખી વેણીગવરી બોલી—"જો, જો પેલી કૃષ્ણા જાય! રાંડનો લટકો કેવો! જાણે મુંબઇની—

"બસ રે બસ. સાંભળશે તો ખરાબ લાગશે. ભલેની! ગમે તેમ ફરે?" એક સુંદરગવરી બોલી.

"અરે શાની બીહે છે! હોય તેવું કહેવાને શું છે? સુરજ કંઈ છાબડે ઢાંકયો રહેવાનો છે! ઘેલી છે સુંદર બેન! સૌ કહે છે કે ગંગાએ ઊજાળ્યું, તેમ આ લાડકડી વાવટો મૂકશે. ગંગાએ વળી રસિકને કયાં ઓછો ચીયો છે જે કૃષ્ણા—

" કોઇને જોયા કે જાણ્યા વિના અપવાદ કેમ મુકાય બા?" સું-દરગવરીએ વચ્ચેજ ટાહુકો પૂર્યો.

" અરે સર્વે કહે છે કે રસિક અને કૃષ્ણાને અંદરખાનેથી કાળું છે." "વળી હોય પણ. કહે છે કે ગંગાને, રસિક પ્રથમથીજ મુંબઇ ઉપાડી ગયો છે, અને આ કૃષ્ણાને પણ લઇ જવાની તૈયારી કરે છે "

" હા. મેં ખાત્રીથી સાંભળ્યું. ઉપરથી આંડબર ને અંદરથી પોકળ"

"તેમાં રસિક વળી મોટા માણસમાં ખપવા માંડયો, અને આજે તો કૂતરાંની પેઠે કાંઇક નાત જાતના ઉખેળા ઉખેળીને ભસવાનો છે. સો સો વરસના ઘરડાઓ મુરખ, ને આ બિચારો રાંડીરાંડનો દોઢ દાહાડાનો દીકરો ડાહ્યો, તે નાગરીનાતના રિવાજોને કઢંગા કહીને જગમાં જાહેર કરે છે. એવા નાતમાં ન જન્મ્યા હોય તો શું ખોટું! મુવાઓ જોઇએ તેવા મુંબઇના ——

" હશે, બ્હેન! આપણે શું, કરશે તે ભરશે. આપણા બાપદાદાને શી ખોટ બેસવાની છે! પારકાં પાપ આપણે શા માટે ધોઇએ! ચાલો, હટકેશ્વરનાં દર્શન કરીએ, કે મન પવિત્ર થાય"

આવી પ્રકારની નાગરી નિંદાથી કઇ સ્ત્રી, કેળવણી લહીને શોભતી થાય! વળી કેટલીક સ્ત્રીઓનું બીજું યૂથ નિંદા કરતું નીકળ્યું. ભાવલપુરની નાગરી પ્રજાને તો ઉદ્યમ મળ્યો.

" છોકરીઓ ભણેછે તેથીજ ઉછૃંખલ થાય છે. સ્ત્રીની જાતને ભણવું શેનું? શું પેલી પારસણો અને મડમોની માફક બહુ ભણી ગણીને છકી જવું છે! બહુ ભણવાથી બાઇડીઓને શું લાભ છે? સ્વતંત્રતા મેળવવા ભણે તો ભલે!"

" અરે હા રે બ્હેન! મારા વર વાત કરતા હતા, કે હમણાં તો મુંબઇની પારસણો પુરૂષો જેટલા હક્ક માગવા નીકળી છે! કહે છે કે શું પુરૂષો સ્વતંત્રતા ભોગવે, ને સ્ત્રીઓ નહિ! ઇશ્વરને ત્યાં તો બન્ને જીવ સરખા, ત્યારે કાયદો સ્ત્રી માટે નહિ કે શું?"

" અને છુટા છેડાની થોડી વાતો સંભળાયછે? જાણે ધણીતો ગામનો રખડતો કૂત—

" ને પુનર્લગ્નની વાતો કેવી ચર્ચાઇછે. હવે તો સુરત ને અમદાવાદ તથા ગુજરાત જીલ્લાની હીંદુકોમની ભણેલી સ્ત્રીઓ તો રંડાય કે પુનર્લગ્ન! બાઇરે! બલ્યો રંડાપો! કોણે સતીનો ચાલ બંધ કર્યો હશે?,,

"જોની બેન! હું તો ખરૂં કહીશ, રંડાઇને દુઃખ ભોગવવા કરતાં કાં તો સતી થવું સારૂં, ને નહિ તો પુનર્લગ્ન સારૂં."

"તારી દીકરી રંડાય ત્યારે, કે તું રંડાય ત્યારે, પુનર્લગ્ન કરજે. જો બિચારી મોઢેજ વાત કરી રસ લહેછે તે. ધર્મજ્ઞાન મેળવે તો–"!

"એજ મહોકાણ છેની! ભલેની કન્યાઓ ભણે, પણ અધુરો ઘડો છલકાય. તેમ અધુરૂં ભણે કેની તેથીજ આવો વંડેલવાડો થાયછે. અગર જો બાળકીઓને શાળાઓમાં ધર્મજ્ઞાન અપાતું હોય, કે ઘરકેળવણી અપાતી હોય કેની તો આજે જે બીગાડો થવાની વાતો ચાલેછે, તેમાંથી લેશભાર પણ બીગાડો થાય નહિ."

"પણ લોકો તો કહેછે કે પેલી નવલગંગાએ ધર્મજ્ઞાન મેળવ્યું હતું, ને તે કાં વંઠી ગઇ?"

"અને આ રાંડ કૃષ્ણા પણ વંઠી જશે. જોની પેલો ડાકટર રસિકતો ચોખો ફીરંગી ગોટલા જેવો તો લાગે છે. લોકો તો કહે છે કે ડાકટર તો એક અંગ્રેજ છોકરી સાથે પરણીને વટલી જવાનો છે, અને કૃષ્ણાને પણ વટલાવવાનો છે. વળી નવલગંગાના વરનો પત્તો નથી, તેથી તેણીને પણ કોઇ ફીરંગી સાથે પરણાવી દેવાનો છે. હાય, હાય, શો જમાનો?

આ પ્રકારે લોકોની નિંદામાં નિર્દોષ અને સુજ્ઞ માણસોનો સુઘટ વ્યવહાર કેમ ચાલે! અજબ છે. આપણાં હિંદુ કુટુમ્બો? શું કોઇનું ભલુ જોઇજ ન શકે! કેળવણી હીણ સ્ત્રીઓનો કેવો મહિમા! ડાકટર રસિકતો પોતાના ઉમંગી હૈડામાં હરખાતો કૃષ્ણાકુમારીને પોતાનું શૌર્ય બતાવવા, એક વક્તા તરીકેનો દમામ દેખાડવા, રાજ મેહેલ તરફ ચાલ્યો. નિંદાખોરોની નફરી લવરીને તિરસ્કારનાર, સાહસિક, દેશવત્સળ, વ્યાજ સ્તુતિને ધિક્કારનાર રસિક, માત્ર મનનો દોરેલો એકજ વૃત્તિપર ચાલવા લાગ્યો. અને એવા નિંદાખોરોને ચાંડાળ સમજી તેનાથી દૂરજ રહ્યો. વિદ્વાનો કહે છે કે.

चाण्डालः पक्षिणां काकः पशुनां चैव कुक्कुरः ।
कोपेमुनिनां चाण्डालः सर्व चाण्डाल निन्दकः ॥

તો પછી વિદ્વાન ડૉકટર રસિક અભણ હતો જે તેવું ન માને! निस्पृहस्य तृणं जगत् રસિકે, માત્ર કૃષ્ણાના પ્રેમને સ્વાધીન કરવા આ કાર્ય આરંભ્યું. માત્ર દરબારને સ્વદેશી પ્રજાની વિદ્વત્તા અને નિંદાખોરોની ઓળખાણ કરાવા ભાષણનો પ્રારંભ કર્યો.

રાજદ્વારમાં લોકોની ઠઠ મળી, કૃષ્ણા છુપી રીતે દરબારના જનાનામાં આવી. રસિકનું લેકચર સાંભળવા લાગી. દરબારને પ્રમુખ સ્થાન અપાયું, મુંબઈના અનુભવી પારસી મંડળ તથા બીજા અમલદાર વર્ગ પણ હાજર થયા, અને રસિકે ભાષણ ચલાવવા માંડયું.

લોકોમાં રસિકનું માન પથરાયું એમ દરબાર માનતા હતા. પણ એ માટે રસિક તો ઉલટુંજ ધારતો હતો. કેમકે તેને પોતાની જ્ઞાતિનો અનુભવ હતો. રસિકે નાગરી નાતના લગ્ન ખર્ચના કઢંગાપણા વિષેનું ભાષણ એક કલાકમાં પુર્ણ કર્યું.

રસિક નાગરિ નાતમાં જોકે તિરસ્કારરૂપ દેખાતો હતો, એટલે તેનાં આ ભાષણની અસર નિંદાખોર લોકોને શી રીતે થાય ? પણ રાજાનો માનીતો માણસ એટલે "परोक्षे कार्य हंतारं प्रत्यक्षे प्रिय वादितं" એ વાક્ય પ્રમાણ સર્વે રસિકનાં મુખપ્રતિ વખાણ કરતા હતા.

રસિકનું સંભાષણ પુરૂં થયું. સભામાં હાજર રહેલા નાગરભાઇની હૃદયની અંદર અદેખાઇનો દાવાનળ પ્રગટયો, પણ હાંજીહાં દાસોની રીતિ પ્રમાણે તે વેળાએ સર્વેએ માન આપ્યું. પ્રમુખ સ્થાનપર બિરાજેલા દરબારે ઉઠીને રસિક ચંદ્ર જેવા ભણેલા ગ્રાજ્યુએટના ભાષણમાં સમાયલા વિચાર માટે સ્તુતિ કરી, અને નાગરીનાતમાં ચાલતા લગ્ન ખર્ચના કઢંગાપણાં વિષે દરેકને સરળ અને સસ્તું કાર્ય થઈ પડે, એ બાબત બે બોલ બોલીને બેસી ગયા. તાળીયોના અવાજ વચ્ચે સભા બરખાસ્ત થઇ. રસિક ચંદ્ર, જાણે ઇંગ્લંડની પાર્લામેન્ટમાંથી હિંદી બજેટની જીત મેળવીને જાણે ભપકામાંજ પસાર થતો હોય તેમ, અથવા તો દેવતાઓનું કાર્ય કરીને શંકર મનમાં મોદ પામતા ગિરિયા તરફ હર્ષ વેગમાં જતા હોય તેમ દરબારના જવા પછી પાછળ રસિક ગઢમાં ગયો. આ સર્વ કૃષ્ણાએ જોયું, ને ભવિષ્યની આશા બાંધી. કેમકે તેણી જાણતી હતી કે.

> शैले शैले न माणिक्यं मौक्तिकं न गजे गजे ।
> साधवो नहि सर्वत्र चन्दनं न वने वने ॥

"सु. र. भा."

રસિક જતાં જતાં મેહેલના દીવાનખાનાની અને જનાનખાનાંની વચ્ચેના એક ન્હાના બગીચામાં કૃષ્ણા અને રસિકનો મેળાપ થયો. પ્રેમમાં પડેલું આ યુવાન જોડું થંભી ગયું–સ્તબ્ધ થઇ ગયું. અન્યોન્ય દૃષ્ટિ થતાં ચંદ્ર કુમુદિનીની અવસ્થા થઇ.

પ્રેમનો પ્રભાવજ એવો, પછી શું વર્ણન! સોનું અને તેમાં કુંદન જડયું. યુવાન અને તેમાં પ્રેમ મળ્યો. દૂધ તેમાં સાકર મળી. મોતીને તેમાં હંસ ચરનાર મળ્યો. હીરાને ઝવેરી મળ્યો. પછી શી ખામી!

રસિક, જ્યાં રસિકબાળા કૃષ્ણાકુમારી, જે રસિકનાં મધુરાં ભાષણ સાંભળવા છુપી ઉભી હતી તે તરફ ચાલ્યો. જાણે કુદરતેજ તેને એ તરફ પ્રેર્યો હોય, જાણે કૃષ્ણાએ પ્રેમજાળ નાંખી હોય, ને તેથી તે દોરાઇ આવતો હોય, તેમ તેની તરફ ગયો.

> Love, of its own fidelity assur'd,
> Ne'er studies the display on't!
>
> "*The Wife*," Act iii. 1.

પ્રકરણ ૧૧ મું

પ્રેમમાં પડેલું યુવાન જોડું.

> I have loved my last—and that love was my first!
> A passion like a seedling that did spring,
> Whose germ the winds had set; of stem so fine,
> And leaf so small, to inexperienced sight
> It passed for nought,—until with swelling trunk,
> And spreading branches, bowing all around,
> It stood a goodly tree! "*The Wife*" Act i. 2.

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

માઝા વૃદ્ધની ના મૂકાય, ન કયમે મિત્રો ઉવેખાય કે—
છંડાયે નવ લોક લાજ, ન વળી ફેલાય પાછી સમે;
તછોડયાં ન જ જાય મિષ્ટ વચને વિવેકથી કે ભયે,
તે તે નેહ! નહિ-નહિ,-ચરવડું; ત્યાં તે શું. માને ઘટે.

"અમરૂશતક"

બગીચાનુ બુલબુલ, ગુલાબપર ઘણા લાંબા સમયથી ટળવળતુ છતાં લગાર પણ પ્રેમ સુગંધનું ભોગી થયું ન હતું, તે આ વેળા કુદરતી રીતેજ મળી ગયું. "ધવળપુર સ્ટેશન પર મળેલી બાળા તે એજ' માર્ગમાં ઉભી થઇને વીજળીના ચમકારા પેઠે અદૃશ્ય થએલી શરમાળ બાળા તે એજ" આ રસોદ્ગાર રસિકના શાન્ત મુખમાંથી મન સમજાવવાજ નીકળ્યા. યુવાન જોડું ત્વરિત શું બોલે! આરસપહાણનાં પૂતળાંની પેઠે બન્ને ઉભાં—આડી નજરે, પ્રેમી નજરે, હૃદયના ખરા પ્રેમભાવથી અન્યોન્ય નિહાળવા લાગ્યાં. મનમાં પ્રેમોદ્ગાર છતાં જીભથી પ્રગટયો નહિજ, પણ સ્મિત ચેષ્ટા કરવા લાગ્યાં. કેમ જાણે ગુલાબ, બુલબુલને કંઈવની કરતુ હોય, તેમ કહ્યું.

ભટકે કાં બુલબુલ ભલાં, ગુલાબ અંતે તૂજ;
પરિમળ સ્વાદજ ચાખતું, ભવિષ્યમાં પણ તૂજ.

એમ તો સિદ્ધ કે પ્રિયદ્ વસ્તુ જેમ જેમ મળવાને હડીલી થાયછે, તેમ તેમ પ્રેમીની ઇન્તેજારી વધતી જાય છે. શકુન્તલાના સૌંદર્યનો પ્રેમસ્વાદ મેળવવાને દુષ્યંત અધીરો થયો, ને ઉર્વશીનું અધર ચુંબન કરવાને વિક્રમ* અધીરો થયો પણ તૃષિત બપૈયા સમાન મૃગતૃષ્ણિકા જોઈ ત્વરિત નિષ્ફળ થયા. તો રસિકની શી ગણતી!—

અજાણ રસિક કૃષ્ણાને વિસરી ગયો, ડૉરલીને તો સ્વપ્ને પણ જોઇ કે જાણી ન હોય, તેવી રીતે ભાન ભૂલી ગયો, અને આ ચકોરીની કાન્તિપર મોહિત થયો. આ કઢંગા સમયે, જોખમ ભરેલા સ્થળમાં આ મુગ્ધ બાળાને કેમ બોલાવવી! વિચારમાં પડયો. માત્ર ઘડીવારે મનમાં ઉભરાઇ રહેલા પ્રેમના જોસથી જેમ માધવ માલતી પ્રત્યે સ્વગત સ્વપ્નમાર્ગે સૂચવતો હોય તેમ, રસિક માત્ર પ્રેમાવેશમાં કૃષ્ણાપ્રતિ સુચન કરતો મુગ્ધ

*જુવો રાજા રવિવર્માનું "વિક્રમ, ઉર્વસીનું" ચિત્ર.

કુમારિકાને જણાયો. રસિક, હજુ એમ નથી જાણતો કે પોતે જેની પ્રતિ પ્રથમ પ્યાર કરેછે, તે કૃષ્ણાછે. તે તો માત્ર ધવલપુર સ્ટેશને મળેલી રસિકબાળાજ જાણેછે. રસિકે સ્વગત શું કહ્યું!

આશાવરી.

ખીલી ફુલવાડી–મદનની––ખીલી ફુલવાડી.
ઘેલી! ઘેલી, શાન્ત સહેલી! મદમત્ત કાં બની તન મન છેલી! ટેક
પ્રેમરૂપી પવને તું ઝુલતી. અમૃત યૌવનમાં તું ખીલતી;
મધુર પરિમળમાં મઘમઘતી, કરમાશે પ્યારી–**મદનની**–

સાખી.

કઠોર કાં થા કુમુદિની, ચંદ્ર પ્રીતે લહે પાસ;
મધુર વદન, સ્મિત હાસ્યથી, વધાવ પ્રિયતમ ખાસ–**ખીલી.**

પ્રેમ સંબોધન થતાં કૃષ્ણા, રસિકની હૃદયગામિનીરૂપ પ્રિયાંગના થયેલી હોય, તેના મનની વાતને પારખી ગઇ હોય, કુદરતી પ્રેમ સાક્ષાત્ મનસ્વી તર્કો ભવિષ્ય દમ્પતીને જાણે સુચવતા હોય, તેમ કૃષ્ણા, મનવેગના વહેતા વહેળા પર પમરતા સુગંધીમય પવનની લ્હેરી તરફ જોઇ બોલી–

ગુલાબ કંટક વાળુંછે, પણ નવ પ્રેમી માટ;
પવન મધુર પમરે સદા, પણ નવ ખૂંચે હાથ.
કઠોર છે બંધન થકી, રૂતુવિષે પ્રફુલાય;
માળી સીંચે સો ગણું, રૂતુ વિણ ફળ ન પમાય.

આટલું બોલીને જાણે ચાલી જતી હોય, તેમ કૃષ્ણા બગીચામાંહેનાં ગુલાબનાં ઝાડ પાસેથી જવા લાગી. રસિક માર્ગ રોકીને ઉભો. ગોપીઓ કેમ જાણે કૃષ્ણને જોઇ શરમાઇ જતી હોય, કાં તો યમુનાંના તટ પર, કે કાં તો મધુવનની વાટમાં કૃષ્ણે, રાધિકાને રોકી રાખી હોય, તેમ કૃષ્ણા અને રસિકની અવસ્થા થઇ. ગોપી, કૃષ્ણને વિનવવા લાગી. રસિક કવિ, દયારામેજ સંબોધ્યું–

ગોડીની હુમરી.

અબ જાનેદે અબ જાનેદે, સાંજ પરી ઘનસ્યામવે–ટેક
ત્યાંરે દેયાં મેં હુ પરેકી આઇ, બીત ગઇ જુગ જામવે. **અબ**
ઉધર પરેગી બાત હિલગ રહી. મોસું લોગ કરે બદલામવે. **અબ**
દયાકે પ્રીતમ કહે તુમ ભોરજ આઇઓ. આજ રહો ચૂપ બાલમરે, **અબ**

"પણ બાળા તમારૂં નામ!" કંપતે અંગે, ગ્લાની પામેલા મુખે, શરમા-તે ચ્હેરે, અને ધડકતી છાતી એ રસિકે પુછ્યું. કૃષ્ણા મુખમાં હસી. પોતે તો રસિકને ઓળખી ગઈ હતી, પણ રસિક પોતાને ઓળખતો નથી, તેથી કેવો પરાયા માણસ તરીકે મને પુછતાં ગભરાય છે? એવું સમજી સ્મિત હસી. રસિક તો શરમાઇ ગયો. એક વિદ્વાન ગ્રેજ્યુએટનું લાખ ટકાનું પાણી ઉતરી ગયું. કિમતી મોતી અકિમતી ગણાયું. પશ્ચાતાપ થયો. પણ કૃષ્ણાએ શાન્ત કર્યો. ત્યારે રસિક સ્તબ્ધ કેમ રહે! તેણે પણ સુચવ્યું.

ભેરવી.

નહિ કાલપર રાખો; કદિ નહિ—
જો બનતું હોયે આજજ તો—નહિ,
માઠાં ફળ મુલ્તવી રહ્યાનાં, તો નુકશાનજ કાં સાખો?
ભજશું જગ કિરતારને કાલે, ખબર નથી પળ કાં ભાખો—**જો, બનતું.**
જગત જનમની સજીંદગીમાં, બહુ કાંમ છે કરવાનાં;
કરશું કાલે, સહુ સમજથી—નહિ ભરૂસો કંઇ રાખો—**જો, બનતું**

સાખી.

પળની જીંદગી શોભતી, પળમાં ગત થઇ જાય;
કર કરથી કરગરી કહું, કર્મ કારણે કાંય.
ધનાઢય છે યૌવન મદે, અખૂટ ખજાને રૂપ;
દઇશિ કદી કંગાલને, ક્યમ ખૂટે રૂપ કૂપ?
તરસ્યો માગે તુજ કને, અધર પાન દે નાર?
હઠ છોડી તું કર રમા, ભલી સખાવત પ્યાર.—**નહિ.**

ઠુમરી.

ત્યારે કૃષ્ણાએ અન્યોક્તિ કરી—**જંગલો.**—
છોડો છોડો વાટ કાના? જવા દો મને રે;
જવા દો મને રે, કાના? ન માનો તમે રે—**છોડો.**
યમુનાને ઘાટે કાના, તજી લાજ ઉભા શાના?
જુવે લોકો છાનાં છાનાં, હઠો ને રે—**છોડો.**

"ન ગભરાઓ, મારૂં નામ કૃષ્ણા—હું નાગરવાડમાં રહું છું." એ-લું કહીને હસતી હસતી ચાલી ગઇ. જાણે ગોપીયોએ ઉપર પ્રમાણે ગાયન માં કૃષ્ણને સંબોધ્યું. "કૃષ્ણા" નામ સાભળી રસિકનું સંકોચાયલું હૃદયકમળ પ્રફુલ્લિત થયું: હસ્યો. મુગ્ધ પણ ચકોર બાળાની ચેષ્ટા જોઇને

મગ્ન થયો. નિશ્ચય થયો; આમંત્રણ થયું, અને પ્રેમ મળ્યો. કાં રસિક ન હરખાય ? પ્રભાતની વાટ જોવા લાગ્યો. કૃષ્ણાને પણ તેમજ થયું. ચંદ્રના પ્રેમમાંથી વિખૂટો થઇને ચકોર ક્યારે ચકવાકી પાસે જાય ? વાંચનાર ? તું પણ અધીરો થશેજ. પ્રિય ડૅારલીના પ્રેમમાંથી છુટીને રસિક, કૃષ્ણાના પ્રેમપાશમાં ક્યારે સપડાય ? એ જોવાને તું આતુર છેજ. પણ દ્વીદમ્પતી જોડાનાં સ્વરૂપ ત્વરિત જણાશે. શું જ્યાં પ્રેમછે, ત્યાં પ્રેમી મળવાં મુસ્કેલ હોય! ના—ના!— પ્રિય વાંચક!

પ્રેમી જનની પ્રેમતા. જાણે પ્રેમી જન્ન;
કાવ્ય કળા કવિ જાણશે, ઝવેરી, હીરો મન.
વિરહીજનની વેદના જાણે વિરહીજન્ન.
પ્રસુત પીડા જાણશે, વંધ્યા શું નિજ મન !

પ્રકરણ ૧૨ મું.

નિ:સર્ગીય પ્રેમનું પ્રાગટ્ય.

Grief cannot come where perfect love exists,
Except to heighten it, ane vanish from
That which it could not scare away.

"*Sardanapalus.*" Act. ii. I.

જાગૃતે કે સુસુપ્તે વા, નિદ્રાયે સચરાસરે:
પ્રેમ નિ:સર્ગીય તો ત્યાં ફરેછે સરવ સ્થળે.
જ્ઞાનીં કે દર્દ સુખ હોયે, તોયે પ્રેમવહે ખરે;
ભોગ સંયોગ ના ન્યાળે, વિના તેડયે ફરી મળે.

રાજદરબારના બગીચામાંથી ચાલી નીકળેલો બુલબુલ (રસિક) પોતાનાં મનોહર ગુલની વિટંબનામાં પડયો હતો, અને હવે એ મુગ્ધકન્યાને પોતાની પ્રિયા કેમ કરવી! એ વિચાર કરતો નીચેની ગજલ ગાતો હતો

ગજલ.

બાગમેં તડફ્ડતા હય બુલબુલ ગુલ મીલાનાં મુશ્કેલ;
આગમેં જલતા હય મેહબુબ જાન બચાનાં મુશ્કેલ.
મુબારક હય આપસેં ઇશ્ક આશકકો યા જલ્લાદ;
તલેસમ હયે અજબ યેહ યારીકા વ્હાંજી જાના મુશ્કેલ.
કદમ પોશીદે મુરવ્વતસે ચાહે રેહના હજુરે આપ;
ફલક બદલતા હય રંગ ચશ્મ છુપાના મુશ્કેલ.

એમ સંગીત ધ્વની કરતો ડૉકટર રસિક આગળ ચાલ્યો. સૂર્ય, પોતાનાં કીર્ણને અંગમાં દાબી જગતને હર્ષથી ઉદયની આશા આપી, માનવથી દૂર થતો થતો, તે સમુદ્રને પશ્ચાત્ કિનારે આવ્યો. તારાગણુ આકાશમાં દૃષ્ય થયા અને આકાશનો રંગ વિચિત્ર થયો જેવોકે—

नीलाभ्रगर्भनिपतत्करकास्ततोऽति-
श्रान्तापतद्रविसमुच्छालिताब्धिबिन्दून् ।
संध्याति राग दहना कलिताष्ट मूर्ति-
विस्फोटकानुडुगणानू जनता शशङ्के ॥

"गो. ली. काव्य" सर्ग. ९-२१.

આ સમયે રસિકનું હૃદય એક કમળના પ્રિયદ્ ભ્રમર સરખું થઈ પડયું હતું, અને તેની અવસ્થા નીચેના ભ્રમરાષ્ટકના પદ્યને મળતી હતી.—

रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं ।
भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पङ्कजश्रीः ॥
इत्थं विचिन्तयति कोशगते द्विरेफे ।
हा हन्त हन्त नलिनीं गज उज्जहारः ॥

"भ्रमराष्टक"

હવે તેને બીજી ભ્રાન્તિ ઉત્પન્ન થઇ. દુષ્યંતની પેઠે શકુન્તલાનાં સ્વરૂપનું, વાક્યપટુતાનું, અને મમતાળા હૃદયનું સ્મરણ થવા લાગ્યું. તેનું આકર્ષાયલું હૃદય જાણે એક અંગ્રેજ કવિના વિચારને મળતું થયેલું હોય, એમ દૃષ્ય થયું.

"It was no longer the voice that made
My soul plant itself in the ears."

વળી જાણે કૃષ્ણાના મધુર સ્વરની પરિચિત માળા ત્વરા પડી ગઇ હોય, અને પોતે પ્રેમને સત્ય કરવા તે પેહેરી લઈ રઘુવંશનો આ શ્લોક સ્મરણ કરતો હોય, એમ રસિકને જણાયું—

तया स्त्रजा मंगलपुष्पमय्या विशालवक्षः स्थललम्बया सः ।
अमंस्त कंठार्पित बाहुपाशाम् विदर्भराजात्ररजां वरेण्यः ॥

"रघुवंश." स. ६-४८

પણ સ્નેહ દોરી કાઠિણ્ય છે, એમ સમજી આ વાકય ધ્યાન પર લીધું—

"The course of true love never did run smooth"

શકુન્તલારૂપ પ્રેમ ભક્તિએ દુષ્યંતને તાજો કર્યો. કૃષ્ણાના દૃષ્ટિપાતથીજ આલ્હાદજનક પ્રશ્ન, અનુભવિ વિદ્વાન ગ્રેજ્યુએટને શાળા શિક્ષણદ્વારા સ્મરણ થયું.—મનમાંજ બોલ્યો, મુખમાંજ હસ્યો.

" She speaks, yet she says nothing; what of that!
" Her eye discourses, I will answer it,

" *Romeo and juliet*" Act. ii-i.

આહા કૃષ્ણા? તને ઉર્વશી કે મેનકાની ઉપમા આપુ! તને રંભા કે તિલોત્તમા કહું? શી તારી મધૂરતા! શી તારી મનોહરતા!

यत्र प्रमदानाञ्चक्षुरेव सहजं मुंड़मालामंडनं भारः
कुवलयदामानि कपोला एव सततमालोककरा विमत्रो माणिप्रदीपा

વળી જાણે—"રસીલી રીસાઇ સૂતી મીચીજ મિથ્યા વચન એ" તેવી ચેષ્ટા કરતી, નયનનાં બાણ મારી કામને પ્રફુલ્લિત કરતી સુંદરીએ રસિકને ઘાયલ કર્યો હતો. એ ઘડીની નયન ક્રીડામાં કુલ દડે પણ રમ્યાં. આહા!

પટકૂળ મધ્યે સેવા વેગે મુષ્ટ કર પલ્લવે,
ત્રુટિત ફૂલની માળા ફેંકે પ્રદીપ બણી બળે;
દર્શી ચકિત શી, તન્વી વાલા તણી દગ આવ રે,
મધુર મધુર ક્રીડાંતે કે વળી વળી તે જુવે. "અમરૂ શતક"

વળી જરાવારે જાણે—નીચું જોયે લાજે, પિયુ પકડતાં પાલવ; અને

સરી સંકોરી લે ભુજ ભરી ભીડંતાં, નિજ તને;
પરિહાસે પેલા મલ્લપતી સખીના સુમુખડે,
જુવે, ના બોલાયે; નિજ થકી નવોઢા ઉર રહે. " અમરૂ શતક"

રસિક, સમુદ્ર કિનારાપરની મનસ્વી મોજ લઇને આવી અવસ્થામાં મદમત્ત હસ્તીની પેઠે ઘેર ગયો, પણ રાત્રે નિદ્રામાં શું સ્વપ્ન હોય ! પ્રિયસુંદરી કૃષ્ણાજ તો—અને કૃષ્ણાને કોણ ! પ્રિયત્તમ રસિક—આવા નિ:સર્ગીય પ્રેમને માટે એક અંગ્રેજ કવિ લખેછે કે

" Whatever of love sinks the deepest is felt
at first sight; is streams an us abrup
from the clond, a lightning flask a
destiny revealed to us face to face"

સમજુ અને ઉધરતી બાળાને આ પ્રથમ કામ ચોરે સપડાવી. મદનની ફુલવાડીનો સુગંધી સ્વાદ લેવાને આ ચકોરી પ્રથમજ ભાગ્યશાળી થઈ. ભાગ્યવંત થયા છતાં રાત્રીના સંતાપને લીધે દુ:ખી થઇ. યુવાન, અનુભવી અને નવોઢયા પણ વિરહી ને મુઝાયલી બાળાને યુવાનીએ બહુ પીડી.

જ્યાં સુધી પ્રેમસ્વાદ ચાખ્યો નહતો, ત્યાં સુધી તે અજાણ મુગ્ધ હતી. પણ જ્યારે છુટથી ભાગ લીધો, ત્યારેજ મદને તેણીને પીડી. આ પીડાનું વર્ણન વાંચકને એટલુંજ બસ થશે, કે—

आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशोह्यंगनानाम् ।
सद्यःपाति प्रणयिहृदयं विप्रयोगे रुणाद्धि ॥ "मेघदूतम् "

અથવા—

आशातन्तुर्न च कथयताऽत्यंत मुच्छेदनीयः ।
प्राणत्राणं कथमपि करोत्यायताक्ष्याः सएकः ॥
"मालती माधवम्."

આ પીડામાં રાત્રી પ્રસાર થઇ. પ્રભાતમાં રસિકને મળવું શી રીતે ! એક યુકિત શોધી કહાડી. રસિકને પણ એજ સ્વપ્નાં આવ્યાં. પ્રભાતની રાહા જોતો, રસિક અર્ધ જાગૃત અને અર્ધ સુષુપ્ત અવસ્થામાં રહ્યો પ્રભાત થયું. અને તેણે પણ કારણ કહાડ્યું. પ્રેમને મળવું તેમાં શું ?

કવિત

રંગ રસિક ચુસે રસદાર, નહિ રસહીણ ગમાર વિનોદી,
હોય ભલે કદિ ભૂમિતળે પણ તોય રસજ્ઞ લહે ભમી શોધી;

કોણ કહે ત્રણ લોક ભમે અહવા નિજ પ્રેમની ચીજ પ્રમોદી,
પ્રેમ નિહાળી શકે નિજ પ્રેમી બહુ દુરથી લહે ખેંચી અશોધી.
વાહ ! ધન્ય નિઃસર્ગિય પ્રેમનું પ્રાગલ્ભ્ય ! અસ્તૂ !– પણ કોણ જાણે !
પ્રેમી ! વિરહીની પીડા તુંજ જાણે !

काव्यःकरोती काव्याणि रसःजानाति पंडित; ।
रसःजानाति स्वामिनं ॥

પ્રકરણ ૧૩ મું.

રસિકચંદ્રની પ્રેમજાળ.

All senses to that sense did make these repairs,
To feel only looking on foirest of fair;
Methought all his senses were lock'd in his eye,
As jewels in crystal for same prince to day.

રાત્રી વીતી. પ્રભાત થવા આવ્યું. સૂર્ય પોતાની મૂળ સ્થિતીમાં આવી ચડ્યો. પ્રેમાધીન બાળાની યુવક સ્થિતીથી પ્રગટ થયેલો પ્રેમી દાવાનળ એટલો તો તેને પીડવા લાગ્યો, કે તેને શાન્ત કરતાં સૂર્યના તાપે તો અધિક સંતાપ પેદા કર્યો. નિર્દોષ કૃષ્ણા, રસિકનું નિર્મળ મુખ મેળવવાને તરસી રહી, પ્રેમભાવથી ભેટવાને અધીરી થઈ ગઇ, પ્રિયને મળીને હૃદયાલિંગન આપવાને ઉત્કંઠીત થઈ. લાંબા સમયની યોજના આ સમયે પુર્ણ કરવાની ઇચ્છા ધરાવા લાગી. રસિક, કૃષ્ણાને; તો કૃષ્ણા, રસિકને પૂર્વકાળથી પ્રેમભાવના ગુપ્ત સંસ્કારે મનવેગે સ્વાકર્ષી રહ્યાં હતાં, તેને પ્રગટ જોડાવાનો સમય આવ્યો. પ્રેમના શિખરપર ચડેલાં રોમાંગે જયુલીયટનાં જોડાંને પ્રેમદર્પણ દ્રશ્ય થયું. કૃષ્ણાએ એમ કહયું કે—

"Love's heralds shonld be thoughts,
Which ten times faster glide than the sun's
beams"—
"*Romes and Juliet*" Act ii-v.

આ પ્રકારે હૃદયપ્રણિત રસિકને મનસ્વી આલિંગન દેવા લાગી, ત્યારે પ્રેમી રસિકને કૃષ્ણાની પ્રેમમોહિનીએ કેવો ઘેલો કર્યો હશે? માધવને, માલતી વિષે થતી શંકા રસિકના હૃદયમાં કાં પ્રવેશ ન થાય!

प्रियसखि किंतावत्तस्य महानुभावस्य ।
स्वाभाविका इव मुहूर्त संनिधायिनो ॥
जनस्य विपलंभयित्रका विलाप्ता ।
आहोस्विद्यथा प्रियसखी संभावयाति ॥

આ પ્રકારે પ્રેમી જોડાનો વિતંડાવાદ સૂર્યના અસ્તથી તે ઉદય સુધીમાં સિદ્ધતા પામ્યો. પ્રેમનાં મદન પૂતલાંએ ખરો પ્રેમરૂપ માર્ગ હસ્ત કરી લીધો. આજ સુધી પ્રેમને અન્યભાવે ભજતા હતાં. હવે તદ્રુપાકારે પુજન કરવા લાગ્યાં. ભવિષ્યની કલ્પના સિદ્ધ થવાનાં શુભ ચિન્હ જણાયાં; મનનો સંદેહ અને અંગનો અનુકંપ ક્ષીતિ પામ્યો. ચંદ્રનાં શિતળ કીર્ણોના પ્રકાશ માફક ભવિષ્ય દમ્પતીનું હૃદય સ્વચ્છ થયું. આ વિલાસી યુવક જોડાં હવે કઇ દશાને પાત્ર થશે, તે જોવાનું અપૂર્ણ રહ્યું. પૂર્વ સંસ્કારે રસિકને, નવલગંગાએ આપેલી અભિલાષા, અને એ અભિલાષાપર ટકી રહેલો પ્રેમસન્યાસી અનાયાસે મધુર ફળને પ્રાપ્ત થઇ શક્યો. એ પણ યત્પૂર્વં વિધિના ललाट लिखितं तन्मार्जतु कः क्षमः" કેમકે "લિખિતથી બચી જાવા છે નહિ કોઇ ડાહ્યો."

રસિકના ભાપણની પોપટને અનંત અસર પેદા થઇ હતી. પોતાની બાળક બહેનને યોગ્ય વર મેળવી આપવાને તે ભાગ્યવંત થયો હતો. કાકાની અદેખાઇ અને કાકીની ક્રૂરતાનો ભોગ થઇ પડેલી ગંગા રવડી, પણ કૃષ્ણાને તો સ્વતંત્ર અને વિચારશીલ બંધુ પોપટે યોગ્ય સ્થાનેજ દીપાવવાનો દૃઢ વિચાર કર્યો. કૃષ્ણા હજુ કંઇ પણ મિષ કરી, રસિકચંદ્રને બોલાવવા, પોપટને સંબોધે, તે પહેલાં પોપટેજ કૃષ્ણાને કહ્યું

"કૃષ્ણા? ડૉકટરનું જમવાનુ આપણને ત્યાં કરવું છે."

"એ મોટાં માણસ આપણે ત્યાં આવે?" હૃદયના ઉલ્લાસથી, પણ

મમતાળાં વચનોમાં સમાયલી મધુરતા દેખાડી, કૃષ્ણા અમૃતરસનો પ્રવાહ ચલાવતી હોય, તેમ બોલી. પ્રભુની કૃપાથી અનાયાસે મળેલી તક, સુવર્ણ સૂર્યોદય સમાન હૃદયમાં પ્રકાશિત થઈ, મુગ્ધા અતી આનંદ પામી.

"હું જાઉંછું. ડૉક્ટર ના નહિંજ કહેશે. તું સર્વ રસોઇ તૈયાર કરી રાખજે"

"વારુ, જાઓ. હું રસોઇની તૈયારી કરી રાખુંછું." હસતા વદને, પણ સભ્યતાથી કૃષ્ણાએ કહ્યું. આનંદરસમાં ડૂબેલી કન્યાના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. પા ઘડીના મેળાપમાં બગીચાનાં ઝુલણુલે હરેલું ચીતડું ધડકતું હતું. કલાકના કલાક મીઠી, માર્મિક, ને રસીલી વાતો કરવાની ભવિષ્યમાં શુભ વેળા આવ્યાથી બાળા બહુજ હરખાણી. વળી ભાઇની પણ એવીજ ઇચ્છા, એટલે દુધમાં સાકર અને સોનામાં કુન્દન મળ્યું.

"કાર્ય ફળીભૂત થવાનું હોય, ત્યારે સમય સંજોગ એકસરખા મળી આવેછે."

રસિકને શરમમાં નાખીને, પોતાની બ્હેનને તેનીસાથે વરાવવાના વિચાર કરતો પોપટ જતો હતો. તેવામાં રસિક માર્ગમાંજ મળી ગયો. અન્યોન્ય દ્રષ્ટિ મળતાં હર્ષથી ભેટયાં અને તુરંત પોપટે રસિકને આમંત્રણ કર્યું. "ભાવતું હતું ને વૈદે કહ્યું." વગર આનાકાનીએ રસિકે આમંત્રણ કબુલ કર્યું. પણ પાંડિત્યતાના પ્રતાપે રસિકે એટલું પણ શિદ્ધ કર્યું "મને વધુ વખતે તો રોકશો નહિ કેની?"

"ભોજન કરી તુરત આપ પધારજો." રસિક હૃદયમાં હરખ્યો. પોતાની ઇચ્છા પાર પડી. પોપટનો અત્યાગ્રહ, પોતાની પસંદગીને બહુ ફળદ્રૂપ થઇ પડયો. લગાર મુંબઇના લોકોની સોબતનો પ્રભાવ બતાવ્યો.

"મને ક્ષમા નહિ કરશો? હું દરેક કામમાંથી પરવારી મુંબઇ જવાની તૈયારીમાં છું."

"તમારા જેવા સુજ્ઞ માણસને હમારૂં ગરીબ ઘર પસંદ ન હોય તો તેમ."

"હું તવંગરની પરવા નથી કરતો. મને જેટલી ગરીબ બન્ધુપર શ્રદ્ધા છે, તેટલીજ તવંગરપર ધિક્કાર છે. મગરૂરીમાં ડૂબેલા અને ખોટી હોંસિયારીમાં ફસેલા પૈસાદારોના નામપર પૂળોજ મૂકો. તમો મારા બાળસ્નેહી છો. સંસ્કારી સગપણના બન્ધુ છો. ધર્મના સાથી છો. ત્યારે ત્યાં કાં ન આવું? કહો તો તમારી શેવામાં સદા પડયો રહું. દરબારગઢ પછી. પણ તમારૂં ઘર પ્રથમ. ચાલો." રસિકે સ્વાર્થે ટેપ નાગરી વિવેક કર્યો.

" સ્ત્રાર્થની લાયકીનાં વચન, અમૃત કરતાં પણ અધિક મધુર હોય છે " પોપટ શી રીતે સમજે ? એ તો રસિકની મોટાઇમાંજ ઘેલો બનેલો હતો ! શરમાળ પોપટ, રસિકને પોતાને ઘેર લઇ ગયો. કૃષ્ણાએ જોયો. હવે સંસર્ગીય પ્રેમનો ઝરો શિતળ વાયુની લ્હેરકીએ ઉડવા લાગ્યો, એટલે પવનનું શું પુછવું? દરેક દર્દ દુઃખ નાશ થયું. રસિક, મર્મમાં જેમ કૃષ્ણા સાંભળી હર્ષ પામે, પોતાનો વિચાદઢ કરે, તેમ મોટે મોટે બુમ મારી તડાકા ભડાકાથી વાતો કરવા લાગ્યો. પોપટતો દંગજ થઈ ગયો. વિલાયતના વેપાર, ત્યાંની શેહેરી રચના, ત્યાંનો રાજકારોબાર, ત્યાંની કેળવણી, ત્યાંના હુન્નર અને ત્યાંનાં માણસોના ખવાસ ઉપરાંત મુંબઇની શીસિયારી. પારસીઓની આગળ પડતી હાલત, વેપારીયોની વેપાર સંબંધી હીલચાલ, ખોજા, વોરા, ને મુસલમાનોના રોજગારો. હાઇકોર્ટ, મ્યુનીસિપાલ, સેક્રેટરી ઑફીસ અને પોલીસકોર્ટ, દરિયામેહેલ, વિકટોરિયા ગાર્ડન, અને દીવાનશાળાને પણ રસિકે પોતાના ભાષણના સપાટામાંથી છોડી નહિ. કૃષ્ણા, રસિકની વાતો સાંભળીને દંગજ થઈ ગઈ. પોપટને, એવો વગ વાળો સંબંધી મળે, તો પોતે કેવું ભવિષ્ય ખીલાવી શકે! એ આશામાં મગ્ન થયો. જમવાની વેળા થઇ, પણ એટલામા બહારનું કંઇ અગત્યનું કામ આવવાથી પોપટને જવું પડયું. પોપટે, રસિકની કનેથી વિનતી સહિત રજા માગી, રસિકને અપમાન ન થાય, એવું કહી પોતે બહાર ગયો. રસિકને તો એજ જોઇતું હતું, કેમકે મધુરી મેનારૂપ કૃષ્ણાની સાથે લગાર ચતુર શુકને પોતાનો પ્રેમ દઢ કરી છુટું પડવું હતું.

"કળિકાળનો સમય એટલો તો દુષ્ટ અને હાનિકારક છે, કે અગર સગાં ભાઇ બહેન પણ છુટથી એકાન્તમાં રહેતાં હોય, તો અવષ્ય નિંદાખોર લોકોની અસ્વચ્છ લવરીથી ઉત્પન્ન થતા અપવાદમાં તેને સપડાઇ જવું પડે."

સમય તો ઠીક આવ્યો. પણ હવે વાર્તાની શરૂઆત કેમ કરવી ! રસિકે કલ્પના કરીને વિષય ગોઠવ્યો, અને પ્રકરણોના વિભાગ પણ પાડયા. કાર્યનો ઉદ્દેશ તો કલ્પેલો હતોજ એટલે શરૂ કરવાનીજ ખોટી.

" તમારૂં મધુર જળ પાશો?" નમ્ર સાદે રસિકે, કૃષ્ણાને ઇસારો કર્યો. પાણીને સ્થળે દુધ લઇ કૃષ્ણા રસિક તરફ આવી. શરમાળ પૂતળી ઘડીમાં નીચું જોતી, અને નીચું મૂખ છતાં ભમરની કમાન ઉંચી કરી અણિયાળી આંખનું બાણુ રસિક તરફ ફેંકી હંસગતીએ ચાલતી પ્રવેશ

ફરીને દુધનું પ્યાલું રસિકના ટેબલપર મૂક્યું. મર્યાદશીલ કન્યા રસિક તરફ એક દ્રષ્ટે જોઇ, ઉભી રહી—

"આટલી તસ્દી ! જરા ત્યાં દુધ ?" રસિકે આશ્ચર્યતાથી કહ્યું.

"ગરમ થતુંજ હતું. પ્રભાતમાં હમે આ બદલે દુધજ પીયે છઇએ "

"પોપટભાઇએ પીધું?."

"આવશે, ત્યારે પીશે. એમને માટે હવે ગરમ કરવાનું છે."

"પણ હું ચા પીને આવ્યો છું, એટલે—

"હમારા ગરીબ ઘરનું કંઇ તમને મોટા માણસને પસંદ નહિ પડતું હશે"

"મને શરમાવો છો. વારૂ." હસતે મુખડેજ રસિકે દુધ પીવું શરૂ કીધું. વળી કંઇ નવ્વોજ દાવ રમવો પડ્યો.

"આ દેશી દુધની મીઠાશ, તેની અદ્‌ભૂત કૌશલ્યતાથી કરેલી બનાવટનું પરિણામ છે!"

"મુંબાઇનું સુધરેલું અને સુગંધીદાર દુધ તો ક્યાંથી હોય!" કૃષ્ણાએ મર્મમાં કહ્યું.

"સ્નેહની કને સર્વ સરખું." રસિકે, દાવ અજમાવ્યો. "સ્નેહનું સુખ્યું ભોજન, મન વિનાના અમૃત ભોજન કરતાં અધિક પ્રિય હોય છે."

"આ સર્વ અંગ્રેજી વિદ્યાની ખૂબી. શબ્દે અને વાક્યે વાક્યે અલંકાર આપવાનું અંગ્રેજી વિદ્યાનું પ્રેમપ્રબળ ઉત્કૃષ્ટ હશે."

"ત્યારે તમે ક્યાં એ વસ્તુથી ભાગ્યહીણ છો!" રસિકે, કૃષ્ણાના અભ્યાસની વાત જાણવા અનાયાસે મળેલી તકનો ઉપયોગ કર્યો

"ગુજરાતી શીખતાં લોકો કરડી ખાય, તો અંગ્રેજીની શી વાત! તોપણ સમય આવશે તો—

"આવશે. તમારી ઇચ્છાજ છે, તો ઇશ્વર તમને સાહ્ય થશે."

"આનાચાર, અબળા અને અસંબંધપણામાં એ દશાએ કેમ પહોંચાય! મગતરૂં આકાશમાં ઉડવા ધારે, પણ કંઇ પાર પમાય!"

"હિમ્મત, ધીરજ, અને ખંત, એ માણસની અભિલાષા પૂર્ણ થવાનાં સાધનો છે."

"કોઇ એવા જનની કૃપા થશે તો વળી જોઇશું"

"થશે. તમારી ઇચ્છા હશે, અને નહિ થાય એવું બને! પોતાનો વિચાર પકડો જોઇએ" માર્મિક વાતો ચાલી. સુંદર વિનોદ શરૂ થયો,

" ઇશ્વરેચ્છા—ભાગ્યશાળીનેજ તેવું સાંપડે."

" અસ્તુ! તમારી મુખમુદ્રા પરથીજ જોઇ શકાય છે."

" ગરીબની મશ્કરી કરવાને સૌ ચાહે."

" પણ તે પોતાને ગમવું જોઇએ."

" તમને ગમતું હશે, કેમ?"

" એનો પ્રત્યુત્તર કેમ આપી શકાય!"

"મન જવાબ આપે, એટલે મુખની જરૂર નથી. પણ પોપટભાઈ આવ્યા."

કૃષ્ણાએ પોતાનું મુખદર્શન અદૃષ્ય કર્યું, રસિક મૂળ સ્થિતીમાં મળી ગયો. કૃત્રિમ દેખાવથી પોપટને મળ્યો. બનેલો બનાવ વિસરી ગયો. થોડી વાર થતાં જમવાનું તૈયાર થવાની ખબર આવી. જમવા ઉઠયા. કૃષ્ણાએ છુપી જગ્યા શોધી. બીજી સંબંધિનીએ રસિકને જમાડયો. જમીને ઉઠ્યા, એટલામાં બે પાંચ મિત્રો આવી ચડયા. રસિકને ભય લાગ્યો. પણ એ ભયનું છેવટ તો સુખદ નીવડયું. કૃષ્ણાની સાથે સંસાર સંબંધ જોડવા એ સર્વે આવ્યા. રસિક અને કૃષ્ણા લગ્નથી જોડાયાં. રમણીય કૃષ્ણાની નમણી નયને નિહાળીને તુરત પેલા આવેલ માણસ સાથે રસિક વિદાય થયો. આ ચકોર ચતૂરિકાનો સંબંધ જોડાવનાર કોણ હતા! એ સંબંધ શું પોપટલાલના ઘરમાંજ નક્કી થયો હતો? શું નાગરી નાતમાં એવો રિવાજ હશે કે કન્યાનાં માબાપો, વરને પોતાને ત્યાં તેડાવીને ચાંદલો કરે? ના. જે માણસો આવ્યાં હતાં, તે રસિકના અને પોપટના મિત્રો હતા. તેઓ તો માત્ર રસિકને શોધતા શોધતા મળવા આવ્યા હતા; ને પ્રસંગોપાત વાત નીકળતાં પોપટના મિત્રે એક ટુચકો મૂકી દીધો હતો, કે જે ટુચકાનું પરિણામ રસિક અને કૃષ્ણાના સંબંધ જોડાવવાનું આવ્યું હતું. રસિક, મિત્રો સાથે પોતાને ઉતારે ગયો, આ વાત દરબારના કુમારને કાને ગઇ, અને કુમારનાં માતા મારફતે સર્વે કામની ગોઠવણ થઇ. તેજ દિવસે નગ્ર અને કુટુંબમાં જાહેર થયું કે કૃષ્ણાનું વેવીશાળ રસિકચંદ્ર સાથે નક્કી થયું. આ ખબર ફેલાયા પછી લોકો તરેહવાર જાતનું બોલવા બેઠા. કૃષ્ણાની, નિર્દોષ ગંગાની સ્થિતિ આવશે; એવાં વાકયો ઉચ્ચારી કેટલાકે નાશીપાસ કરી દીધા. પણ પોપટ સ્વતંત્ર ત્યાં શું ઉપાય! કૃષ્ણાના

મનની ઇચ્છા પાર પડી. રસિક, માણસમાં આવ્યો; અને આવતું સંગતનું* વર્ષ ગયા પછી લગ્ન કરવાનું નક્કી કીધું,

એક માસની ગરમીની રજા પુરી થઈ, અને રસિક તથા કૃષ્ણાને છુટા પડવાનો વખત આવ્યો. ભવિષ્યનાં સાથીને અહોનિશ એકત્ર રહી આનંદ લેવા માટેનો સમય ઘણો દૂર ગયો, એટલે સમયાનુસાર ચોક્કસ સ્થળે એ પ્રેમી પંખીડાં મુલાકાત લઇ, થનાર વિયોગનો લાભ લેવા માંડયાં. હવે તો પત્રવ્યવહાર પણ શરૂ થયો. ગંગાના પૂર્વ પ્રેમની ગરજ કૃષ્ણાએ સારી. વિયોગ દિવસ નજદીક આવતા ગયા, તેમ તમે બન્નેને અધીરાઇ વધતી ગઇ, કુમુદ અને ચંદ્રની દશા થઇ—રસિકને મુંબઇ જવાને એજ દિવસ રહ્યા, હવે પ્રેમનાં કારી બાણે દરેકનાં જખમી કરેલાં હૈયાં વધુ પીડાવા લાગ્યાં. પણ પોપટને રાજનગરથી તાર આવ્યો, એટલે તેણે જલદી ઉપડી જવાની તૈયારી કરી. છેવટની મુલાકાત કર્યા વિના કેમ જવાય ! મુલાકાતની કંઇ જરૂર ન હતી, કેમકે રસિક અને પોપટભાઇને જે રેલ્વેમાં જવું હતું, તે રેલ્વેનો માર્ગ ધવલપુર સ્ટેશન સુધી એકજ હતો એટલે પોપટ, કૃષ્ણા, અને રસિક, ત્રણે જણ એકજ સેકન્ડકલાસના ડબ્બામાં બેઠાં. અને શુભ સમયે સંબંધીઓના આનંદ વચ્ચે બાવલપુર સ્ટેશન છોડયું. રાત્રીએ આઠ વાગે ટ્રેન એકદમ કૂચ કરી ગઇ.

જખમી પંખીડાંને ઊંઘ શી રીતે આવે ! સેકન્ડ કલાસના ઉપરના માંચડાપર પોપટ તો ઊંઘી ગયો. તેને તો નિદ્રાએ એકદમ દાબી દીધો. માત્ર રસિક અને કૃષ્ણાનીપર કૃપા કરી. નિદ્રાએ પોપટને પરવશ કીધો, એટલે બરાબર રાત્રીના દસ વાગે કૃષ્ણા અને રસિકની પ્રેમભરી વાતો શરૂ થઇ. માત્ર તેઓના સ્વર બન્નેના કર્ણમાંથી અન્યદ્વારા જઇ શકે નહિ, તેવી યોજનાથી વિનોદ શરૂ કીધો. પોપટ કદી એકાએક જાગૃત થાય, તોપણ કોઇ જાતની અમર્યાદા ન દેખાય, એવી સગવડથી આ ભવિષ્યનાં જોડાં મુસાફરી કરતાં આનંદમાં સમય ગુજારવા લાગ્યાં—વિનોદ કેમ શરૂ થયો? બહાદૂર કલાનું નૉવેલ વાંચતાં એક કાવ્ય કૃષ્ણાના મુખમાંથી નીકળી પડયું—

*બારવરસે એક વર્ષ એવું આવેછે કે જેમાં બે નદિયોના સંગમ એકત્ર થાયછે. જ્યારે સંક્રાતી યોગ બદલાય છે, તેને સંગતનું વર્ષ કહે છે. તેમાં શુભકામ કરવાને શાસ્ત્રકારોએ મના કરી છે. એ વરસને ગોદાવરીનું વર્ષ કહે છે.

રસિકે આ કાવ્ય સાંભળ્યું. અને તેનો જે ઉત્તર પોતાના મગજમાં રમી રહેલો હતો, તે તુરત યાદ આવતાં કૃષ્ણાને કહી સંભળાવ્યો. વિનોદ શરૂ થયો.—

“પ્રિય રસિક!” આટલું બોલી કૃષ્ણા હસી પડી. શરમાણી. વાતો પ્રસંગના આવેશમાં બોલી તો જવાયું, પણ ખમચી. ફરી મર્યાદા છોડી બોલી—“હું તમને રસિક કહું તો!”

“તેમાં શું ખોટું? વરનું નામ લેવામાં દેશી સ્ત્રીઓના વેહેમને પાપ લાગે, પણ મને રસિક એટલે રસીલો એવો ઉપશબ્દ કહી મન રીઝવવામાં શુ? હું તો આનંદ પામીશ. તમને હું તો “કુમારી” કહીનેજ બોલાવવાનો?”

“વારૂ, ત્યારે તો હવે અમે રાજકુંવરી જેવાં ગણાયાં?”

“હા. જો વિઘ્ન ન નડે તો. ગંગા તો કોણ જાણે ક્યાં ગઇ, પણ પ્રભુ તમને હવે દૃષ્ટિથી દૂર ન કરે, તો બસ!”

“હવે તો વજ્રલેપ થઇ ગયું.”

“હજુ પ્રેમની ઇંધાણીનું કંઇજ ચિન્હ નથી. પ્રથમ મુલાકાતની યાદગીરી શી રીતે રહે?”

“પ્રેમની યાદગારી હૈડું; કેમકે પ્રેમ સદાય હૈડામાં વસેલોજ છે”

“પણ ત્યારે ઇશ્વરની કૃપાનો કંઇએ લાભ નહિ”

“જેના માટે રંધાયેલું છે, તેજ જમશે.”

“હવે વિશ્વાશ નથી આવતો. જ્યારે આપણા હૃદયમાં દૃઢ, સાત્વિક, નિઃસર્ગીય, અને ભવિષ્ય સુખમાં મલકાતો પ્રેમ અચળ છે, તો પછી હું તમારી કને કંઇ યાચના કરૂં છું.” પ્રેમી રસિકે કહ્યું.

“મારા ભવિષ્યના ભર્તારની માગણી, હાલ છુટાં પડતી વખતે મર્યાદાસહ કબુલ રાખવામાં હું કંઇજ ખોટું માનતી નથી.” નિર્દોષ બાળા બોલી.

“ઇશ્વરે જો તમ સરખું રત્ન મેળવ્યું છે, તો આ કાવ્યની અસર થતાં હું તેને લાભ કાં ન લહું?—

યૌવન ફુલ ખીલ્યું મનહર આ દૃષ્ટિને વિહ્‌વળ કરી નાખે,
પ્રેમ સુગંધ થકી પમરે પ્રિય માળી તણી ચિતપર શર તાકે;
રંગ ગુલાબ સુનિર્મળ આબ પ્રસેવજ ગાલમહિં ભરી રાખે,
એ ગ્રહવા બુલબુલ ફરે, નવ શું તદપી પ્રિય કાંઇ ન ચાખે?

પ્રત્યુત્તર મળ્યો—અધિરાઇ તો ત્યાં સુધી, બળશું હોમે અંગ;
નિકટ નવાઇ કોણને! જેને નિશદીન સંગ.
મીંચાઇ જો કંઇકને, આંખો નિજ પાસ;
ફુલમાં માળી જો રમે, તેને ક્ષોભ ન આશ?
સૂર્ય અસ્ત જો થાય છે, કમળ બીડાઇ જાય.
ભ્રમરો અલગ ન થાય તો, મરણ સુધી સપડાય;
સુગંધ વિણ ઝુરી મરે, નવ જાયે પળ એક;
પતંગ દીપકમાં મરે, પણ નવ છોડે નેક.

"પણ આપણી મર્યાદા?

"બસ પ્રિયા! મન અધીરૂં થઈ ગયું છે. આવ—જોઇ, ચુંબન દે. વિરહીનો તાપ શાન્ત કરનારા ગુલાબી ગાલમાં ભરેલો અમૃતરસ પાઇ મને શાન્ત કર" આ છેલ્લા શબ્દોએજ રસિકની રસીલી જીભ, કૃષ્ણાના ગોરા ગાલપર પડી, અને ત્યાંથી સર્પ જેમ મુરલી જોઇને તે તરફ એક પછી એક સ્થળાનુક્રમે ડોલતો જાય, તેમ રસિક ગાલપરથી અધરપર આવ્યો, અને રોમિયો ને જુલીયટના પવિત્ર પ્રેમનું દર્શન કરતો રસિક, કૃષ્ણાને પોતાના પ્રેમપાસમાં સપડાવી મુખચુંબન કરવા લાગ્યો. મુગ્ધકન્યા, સ્વરૂપવાન બાળા, ને પ્રેમમાં તલ્લીન, કૃષ્ણા અને રસિકચંદ્રે રાત્રીના એકાન્તમાં, પોતાને ઉદ્ભવ થતા પ્રેમનું સુખ મેળવી લીધું. ધવલપુર સ્ટેશનનો ઘંટ સંભળાયો. કૃષ્ણા દુર થઈ ગઈ. કેમ જાણે ચંદ્ર ઉદય થતાં ચક્રવાકી ચક્રવાકથી છુટી પડી જાય, તેમ દુર જઇ બેઠી. હૃદયમાં અનુકંપ થયો. અંગમાં ગરમીનો તાપ પ્રગટી નીકળ્યો. મુખ, પ્રેગી ચોરની પેઠે શરમાતું જણાયું. રસિકની પણ તેવી અવસ્થા થઇ. કૃષ્ણા તુરત લોટી ગઇ. પોપટ ઉઠ્યો. બન્ને જણ સુતેલાં સમજી પોતે પોતાની પથારીમાં બેઠા થઇને બોલાવા લાગ્યો. બન્નેને જાગ્રત કર્યા. જાહેર રીતે ચોરી કરનાર આ જોડું જાગૃત થયું. ધવલપુર સ્ટેશન આવ્યું, અને પોપટ તથા કૃષ્ણા બન્ને રાજનગર જવા માટે ઉતરી પડ્યાં. એક બીજાને પ્રેમભાવથી મળ્યાં. મર્યાદા જાળવીને છુટાં પડ્યાં, કૃષ્ણાની નમણી આંખે રસિકને ઘાયલ કરી નાખ્યો, જ્યાં સુધી કૃષ્ણા દેખાઇ, ત્યાં સુધી એક નજરે તેણે તે તરફ જોયાજ કર્યું. તેણીની હંસગતી, મંદ હાસ્ય, અને રમણીય મુદ્રા, રસિકની દૃષ્ટીએ પ્રતિઘડી પડવા લાગી. વિયોગ દુઃખ શરૂ થયું. અને સીતાના વિયોગે જેમ રામની અવસ્થા થઇ, તેવીજ હાલત રસિકની શરૂ થઇ.

હરિણી

વિરલ ઝુલતા ગાલે ઝીણા, મનોહર કુંતલે,
દશન કલિએ નાનું જેવું દીપે મુખ, તે તણાં—
લલિત લલિત, જ્યોત્સ્ના જેવાં, અકૃત્રિમ વિભ્રમે,
મધુર કુમળાં અંગોનાં, માં લહે મુજ વારણાં.

શિખરિણી

આહા!—ઊંઘું કે જાગુંછું, ઝીલું હું સુખમાં, કે દુખ ડૂબું?
ગયો છું ઘેરાઇ મદથી, વિષથી ! ના કળી શકું;
તવ સ્પર્શે સ્પર્શે જડ મમ બધાં ઇન્દ્રિય કરી,
ભ્રમાવે વિકાર પ્રફુલ કરિ દે ચેતન વળી

વસંત તિલકા.

અથવા—સુકાયલા જીવ રૂપી ફુલને ખીલાવે,
તૃપ્તિ કરે, મનની શુદ્ધિ બધી ભુલાવે;
જે કર્ણ અમૃત, રસાયણ ચિત્ત કેરાં,
આ આ મીઠાં, વચન તે કમલાક્ષિ કેરાં,

ગીતિ

અપૂર્વ કર્મ કરંતાં, તજ હું ચાંડાલને તું હે મુગ્ધે!
ગણી ચંદન તરૂ બાઝી, કટુ ફળદાયક વિષતરૂના થડને.

" ઉત્તર રામ ચરિત. "

આ ગીતિનો ધ્વની, રેલ્વેની અંદર મંદ પવનમાં નિદ્રાવેશ થયેલા રસિકને કર્ણદ્વારા થતાં તે જબક્યો ! " શાળામાં શીખેલ કાવ્યનું કેવું સ્મરણ ! આહા ! મુગ્ધે ! તું ક્યાં હશે ! કેમ હશે ! મારા સમાન તારી સ્થિતી હશે ! દુષ્યંતે જેવી પોતાની સ્થિતી જોઇને પ્રિય શકુન્તલાની સ્થિતી પણ તેમજ ધારી હતી તેમ હશે !" તે પ્રસંગ યાદ આવ્યો—

પ્રભાત થયું. અહમદનગર પહોંચવાને વખત હતો, તેવામાં એક અકસ્માત થયો. એક માણસ ટ્રેનમાંથી પડી ગયો. નાનાં સરખા સ્ટેશનપાસે ટ્રેન થોભાવી. ડૉકટર રસિક, આ કેસમાં સપડાઇ ગયો. ટ્રેન ચાલી ગઇ, અને પેલી મરેલી લાસ, ડૉકટર રસિકની દેખરેખ નીચે રેલ્વે પોલીસના કબજામાં રહી. રસિક, ચિન્તાતુર હાલતે પાસેના ગામમાં ગયો, અને ઝુરી ભરીને ત્યાંના અમલદારો, સાક્ષીઓની તપાસ પછી લાસને બાળી મુકાવી. બીજે દીને રસિક ત્યાંથી મુંબઈ જવા ઉપડે તે પહેલાં અકસ્માત ગંગાનો

મેળાપ થઇ ગયો. નવલગંગા રસિકને મળી, પણ કેવીરીતે! કેમ જાણ્યું! જોઇએ કે તેઓનો આવો આશ્ચર્યકારક મેળાપ કેમ થયો હશે! આહા! કુદરતની પણ કેવી રચના!

પ્રકરણ ૧૫ મું

રસિકચંદ્ર અને નવલગંગા

(અંધારી રાત્રી, વેરાન વગડો.)

A lover cannot fall more glorious
Than in the cause of love. He that deserves
His mistress' favour, will not stay behind.

"OROONOKO," Act ii. 2.

રાત્રી જામી રહી હતી. તિમ્મરે પોતાનું પ્રબળ ચલાવ્યું હતું, તોપણ તારાના પ્રકાશથી આકાશ ઉજ્વળ જણાતું હતું, અને એ ઉજ્વળતાના પ્રતાપે જંગલની ચોતરફ અજવાળું પ્રકાશી નીકળ્યું હતું. એ વેળા બે માણસો ભૂલાં પડેલાં ભટકતાં ભટકતાં એક શંકરના દેવળપાસે આવી ચડયાં હતાં. તેઓ ઘણાં ભય પામેલાં હતાં. અને સ્ટેશન શોધતાં હતાં, પણ સદ્‌ભાગ્યે શંકરના પુજારીની ધુણીનો તાપ બહુ દૂરથી એ પ્રવાસીઓની દૃષ્ટીએ પડતાં તેઓ સિદ્ધી વાટે પુજારીનો આશરો લેવા આવી ચડયાં હતાં. મધ્યરાત્રીએ આ બે પ્રવાસીને જોઇ, મહંતે પોતાના મઠમાં ઉતરવા દેવાને વાંધો લીધો, પણ પ્રવાસીઓએ પોતાની હકિકત જણાવી, એટલે લાલચુ મહંતે તેની અવર્ણનીય શેવા કરવા માંડી હતી.

આ પ્રવાસી આપણી વાર્તાનો ઉપનાયક રસિકચંદ્ર અને બીજો પાસેના ગામનો હવાલદાર હતો. રસિકચંદ્ર ટ્રેનમાં બનેલા બનાવ માટે જે સ્ટેશનપર ઉતર્યો હતો, તે અકસ્માતનો નિર્ણય થયા પછી, એજ સ્ટેશન પરથી મુંબઇ જવા માટે ત્યાં આવ્યો હતો. ટ્રેન રાત્રે એક વાગે મ-ળતી હતી, એટલે સ્ટેશનપર પડી રહેવાનું તેને યોગ્ય લાગ્યું ન હતું. વળી સ્ટેશન અને ગામ વચ્ચે માત્ર એક કલાકનો માર્ગ હતો, માર્ગે સ-ડક હતી, તેથી અંધારી રાત્રી છતાં ભૂલા પડવાનો ભય ન હતો. પરંતુ વર્ષારૂતુ હોવાથી સડકમાં ખલલ પડી હતી. રસિકને એ ગામમાં લગભગ એક અઠવાડીયું રહેવું પડયું હતું, માત્ર તે વર્ષાદના પ્રકોપથીજ તેણે એ ગામડામાં રહેવાને ઉત્તમ વિચાર્યું હતું, એટલુંજ નહિ પણ ત્યાંના અમલ-દારોની સાથે થોડો વખત રહેવાથી સ્નેહ બંધાણો હતો, ને તે સ્નેહને લીધે તેને જલદી જવા દેવાને નવલ મિત્રો હઠીલા થતા હતા. તોપણ અ-ત્યાગ્રહે રસિકે રજા લીધી હતી, અને મધ્યરાત્રીએ સીધી સડકે સ્ટેશ-નપર જવાને હવાલદાર સાથે નીકળ્યો હતો.

વર્ષાદ બંધ હતો, તો પણ તેના જોરથી સડક તૂટી ગઈ હતી, અને આડો માર્ગ પ્રવાસીએજ બાંધ્યો હતો, તે માર્ગે હવાલદાર અને રસિક હસ્ત કરી ચાલતા હતા, પણ અંધારે બન્ને ભૂલા પડયા હતા, ને આખરે આ મહંતના મઠમાં શિવના દર્શન કરવા લાચારીએ આવી ચડયા હતા.

“પ્રદેશમાં હમેશાં પૈસાની છુટ મુકે, તોજ સુખી થવાય” આ વિચાર રસિકના મગજમાં અનુભવ સિદ્ધ ઠસેલો હતો, એટલે શિવા-લયમાં પેસતાંજ મહંતની ગડબડને શાન્ત કરવા રસિકે, શંકરના ચરણમાં એક રૂપિયો મુકી દીધો હતો. રસિકની આ ઉદારવૃત્તીએ મહંતને મોહાવ્યો હતો, ને તેજ ઘડીએ રસિકની શેવા કરવાને તેણે છુપી રીતે હૃદયદ્વારા કબૂલ કર્યું હતું.

ધર્મશાળામાંહેની એક હવા વાળી સુંદર ઓરડી રસિક માટે ઉ-ઘાડી આપી. પાગરણની તજવીજ કરી આપી, અને જમવાને માટે ગોઠ-વણ કરવા લાગ્યો, પણ રસિકે ના કહી. શરદીમાં બહુ ફર્યા હતા, એટલે ચા પીવાની ઇચ્છા થઇ હતી. રાત્રીના ત્રણ વાગી ગયા હતા, સ્ટેશને જવાની ઉતાવળ ન હતી. રાત વાસો અહીંજ કરવાનો હોવાથી તથા શાન્તિ મળવાથી મહંતને એટલો હુકમ કર્યો હતો કે ચા બનાવવી. મ-હંતે, તેજ વેળા ચાનો સર્વ સામાન રજુ કર્યો. મહંત લાલચુ હતો, એ

સર્વે જાણતા હતા. મહંત જાતે પૈસો મેળવવાને માટે પ્રવાસીની શેવા કરવા એવો સામાન તો તે અવશ્ય સંગ્રહ કરી રાખતો હતો. ને તે સંગ્રહ, રસિકની શેવામાં રજુ કર્યો હતો. હવાલદારે ચા મુકી, અને રસિક, ખાટપર બેસીને મહંતની સાથે વિનોદ કરતો રાત્રી ગુજારવા બેઠો.

"મહારાજ? તમારા જેવા મહાત્માથી આ શિવાલયની શોભા અવર્ણનીય થઇ પડી છે. તમારી પ્રવાસી પ્રત્યેની શ્રદ્ધા જોઇ મને આનંદ થાય છે."

"હમેશ ધર્મ હય, બ્હોત લોક ભુલે ભટકતે આતે હય, લેકીન આપ જયસે યાત્રાળુ પ્રવાસી લોકો આયે, ઇસ વાસ્તે મયેં અયસા સામાન રખતા હું; ઇતનાહિ નહિ, લેકીન અમલદાર લોકો, સ્હેલગાહે લીયે આતે હય, ઉસ્કીભી શેવા બજાને કે વાસ્તે યહ ઠાઠ લગાતે હય! કયા કરનાં? જમાનેકે શરણ હોના ચાહિયે."

"અમલદારો તરફથી એવા ખર્ચ અને શેવા માટે કંઇ શેવા મળેછે?"

"હાં. અમલદારોકી નિગાહ હય. લેકીન પ્રવાસી લોકોકી બ્હોત કૃપા હય."

"એ તમારી અંતઃકરણપૂર્વક ઇચ્છાનું પરિણામ છે. તમે સુજ્ઞ અને ભાવીક છો, તેથી તમારી મધુર જીભ્હામાંથી પડતા મોતીમય શબ્દોથી પ્રવાસી આનંદ માનીને તમને ચાહતા હોવા જોઇએ. ખચીત આવા સ્થળમાં તો તમે જેવા મહાત્મા સાધુનીજ જરૂર છે"

"સાધુ લોકોભી બ્હોત આતે હય, અલબત સદાવ્રતકા આશરાભી લીલતે હય, લેકીન પરચુરણ સામાન ચાહિયે, પાગરણ, ખાટ ચાહિયે, સો હમ દેતે હય. આપ જયસે ધાર્મિક લોક બ્હોત આતે હય, ઉસકી શેવકીસા દુસરા કયા ઉપયોગ કરે! મહાત્મા, સન્યાસી, બ્રહ્મચારી ઓર સાધુ પુરૂષોકી શેવા બજાતે હય, ઇસકા માલ ઉસકું ખીલાતે હય, આનંદ પાતે હય. શંકરકી શેવા કરતે હય, જીંદકી સુખમેં ગુજરતે હય!"

"આપ ગર્ભસંસારી તો નહિજ, પણ ગૃહસ્થ સંસારી તો હશોજ."

"નહિ. મયને બાલપણસે ઇન્દ્રીય વશ કર લીની હય. તીસ વરસ તક ધૂણીપર બયઠકે તપ કીયા હય." મહંતે તોપનો ગોળો ફેંક્યો. રસિક તો મહંતની વાતમાં અંજાઇ ગયો, પણ શંકાશીલ થઇ બોલ્યો.

"સારે હમે આવ્યા ને વેળા પાસેની ધર્મશાળામાં એક સ્ત્રી હતી, તે કોણ?"

"કોઇ વિપત્તીકી મારી આજ શ્યામકોં આઇ હય. બિચારી લાચાર નિરાધાર હય. બડે ગૃહસ્થકી ઓરત હય. પતિવ્રતા હય. પતી છોડકે ચલા ગયા હય. બ્હોત હયરાન હય. મુંબઇ જાનેકે ઇરાદેસે આઇ હય. કુચ્છ પૈસાકે લીયે વો મુંબઇ પર્યન્ત પાયસે જાનેકી ઇચ્છા રખતી હય. મયને વિચાર કીયા હય કે મયેં ઇસકોં આશ્રય દઊંગા, ઓર મુંબઈ પર્યન્ત પહોંચા દઊંગા. લેકીન આપ કહાં જાતે હોં?"

"હું મુંબઇ જાઊંછું. જો એ લાચાર સ્ત્રી ખુશી હોય, તો હું સાથે તેડી જઇશ."

"ઇશ્વરકી કૃપા હોગી. અનાથકી વ્હાર કરનાં આપકા ધર્મ હય. વો ઉપકાર લહે અયસી નહિ હય, લેકીન આફતકી મારી બિચારી લાચાર હો ગઇ હય. ઇસીકી હકીકત સુનતેહી મેરા જીગરમેં દયાકા અંકૂર પ્રફુલિત હો ગયા, કયા કુળવાન સ્ત્રી હય! ઉપકાર લહેનેકે વાસ્તે બ્હોત શરમાતી હય. દુઃખિયારી હય. કોઇ ઉચ્ચ જ્ઞાતીકી અબળા હય."

"જો એમ હશે, તો તે સુખી થશે, તેમ કરીશ. પ્રભાતે મને મુલાકાત કરાવજો." આ વાર્ત્તા વિનોદ પુર્ણ થતાં હવાલદાર ચાનો પ્યાલો લાવ્યો. દુધ વગરની ચા હોવાથી, સાધુએ તુરત ગાય દોઈ આપી, અને દુધ દઇ બોલ્યો. "જીસ વખત કામ પડતા હય, ઇસિ વખત ગૌકોં દો લેતા હું, ગાયભી દુધ દેતી હય."

"આપનો ઉપકાર થયો. આપે લીધેલી તસ્દી અને પડેલા પરિશ્રમ માટે હું આભારી છું." રસિક, ચા પીતાં બોલ્યો.

"મેરા ધર્મ હય. અબ તુમ સો જાઓ. પ્રભાતમેં ભોજન કરકે સ્ટેશન પર જાનાં. અભી ગાંવમેં મત જાનાં. ઇધરસેં સ્ટેશન બ્હોત દૂર નહિ હય. રાત્રીમેં જાનાં. મયેં આપકોં છોડનેકે વાસ્તે આઊંગા."

"જેવી આપની ઇચ્છા! ઇશ્વર હમને આપની શેવા બજાવવાનો સમય આપે." રસિક ચા પીને સુતાં સુતાં બોલ્યો.

"બદલાકે વાસ્તે કુચ્છ ઉપકાર કરનાં સજાવાર નહિ, સાધુકોં કયા કરનાં હય." એટલું કહી તે મઁઠમાં ગયો, અને હવાલદાર નીચે, તો રસિક પોતે ખાટપર સુઇ ગયો. રસિકચંદ્ર નિદ્રામાં પડયો હતો. જોકે સૂતી વખતે પ્રભાત થવાને માત્ર બે કલાકનીજ વાર હતી, તોપણ તે નિશ્ચીંતપણે પાંચ કલાક સુધી ઊંઘવાના ઇરાદાએ સૂતો. નિદ્રામાં નહિ ધારેલું એવું સ્વપ્ન આવ્યું. જાણે નવલગંગા પોતાની ખાટપાસે આવીને કાલાવાલા કરતી હોય,

કરતી હોય, ફરીને પ્રેમ અર્પતી હોય, તે પ્રેમ એક ખરા ભાઇ તરીકેનો હોય, અને તે પ્રેમથી તેણી રસિકની કને મદદ માગતી હોય, તેવો દેખાવ થઇ રહ્યો. રસિકનું કોમળ હૃદય જાણે પીગળી ગયું હોય, રસિક તેને એક બ્હેન ગણી હોય, મૂળ પ્યાર ભૂલીને તેણે પોતાના હૃદયમાં વસેલા અપવાદી પ્યારનો પુનરૂદ્ધાર કરી સત્ય પ્રેમથી પવિત્ર લાગણી ધરાવતા હોય, ગંગાની સ્થિતી જોઇને તે દયા કરતો હોય, ઘણા લાંબા કાળે તેને સ્વપ્નું નહિ, પણ સત્ય બનાવ દૃષ્ટિગોચર થતો હોય, એમ લાગ્યું. જેમ પૂર્વ ભાગમાં તેને સ્વપ્નું થયું હતું, તેનું અનુસંધાન આ સ્વપ્નું હોય, તેમ જણાયું. રસિક, ગંગાને ઠપકો આપતી હોય; ગંગા, શરમાઇને નીચું જોતી હોય; તેમ એક રંગભૂમીપર ભજવાતા પ્રેમપ્રવેશનો તદ્રૂપ ચિતાર રસિકની દૃષ્ટીએ દેખાવા લાગ્યો. રસિકને તેવું સ્વપ્નું થયું, તો ગંગાને તેવો દેખાવ અને તેજ બનાવ કાં દૃષ્ટિએ ન પડે! પ્રેમ શું અંધ છે? ચક્ષુ-અંધ હતી, પણ પવિત્ર પ્રેમની અસર સંદિગ્ધ નથી, તે તો આકર્ષણ શક્તિ છે. વિદ્યુત યંત્રનો અદ્‌ભૂત તંતુ છે.

પવિત્ર માનવિઓના હૃદયમાં પ્રેમની અસર ઉત્પન્ન થઇ હતી. અને એ પ્રેમી અસરનો એક પ્રતાપ હતો. એ અસર ક્ષણભંગુર હતી. વૃથા હતી. શું પ્રેમની એવી સત્તા હશે? ખરેખર પ્રેમની સત્તા વિષે એક એક સ્થળે અંગ્રેજીમાં લખ્યું છે કે—

Wilt thou be undone?
Resign the towering thought? the vast design,
With future glories pig? the warror's wreath?
The praise of senates? an applauding world?
All for a sigh? all for a soft embrace?

"*Sophonisba*," Act ii. 2.

ને પ્રમાણે ભવિષ્યમાં સત્ય પડ્યું હતું? જે સ્થળમાં ગંગા આવી રહી હતી, તેજ સ્થળમા રસિકપણ આવી ચડ્યો હતો. પ્રેમ જો લોહચુંબક હોય તો પછી રસિક, ગંગાને કેમ ન મળે? આકર્ષણ કરનારો પ્રેમભાવ પાતાળમાંથી પણ પ્રેમીને ખેંચેછે. તો રસિકને નિકટ માર્ગમાંથી ખેંચવો મુસ્કેલ ગણાય?

રખે ગંગાની પ્રેમ દોરીથી બંધાઇને રસિક ભૂલો પડી આ ધર્મશાળામાં આવ્યો હોય! વિદ્વાનોનું તો તેવું માનવું હોયજ. કેમકે પવિત્ર પ્રેમની મધુર વાસનાનો તરસ્યો પ્રેમી, આત્મદ્વારા પોતાના

પ્રેમીને સો કોસ પરથી નિહાળી શકે છે, ને એમ ધારીનેજ ર-
સિક, ગંગાને મળવા આ મઠમાં આવ્યો હશે. પણ ગંગા અહીં ક્યાંથી
આવી હશે ? શું રસિકે નિહાળેલી સ્ત્રી તે ગંગાજ ? મહંતને જે સ્ત્રી માટે
પ્રશ્ન કર્યો હતો, અને જે દુઃખિયારી અબળા મુંબઇ જવાની છે, એ મંહ-
તના પ્રત્યુત્તરમાં જણાયેલી સ્ત્રી તે ગંગાજ ? પ્રેમ ? તું કેવો અદ્ભૂત
છે ? લાંબા કાળની ગેરહાજરીમાં પણ તું પવિત્ર પ્રેમ કમ થયો નથી ?

take me all; inquire into my heart;
(You know the way to every secret there)
My heart, the sacred treasury of love;
And if, in absence, I have misemployed
A mite from the rich store—if I have spent
A wish, sigh, but what I sent to you,
May I be cursed to wish and sigh in vain,
And you not pity me. "*Oronooko*," Act ii. I.

ખરેખર ગંગા, આ સ્થળમાંજ હતી. ભાવલપુરથી નીકળીને તે
રવડતી રઝળતી ધવલપુર સ્ટેશને આવી હતી. અને ત્યાંથી ટ્રેનમાં બેસી
મુંબઇ જતી હતી, પણ અભાગિયણ ગંગાના પૂર્વ સંસ્કારે સંકટ સહન
કરવા માટે ટીકીટ ગુમ થઇ ગઈ હતી, ને તેથી અનાથ બિચારી ગંગાને
આ નાનાં સરખાં સ્ટેશને ઉતારી મૂકી હતી. દયામણી ગંગા, અંતે આ ધર્મ-
શાળા તરફ આવી ચડી હતી, અને રડતે હૃદયે લાચાર બનીને આ મહં-
તનો આશ્રય લીધો હતો. મહંત જોકે લાલચુ હતો, તો પણ તે દયાળુ,
શ્રદ્ધાળુ, અને નીતિથી પવિત્ર હતો. તેણે ગંગાને ઉતારો આપ્યો હતો,
અને તેની હકિકત મહંતે જાણી હતી, ત્યારે આ દયામણી સુંદરીની સ્થિ-
તિપર દયા લાવીને મહંતે મુંબઇ પહોંચાડવાનું તેણીને વચન આપ્યું હતું.
વળી તેણીને કોઇ જાતની અગવડ કે દુઃખ ન થાય, તે માટે ધર્મશાળા
માંહેની એક એલાહીદી ઓરડી ઉઘાડી આપી હતી. ઘણા દિવસની અ-
પવાસી અબળાને જમવાનો સામાન આપ્યો હતો, સુવાને પાટ ને બીછાવ-
વાને પાથરણું આપ્યું હતું. છેક મોડી રાત્રે તે મહંત પાસેથી સુવા જવાને ઉઠી
હતી. રસિકચંદ્ર આવ્યો, ત્યાં સુધી તો મહંત કને પોતાનાં દુઃખની વાત
કહેતી હતી. પછી નિદ્રામાં તેણીએ રસિકને જોયો હતો. જાણે તેણીને
પણ રસિકની મદદ અનાયાસે મળી હોય, રસિકનો અકસ્માત્ ભેટો થઇ

ગયો હોય, જાણે તેની સાથેજ તે મુંબઇ ગઇ હોય, તેમ તેને પણ સ્વપ્નમાં ભ્રમણા થઇ હતી.

પ્રભાતે ગંગા વ્હેલી ઉઠી. પ્રાતઃસ્નાન કરી શંકરનાં દર્શન કરવા ગઇ, ત્યાં મહંતનાં પણ દર્શન થયાં. ગંગા, મહંત કને બેઠી. મહંતે રાત્રીએ બનેલા બનાવની વાત કહી. ગંગાએ, તે પ્રવાસીની સાથે મુંબઇ જવાનું નક્કી કર્યું, અને મહંતની રજા લઇ પોતાના ઉતારા તરફ જવા ઉઠી. મહંતે રસોઇ કરવાને ગંગાને કહ્યું. ગંગાએ, અનાથ સ્થિતીમાં દુઃખાતે દીલે વધુ ઉપકારમાં આવવા કરતાં અપવાસ કરવાનું ઉત્તમ વિચારી ના કહી. મહંતે આગ્રહ કર્યો. વળી પેલા બે પ્રવાસીઓની રસોઇ પણ સાથેજ કરવાને આજ્ઞા કરી. ગંગા, મહંતનો અત્યાગ્રહ જોઇ શરમાણી. મહંતે ત્રણ માણસનો શીધો કાઢી આપ્યો. ગંગા તે સાથે વાસણ અને બળતણ લઇને રસોઇ તૈયાર કરવા માટે ધર્મશાળાની પોતાની ઓરડી તરફ આવી. અને મહંત, રસિકચંદ્ર પાસે ગયો.

રસિક, પ્રભાત થતાંજ નિદ્રામાંથી જાગી ઉઠ્યો. રાત્રીનો ઉજાગરો છતાં સ્વપ્નની અસરથી નિદ્રા આવી નહિ. એવામાં મહંતે આવીને પુછ્યું.

"ભાઇ? આપકે વાસ્તે ભોજનકી તૈયારી હો ગઇ હય!"

"ક્યાં? કેવી રીતે! મહારાજ? ક્ષમા કરો, તમારૂં અનાજ હમારાથી કેમ ખવાય! ધર્મનું અનાજ હું ખાતો નથી."

"અયસા હો, સો શંકરકી આગે ભેટ ધરનાં, લેકીન અપવાસી યહાંસે જાને નહિ દેયગે? કયા વાસ્તે ભૂખે રહો! કયા શંકરકી શેવા કમ હોતી હય?"

"આપની ઇચ્છાથી વિરૂદ્ધ હું જઇ શકતો નથી. પણ હું બીજા કોઇના હાથનું રાંધેલું જમીશ નહિ"

"કયા વાસ્તે! આપકી કોન જાત હય!"

"હું નાગર છું. માટે—

"જો રાતકો મયને ઉસ ઓરતકી વાત સુનાઇ, વોભી નાગર જાતકી હય, ઉસકા હાથકા ભોજન આપ નહિ પાઓગે! શંકા હો સો નહિ, પુછકે નિઃશંક હો જાઓ"

"હા, ચાલો. હું તેની પાસે આવું. અને તેણીને પુછીને નિર્ણય કરૂં." રસિક ઉઠ્યો. નાગર જાતની સ્ત્રી કોણ છે? આવા સ્થળમાં એકલી કેમ? આ સર્વ શંકાનો નિર્ણય કરવા, રસિક, મહંત સાથે ગંગા પાસે આવ્યો,

દુઃખિયારી ગંગા, દમયંતીની દશા ભોગવતી હતી. સુંદર મુખડું કરમાઇ ગયું હતું. નિર્મળ અને સુંવાળા વાળથી મનોહર અંબોડો વીખરાઇને સાધુના જેવી છુટી લટો તેના ગોરા અંગને કૃત્રિમ બનાવતી હતી. વસ્ત્રનું સ્વચ્છપણું ઉત્તમ પ્રકારે હતું, તો પણ તેની કૃષકાન્તિ લજાવતું હતું. ગરીબગંગા, ધર્મશાળાની ઓરડીમાં ધૂમાડાની સાથે લડત ચલાવતી હતી. એક આંખમાં વિપત્તીનાં અશ્રુ હતાં, અને બીજી આંખમાં ભવિષ્યનાં હાર્ષશ્રું હતાં. રસિક આ વેળા ગંગાની પીઠ પાછળ આવીને સ્તબ્ધ થઇ ઉભો હતો. તેની દૃષ્ટિએ વિચિત્ર દેખાવ દેખાતો હતો. ગંગાની મુદ્રા જોઈ જોઇને તે વિચારમાં પડયો હતો. "આ ગંગાજ હશે?" આ સ્મરણ પ્રભિઘડી તેના ભમતા મગજમાંથી પ્રગટ થતું હતું, તેના હૃદયને સૂચના કરતું હતું. ગંગાની સાથે વાત કરવા આવ્યો હતો, છતાં રસિક દિગ્મૂઢ ઉભોજ રહીને ગંગાની પ્રતિ નિહાળ્યાજ કરતો હતો. મહંતે, કુશળ રસિકને આવી સ્થિતીમાં જોઈ કહ્યું.

"ક્યું ભાઇ? આપ કહું બોલતે નહિ?"

રસિક ન બોલ્યો. ગંગાએ પીઠ ફેરવી જોયું તો મહંત, અને તેની સાથે કોઇ ઓળખાણવાળો પુરૂષ દીઠો. ત્વરિત ઉભી થઇ. અંગની મર્યાદા સંભાળી. રસિકને જોઇ ગંગા વિસ્મય થઈ. અંગ્રેજી પોશાકમાં રસિકને નિહાળતાં પુર્ણ ઓળખી શકયો નહિ, પણ તેની મુખચર્યાં જોઇને તેના મનમાં રસિક વિશેની ભ્રમણા થઇ. રસિક ડૉકટરને વિદ્યાર્થિ અવસ્થામાં જોયો હતો, બાળક હતો, પોતે પણ બાળક હતી, તેથી એક બીજા આ વેળા લાંબા અન્તરને લીધે તુરત ઓળખી શકયા નહિ.—રસિક ચુપજ થઇ ગયો, જાણે હમણાંજ તે રડી પડશે, એવો તેને મુખ દેખાવ થઇ રહ્યો. "ગંગા તારી આ દશા?" જાણે ગંગાને મનસ્વી સુચના કરતો હોય, તેમ બોલતો ઉભો રહ્યો. ગંગા, શરમાઇને નીચું જોઇ, પોતાની સ્થિતી જોનાર રસિક સામે ઉભી રહી, મહંતે કહ્યું. "બાઇ? અયેં તુજકો કહા, વોહીજ યે નાગર ગૃહસ્થ હય."

"ઉપકાર થયો." મંદ સ્વરે, શોક સ્વરે, આત્માના ઉલ્હાસથી પણ મનના ખેદથી કંગાલ બનેલી ગંગા બોલી.

"આપ કોણ છો બાનુ?" દયાર્દ્ર ચિત્તના રસિકે ધીમે રહી પ્રશ્ન કર્યો!

" હું એક દુઃખિયારી સ્ત્રી છું, સુજ્ઞ ? " ગંગાના મુખમાંથી પવિત્ર શબ્દ નીકળ્યો ?

" તમે કઇ જાતનાં છો ? મહંત કહેછે કે તમે નાગર જાતનાં છો, ખરી વાત ! "

" હા. વિપત્તીમાં ઘેરાયલી છું, પણ મેં મારી નાગરી પદ્ધતિ તજી નથી. હું મારા ધર્મમાં કુશળ છું. "

" પવિત્ર હૃદયનાં માણસ તેની મુખમુદ્રાપરથીજ પરખાઇ જાયછે. તમો પવિત્ર છો, અને સદાને માટે પવિત્ર હોય એમાં નવાઇ નથી. પણ તમે વિપત્તીને શરણે થયાં છો, ત્યારે તેમાંથી મુક્ત થવાનો કંઇ ઇલાજ શોધ્યો છે ? "

" હું અભાગિયણ સ્ત્રીનો કોણ વાળી ? ઇશ્વર પણ જાણે વિરૂદ્ધ હોય, તેમ મુંબઇ તરફ જવા રેલ્વેમાં બેઠી, તો મારી ટીકીટ ગુમ થઇ, અને મને અહીંનાં સ્ટેશનપર ઉતારી મુકી. હવે મારૂં કોણ ? હવે હું આ જંગલમાં કોને કહું ? અહીં કોઇ મારી દાદ લહી શકે ? કૃપાળુ ને શ્રદ્ધાળુ મહંતને આશ્રયે પડી છું. ઇશ્વરની જે ઇચ્છા હશે, તે થશે; હવે મને વિપત્તીનો ભય નથી. " ગંગા, પોતાનું વૃત્તાંત કહેતી રડી પડી; રસિકની આંખમાં છુપાં અશ્રુ આવ્યાં.

" બાનું ? ચિન્તા ન કરો–તમને મુંબઇ જવું હશે, તો હું મદદ કરીશ. હું મુંબઇ જનાર છું. તમને જો હરકત ન હશે, તો હું સાથે લઇ જઇશ. મુંબઇમાં તમારૂં કોઇ સગું છે ? "

" હા. પણ મને તેનાં ઘરબારની ખબર નથી. મને તમો મુંબઇનાં ગ્રાન્ટરોડનાં સ્ટેશને ઉતારશો, તો પછી હું મારો માર્ગ કરી લઇશ.'

" તમે કોણ છો ? જો કહેવાને હરકત ન હોય તો કહો ! "

" વિપત્તિમાં, પ્રદેશમાં, કંગાલ્યપણામાં, ને વૈરાગ્યમાં પોતાની મૂળ સ્થિતી ન કહેવી જોઇએ, આ વિદ્વાનોનું મત છે, માટે મને તે પ્રશ્નથી મુક્ત કરશો. હું સમય આવતાં કહીશ. પણ આપ કોણ ? "

" હું ડૉકટર છું. મારૂં નામ જાણવાની તમને જરૂર હશે, ત્યારે જણાશે. હું પણ નાગર છું. "

" ત્યારે તો ઉત્તમ. હું આપની આભારી થઇશ. શું આપ મને મુંબઇ તેડી જવા ઇચ્છો છો ? "

"તમારી ઇચ્છા હશે તો હું અવશ્ય તેડી જઇશ. અને તમે માગશો તે મદદ આપવાને હું નિઃસ્વાર્થપણે ધર્મપૂર્વક બંધાઇશ."

"આપને ઇશ્વર આયુષ્યમાન કરે. હું આવીશ."

"રાત્રીની ટ્રેનમાં જવાનું છે. તમે તૈયાર રહેજો."

"વારૂ—મને કંઈ પરવારવા જેવું છેજ નહિ. આપ સર્વે જમી લ્હો, એટલે હું અબોટ કરી નાખું, એટલીજ ખોટી. પછી તો હું નિવૃત્તજ થઇશ."

"ઠીક છે." એટલું બોલી રસિક, મહંતને લઇને પોતાને ઉતારે ગયો. રસિકના મનમાં અનેક શંકાઓ પ્રાપ્ત થઇ, પણ તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે તેણીને ગંગા તરીકે નક્કી ઓળખી. જેમ રસિકે ગંગા જાણી; તેમ ગંગાએ, તેને રસિકજ લેખ્યો. મનસ્વી વિચાર કરતાં અંતે જમ્યાં. સાથે રહ્યાં. અને રાત્રીએ મહંતને પસંદ કરી ગંગા સાથે રસિક સ્ટેશનપર ગયો. ગંગાને પોતાની સાથેજ સેકન્ડ કલાસમાં બેસાડવાની તજવીજ કરી, પણ ગરીબ ગંગાનો કંગાળ પોશાક જોઇ સ્ટેશન માસ્તરે વાંધો લીધો, તેથી ગંગા ત્રીજા વર્ગના ઉતારૂની ગાડીમાં સ્ત્રીઓના સમુહમાં બેઠી. રસિક અને ગંગાનો વગડામાં મેળાપ થયો, પણ બન્નેની ઓળખાણ માત્ર મનસ્વીજ થઇ—બન્ને શોચ્ર કરતાં, વિચાર કરતાં, સ્મરણ કરતાં મુંબઇ તરફ રવાના થઇ ગયાં. આ તરફ નવલશંકર પણ ગંગાની શોધ કરતો મુંબઇ તરફ રવાના થયો હતો, અને તે ગંગા, અને રસિકની ટ્રેનમાંજ હતો. નવલ ક્યાંથી બેઠો હતો ? નવલ અને એક સ્ત્રી તો નંદી નદીના પૂર વેગમાં તણાયાં હતાં ? કુદરતની વિચિત્રકળા છે ! ક્યાં રસિક ! ક્યાં ગંગા ! ને ક્યાં નવલ ! !

પ્રકરણ ૧૬ મું.

સાહસ કામનો પસ્તાવો

Repentance is a grace ! but it is one
That grows upon deformity—fair child
To an unsightly mother ! Nor, indeed,
Always a grace !—'tis oftentimes—too oft—
The bootless terror of the stranded soul,
When ebbing passion leaves it all alone,
Upon the black and dreary shoals of sin !—
So is't of different kinds. "*The Wife*," Act iv. 2.

નવલશંકર નંદીનંદીના પુર વેગમાં તણાવા લાગ્યો. સાથે અભાગી સુંદરી પણ તણાતી ચાલી. થોડે દૂર જતાં અઠંગ તરનાર નવલશંકરે તેણીને પકડી, અને હાથ ઝાલીને કિનારા તરફ ધસડાતો ચાલ્યો. હજુ વધુ દૂર તો નથી ગયાં, એટલામાં કિનારાપર એક મહાવડની વડવાઇએ આશ્રય આપ્યો. નવલે વડવાઇને પકડી લીધી. વડવાઇ, પાણીમાં તરતી હતી. ને તે છેક ઊંચી દેખાંતી ટોચ સુધી લંબાઇને લટકતી હતી. પ્રભા, બેભાન હતી. એટલે એક હાથે નવલે તેણીને પકડી હતી, અને બીજે હાથે વડવાઇને પકડી હતી. આ પ્રમાણે બન્ને જણ વડનાં આશ્રીત થઇ પાણીમાંજ ઉભાં હતાં. એવામાં કર્મયોગે કિનારાપર બે ઘોડેસ્વાર આવી ચડયા, તેઓએ નવલશંકર તથા પ્રભાને વિપત્તીમાં જોઇને મદદ આપવા માટે ઘોડાને વડનીચે બાંધ્યા. બન્ને સ્વાર તરનારા હતા. પણ સાથે જે જમાદાર હતો, તે બળવાન અને તરીઓ હતો, એટલે તે તુરત પાણીમાં પડયો. અને બેભાન પ્રભાને નવલના કરથી છુટી કરી, તેણીને તેણે પોતાની ખાંધપર લીધી.. પાણીનો ઉતાર હતો, એટલે વેગનું બળ ઓછું હતું. જમાદાર બળવાન હતો, એટલે પાણી તેને બળ બતાવી શકતું ન હતું. નવલ છુટો થયો હતો, એટલે તે કિનારા તરફ જઇ શકવાને નિર્બળ જણાતો ન હતો. અંતે સર્વે કિનારે પહોંચ્યાં. નવલ અને જમાદાર બહાર આવતા જોઇ, બીજા પ્રવાસીએ હૃદયભેદક બૂમ મારી. તેણે નવલને ઓળખ્યો

એટલુંજ નહિ, પણ જમાદારના ખભાપર બેભાન સ્ત્રી હતી, તેને તેણે ત્વરિત પારખી લીધી; ને તે માટેજ તેણે કોમળ હૃદયે કંપીને પોકાર કર્યો. જમાદાર તો વિસ્મય થઇ ગયો, કેમકે પોતાના અમલદારે શા માટે બૂમ મારી હશે? જરાવારે જ્યારે તે પાસે ગયો, ત્યારે તેણે જાણ્યું, કે બેભાન સ્ત્રી તો પોતાના અમલદારની સ્ત્રી હતી. ને તેની આવી દશા જોઇને તેણે ત્રાસિત બૂમ મારી હતી. નવલને તેણે જોયો. નવલ શરમાઇ ગયો. પણ અમલદારે ધિરજ દીધી. તેણે નવલને એક દુપટો પેહેરવા આપ્યો, તે લઇ નવલે ભીનું વસ્ત્ર બદલ્યું.

આ અમલદાર પ્રાણલાલ વહિવટદાર હતો. તે પ્રભાકુંવરનો પ્રિયપતી થતો હતો. પ્રભાની મુખમુદ્રા જોઇને તેને કુદરતી રીતે રડવું આવ્યું હતું.

પ્રાણલાલ ગભરાઇ ગયો. નવલે શાન્ત કર્યો. અમલદારે ધિરજ આપી.

"ભાઇ? પ્રભાકુંવરને તો મેં ગંગા જાણી. પણ અંતે પ્રભા નીકળી. તે બેભાન હાલતે તણાતી આવતી હતી. તે જોઇને મેં નદીમાં ભૂસ્કો માર્યો, પણ પાણીનો વેગ વધી જવાથી મારો બીજો કશો ઇલાજ ન ચાલ્યો, એટલે છેવટ સુધી જીવના જોખમે પણ બચાવવાની તજવીજ કરતાં વડવાઇનો આશરો લઇ ઉભો. કદી જો વેળાસર તમો આવી પહોંચ્યા હોત નહિ, તો અમારો બચાવ થતેજ નહિ, પણ ઇશ્વરની કુદરત ન્યારી છે."

"તારો ઉપકાર થયો, ભાઇ? પણ હવે કેમ કરવું?" પ્રાણલાલ ગદગદિત કંઠે બોલ્યો,

"મયેં ગાંવમેં જાતાહું, ઔર બાઇકોંશુદ્ધિમેં લાનેકે વાસ્તે આતસ લાતા હું, આપ બાઇકા આંગમેસેં પાની નિકાલનેકી તદબીર કીજીયેં, મયેં અભી આતા હું." એટલું કહીને જમાદાર ઘોડાપર સ્વાર થઇ પાસેના ગામમાં જઇને કેટલાંક માણસ, અને અગ્નિ લઇ ધુણી કરીને શેક કરવા આવ્યો, એટલામાં નવલે અને પ્રાણલાલે, પ્રભાના અંગમાંથી નાસિકાદ્વારા પાણી કહડાવી નાંખ્યું. જમાદાર અને ગામના લોકોએ તુરત શેક કરવા માંડયો, અને જરા શુદ્ધિમાં આવતાં પ્રભાને ખાટની ડોળીમાં નાખીને એકદમ ગામમાં લઇ ગયા.

ગામના પટેલે, જમાદારના કહેવાથી સર્વે સામાન, સરકારી ઉતારામાં તૈયાર રાખ્યો હતો, ત્યાં ઉતર્યા. પ્રભાને શેક ઝારી રાખ્યો. અને ત્રણ ચાર કલાકની અંદર પ્રભા યોગ્ય સ્થિતીએ પહોંચી.

" હું ક્યાં છું ? આ કોણ ? " પ્રભાએ શુદ્ધિથી નેત્ર ઉઘાડી કહ્યું.

" તું યોગ્ય ઠેકાણે છે પ્રાણ ? મને ઓળખે છે ? " પ્રાણલાલે ધિરજથી પુછ્યું.

" કોણ ? મારા નાથ ? " પ્રભા ધીમે રહી, જોઇને, પણ આકુળી-પડી જઇને બોલી.

" શાન્ત, પ્રિયા ? શાન્ત થા. તું હવે સારી છે ? "

" હા. પણ હું અહીં કેમ ? તમે કયાંથી ? "

" ઇશ્વરેચ્છાથી. નવલશંકરની કૃપાથી. "

" નવલશંકરની કૃપાથી ? નવલશંકર કોણ ? " પ્રભાએ આશ્ચર્યતાથી પ્રશ્ન કર્યો.

" તારી સખી ગંગાનો પતી. તેણેજ તને પાણીના પૂરમાંથી ઉગારી છે. "

" એ ક્યાં છે ? ગંગા ક્યાં છે ? હર્ષવત્ પ્રભાએ પુછ્યું.

" ગંગાનો પત્તો નથી. હું અભાગી તમારી પાસેજ છું." નવલે દુ:ખી દીલે કહ્યું.

" ઇશ્વર સારૂં કરશે, પણ તમે ક્યાંથી ? "

" ગંગાને શોધવા ગયો હતો, તે ન મળવાથી અંતે દુ:ખાવેશથી હું પ્રદેશમાં ચાલી જતો હતો. માર્ગમાં નદીએ પુર હોવાથી હું કિનારાપર બેઠો, જરાવારે કાષ્ટવત્ મનુષ્ય તણાતું જોયું, તેને બચાવવા માટે હું પુરમાં પડયો. પ્રથમ તો તમારી મુદ્રાપરથી તમને મેં ગંગા માની હતી, પણ પાછળથી તમેજ ઓળખાયા હતાં. બનતી મહેનતે મેં ઉગારવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ તમારા પતી તરફથી મદદ ન મળી હોત તો આજે આપણે બન્ને સ્વર્ગમાં પહોચ્યાં હોત ! "

" હું ક્ષમાં માગું છું, નાથ ? મને મારાં પાપનો બદલો ઇશ્વર તરફથી મળ્યો છે; પણ તમે મને ક્ષમા કરશો, કે ? " પ્રભાએ નેત્રમાં આંસુ લાવી પ્રાણલાલને કહ્યું.

" પ્રિયા ? તું શાને ક્ષમા ચાહેછે. મારાં હૃદય રત્ન ? તું અપરાધી હોયજ નહિ.

" હું અપરાધી છું. જો મને ક્ષમા કરો તો હું મારો અપરાધ આપને શ્રવણ કરાવું. જ્યાં સુધી હું મારા અંત:કર્ણની વાત તુરત વેળા નહિ કહું, ત્યાંસુધી મારી છાતી પર ચડેલો દુ:ખનો બોજો કદી ઓછો થશે નહિ."

"બોલ, પ્રાણ? ધીમે ધીમે મને કહે, હું તને ક્ષમાજ કરીશ. અને પછી જો મારો અપરાધ તને જણાશે, તો તું ક્ષમા કરજે."

"હું તમારી દાસી છું. તમો અપરાધી હોય નહિ, અને હોય, તો પણ તે ક્ષમા કરવાને હું લાયક ગણાઉંજ નહિ. સાંભળો. મારી આ સ્થિતીનો દુષ્ટ અવર્ણનીય દોષ નવલશંકરના ખોટા વ્હેમ, કાચા કાન અને ભૂલથી થયેલા ભોગને ચડેછે. તોપણ ઇશ્વરી બનાવ સત્ય છે. નાથ? ગંગાએ જ્યારે પોતાના ભાઈ માટે પાંચસો રૂપિયા મેળવ્યા, તે રૂપિયા બદલ બે સોનાની મોહનમાળા તેના મામાના દીકરા જદુરાય માર-ફ્ત મુકીને આપણે ત્યાંથી પાંચસો રૂપિયા લીધા, એ તમો જાણોછો. હવે આ કામમાં નીચ કિશોરલાલ સામેલ હતો. પણ જ્યારે નવલશંકરે દાગીના માગ્યા, ત્યારે તેજ વેળાએ ગંગા આપણી કનેથી બે હજાર રૂપિયાની જે ચીઠી લઇ ગઇ હતી, તે બદલ તેણે આપણે ત્યાં દાગીના મૂક્યા છે, એમ ગભરાયલી ગંગાએ તેના પતી નવલશંકર પ્રતિ કહ્યું. જોકે એ દાગીના તો આગળ મૂકાયલા હતા. આ બાબત કિશોરલાલને કાને જતાં તેણે ડોશીને ભંભેરી, ને ડોશીએ નવલશંકરના કાન ભંભેર્યા. નવલશંકર ઉશ્કેરાઈ ગયા, અને વ્હેમનો ભોગ થઇને, ગંગાપર અપ-રાધો મુકી મોડી રાત્રે આપણી ચીઠી પાછી આપી દાગીના લેવા મોકલી. ગંગા આપણે ત્યાં આવી. આ વેળા પ્રાણ? તમો તો બહાર ગામ ઉપડી ગયા હતા. ગંગા મધ્યરાત્રીએ આવી, ને મને તેની સઘળી હકિકત કહી. ત્યારેજ મેં તો જાણ્યું કે કિશોરલાલે અને યદુરાયે મૂકેલા દાગીન ગં-ગાના છે. હવે જો તમારી ગેરહાજરીમાં દાગીના આપું—તોપણ પીડા, અને ન આપું તો ક્રોધી નવલશંકર ગંગાને હેરાન કરે, એ માટે મેં મારા વ્હાલા પતીના ભરૂંસાપર ગંગાને દાગીના કાઢી આપ્યા, પણ તે-ટલા અરસામાં નીચ કિશોરને ખબર થવાથી તેણે પોલીસને લાંચ આપી ઉશ્કેર્યા, અને મધ્યરાત્રે દાગીના માટે ચોરીના શકપર ગંગાને સિપાઇઓએ પકડી. ગંગાનું જોર ચાલ્યું નહિ, ત્યારે તે ચાવડીમાંથી નાશી ગઇ. પાછ-ળથી તેજ સિપાઇઓ મને બોલાવવા આવ્યા, અને કહ્યું કે " ગંગા, નદીમાં પડી મુઇ છે. અને મરતી વખતે કેટલીક હકિકત તમો બાઇને કહેવા ચાહે છે" આ ખબરથી હું તો મધ્યરાત્રે આપણા સિપાઇ સાથે ત્યાં ગઇ. પણ પાછળથી તો કિશોરે કપટ કરેલું માલમ પડયું. સિપાઇઓ મારી સામે ઉશ્કેરાયા, અને મારા દાગીના કાઢી, તેઓએ મને વાવડીમાં ફેંકી

દીધી." આટલું વૃતાંત કહેતાં પ્રભાને મુર્છા આવી ગઇ. પ્રાણલાલે આંખ દબાવી. અને નવલે લગાર પાણી છાંટયુ. જરાવારે તે શુદ્ધિમાં આવી.

" અરેરે! પોલીસનો આટલો જુલમ! કિશોરલાલનું આટલું પ્રબળ! હવે તો એ હરામખોર લોકોને એકદમ ઉપડાવીજ મુકું " પ્રાણ લાલ ક્રોધથી બોલ્યો.

" કિશોર તરફથી આવી આશા રખાતી નહતી, પણ—

" નવલશંકર ? તમારૂં સર્વ સત્યાનાશ વળી ગયું છે. કિશોરલાલે, તમારા આબરૂદાર કુટુમ્બને પાયમાલ કર્યું છે. તમારી ગેરહાજરી પછી. અને મારી પ્રિયાના ગુમ થવા પછી મને તેણેજ કહ્યું કે " પ્રભાકુંવરનું, નવલશંકર હરણ કરી ગયો છે."

" તોબાં! તોબાં!" નવલશંકર અને પ્રભાકુંવર બન્ને ઉશ્કેરાયાં.

" અરે એટલુંજ નહિ પણ તમારા લેણદારોને ઉશ્કેર્યા, ઘર જપ્ત કરાવ્યું. ડોશી એજ ત્રાસથી બે કલાક થતાંજ મરણ પામ્યાં—અને બાળકો !—

" ઓ પરમેશ્વર ! મારા કુટુમ્બની આ દશા ? પ્રભુ ? હું શું સાંભળું છું " નવલ, પોક મૂકીને છુપો રડવા બેઠો. તેની આંખમાંથી ચોધાર આંસુ ચાલ્યાં.

" સારે નશીબે શામલાલ આવ્યો, તે તમારાં બાળકને મુંબઇ લઇ ગયો, નહિતો તે પણ મરી જાત. જોકે રાંડ કુલટા કર્કશાએ બાળકોપર તહોમત તો મુકયું હતું, પણ ઇશ્વરે લાજ રાખીને બચાવ્યાં છે. હવે કિશોરલાલ સઘળી મીલ્કતનો વારસ થયોછે. તમારા મુંબઇના દીવાળીયા આડતીયાનો તમારો પાંત્રીસ હજારનો ફાળો, તે પણ કિશોરલાલે તમારા નામની ખોટી સહી કરીને, અમલદારોને લાંચ આપી હજમ કરી ગયો છે."

" ઓ દૈવ ? ચંડાળ કિશોરે અંતે વૈર લીધું. ગંગાને હું વર્યો, તેની અગાઉ પોતે તેણીને પરણવા ધારતો હતો, પણ નિષ્ફળ થવાથી વેરી કિશોરે આ પ્રકારે વેર લીધું? કળિને મુકી નળને, દમયંતી વરી; તેથી કળિનો પ્રકોપ થયો, પણ શું તેનો નાશ નથી થયો ? દુનિયામાં ભાઇ તે દુર્યોધન જેવા ? ચિન્તા નહિ, કર્મનો બદલો મળશેજ. ખરેખર મેં એ નીચના કાવાદાવાથી ઉશ્કેરાઇનેજ મારા કુટુમ્બની પાયમાલી કરીછે. અરેરે ! નિર્દોષ ગંગાને અને તેનાં મધુર બાળકોને મેંજ સતાવ્યાં છે; ઓ પ્રભુ ? મનેતું સાહ્ય થજે." નવલ રડતો, પશ્ચાતાપ કરતો બોલ્યો.

"ગંગાએ પાંચસો રૂપિયા લીધા હતા, તે વિશે નવલશંકર ? તે તમારી કને, ખુલાસો કરવાની હતી પણ તમે ગભરાયલા હોવાથી દુઃખમાં દુઃખ થાય, માટે ધિરજથી કહેવા વિચાર રાખ્યો હતો, એ વાત મને દાગીના લેવા આવી, ત્યારે ગંગાએ કહી હતી; પણ કંઢગા સંજોગે તેણીનાથી તમને તે વેળા કહેવાયું નહિ, અને તમે ઉશ્કેરાયલા હોવાથી પ્રકોપ પ્રચાર્યો. અંતે તેનું આ પરિણામ આવ્યું !"

"અરેરે ! સર્વ ભૂલનાં ભોગ થયાં. તપાસ ન કરી, અને ચંડાળના ભંભેરવાથી ઉશ્કેરાયાં. મને એક પત્ર મળ્યો. જે પત્રમાં જાણે ગંગા ન્હાશી જવાની હોય, એમ વાંચવાથી, અને મોટી રાત સુધી ન આવવાથી મને શક ગયો કે, રખે તે દાગીના છુપાવીને ન્હાશી જવાની હોય, તે માટે હું મધ્ય રાત્રે તેની ખબર કહાડવા આવ્યો હતો."

"પણ તમે ગભરાટમાં હોવાથી મને ખુલાસો કરવાની કંઇજ તક મળી નહિ. એ પત્રની વાતમાંએ ભેદ છે. એ પત્ર તમારાજ નામનો બ્હારથી આવેલ હતો. ને તેમાં કોઇ સ્ત્રીએ તમને છુપા તેડાવ્યા હતા. તે ગંગાએ, તમને બતાવવા રાખ્યો હતો. પણ પાછળથી માલમ પડયું કે એ પત્ર તો અમારી સખી જયાકુંવરની ભૂલથી બીડાયેલો હતો. ને તેણીએ એ પત્ર તો પોતાના પતીને બીડયો હતો. જેમાં જયાકુંવરે પોતાના પતીને મુંબઇ તેડાવ્યો હતો. આ વાત મને તમારી ગડબડની સવારેજ મળી હતી. પણ પ્રસંગ વિના મને યાદ ન આવ્યું હતું. જયાકુંવરના વરે મને ગંગાપરનો પત્ર બતાવ્યો હતો, ને તે માટે હું ગંગાને પુછનાર હતી. કેમકે પત્ર જુદા જુદા પરબીડામાં બીડતાં જયાંકુંવરની ભૂલ થઇ હતી. આ વાત ભેદમાં રહેવાથી કદી તમને શક ગયો હશે."

"પણ તે અગાઉ એ એક પત્ર મળ્યો હતો, તેમાં ગંગાની હીલચાલ વિશે શક બતલાવ્યો હતો."

"તે તો કિશોર જેવો કોઇ ચંડાળ પુરૂપ હશે. બાકી ગંગા સદાની પવિત્ર અને નિર્દોષ છે. તેણે પોતાના પતી માટે ઘણું કષ્ટ સહ્યું છે. અને છેવટ સુધી પણ તેણે જીવને જોખમે બહુ ખેડયું છે."

"આ સર્વે ભૂલથી થયું છે, પણ હવે ગંગા મળી જાયતો ઠીક. નવલ ? તમે સ્નાન કરો. અને હવે શુદ્ધ થઇને, ધિરજ રાખી દેવળપુર ચાલો."

"હવે હું દેવલપુરનું મૂખ કેમ જોઈ શકું ! એ દાવાનળમાં હું કેમ પડું ?"

"તમારા લેણદારો હવે કંઇજ બોલવા નથી."

"પણ મારૂં કુટુમ્બ નાશ થયું, તે મારીજ મૂર્ખાઇથી. મારાં ઘરબાર ગયાં. સ્ત્રી, બાળકો ગયાં, અને છેવટ આબરૂ ગઈ. હવે શું કરૂં!" નવલ ગભરાઇ ગયો. પ્રભાએ અને પ્રાણલાલે ધિરજ દીધી.

"અરેરે! હું કેવો પાપી હઇશ? ગંગા? ગંગા? મને માફ કરજે? મેં નીચ કિશોરના કાવાદાવાથી તને દુઃખી કરી છે. અરેરે! તું જીવતી હઇશિ, તે મને મળીશ તો મારૂં સર્વે છે, નહિ તો હું પોતાના કર્મે પાયમાલ થયેલો પુરૂપ રવડી રઝળીને મરી જઇશ" નવલ રડતો રડતો બોલ્યો.

"ભાઇ? શાન્ત થાઓ. બનવાનું હતું તે બન્યું. હવે પસ્તાવો શાબપનો? ધિરજ રાખો. પ્રયન્ત કરો. પ્રભુ તમને સાહ્ય કરશે." પ્રાણલાલે કહ્યું.

"હવે હું શી ધિરજ રાખું? હવે હું કયાં જાઊ!" નવલે હૃદય ભેદક રૂદન ચાલુ કર્યું.

"હમારે ત્યાં આવો. તમે સુખી થશો તેમ કરશું. કિશોરને અને તેના સાગરીતોને યોગ્ય રીતે તપાસશું. તમારો વારસો તમને મળશે. હું તમને ઘટતી મદદ કરીશ. તે પછી ગંગાનો પતો કહાડશું" પ્રાણલાલે તેને ધિરજ દીધી.

"નવલશંકર! ગભરાઓ નહિ. હવે સર્વે ઠીક થશે." પ્રભાએ શાન્તવન કર્યું.

"હવે હું મારાં બાળકો કને જાઊં, એવું ચિત્ત ચિન્તવેછે. શામલાલને મળું, અને તે પછી હું સર્વે તજવીજ કરી દેવળપુરમાં આવું."

"તમે અનાધાર છો. માટે હાલ દેવળપુર પધારો. વખત છે, ચડતી પડતી સૌને માટે નિર્માયલી છે. પસ્તાવાનું કારણ નથી. કાળને વંશ જગત છે. પુરૂપ થઇને હિમ્મત શું હારો છો? બે દિવસ દંડા પણ હોય, તેથી હારી જવાનું છે? વખતને માન આપવુંજ જોઇએ, તમે કંઇ ચોરી કરીછે કે જે શરમાઓ છો? જુવો તો ખરા, પાપીઓનો કેવો રકાસ થાય છે!" પ્રાણલાલે અંતઃકર્ણપૂર્વક ધિરજ આપી.

"જો, મને કંઇક પૈસા સંબંધી મદદ કરો, તો હું મુંબઇ જાઉ." નવલે નમ્રપણે કહ્યું.

"સ્ટીમર બંધ થઇ છે. ત્યારે હવે શું કરશો? કેમ મુંબઇ જશો? રેલ્વે દૂર છે."

"હું રેલ્વેમાં જઇશ. હવે મને દેવળપૂર વિષમય થઇ પડ્યું છે. મને મદદ કરો."

"તમારી એવી ઇચ્છા છે તો ભલે, પણ ગભરાશો નહિ. પત્ર લખજો, અને જોઇએ તે મદદ માગજો. હું જીર્ણગઢથી ખુદ સરકારની મદદ અપાવીશ. તમારો હક્ક ડૂબાવશો નહિ. લેણદારોનું પણ સમાધાન થઇ જશે."

"હવે મેં ભારી ભૂલ જોઇછે. આજ સુધી હું મારા પાપના પડદામાંથી સર્વ જોતો હતો, પણ હવે મને શુદ્ધિ પેદા થઇ છે. હવે હું દેખતો થયો છું."

"ઠીક છે. ત્યારે આજનો દિવસ રહી, કાલે તમો રેલ્વે તરફ જાઓ, અને હમે દેવળપુર જઇશું. તમને જે જોઇએ તે કહો, જમાદાર મંછીલ લેવા દેવળપુર જાયછે. તે સાથે મંગાવી લઉં,"

"પચાસ રૂપિયા બસ થશે. તમારો ઉપકાર નહિ ભૂલીશ."

"ચિન્તા નહિ. પણ ફરીને જલદી આવવું."

"ગંગાનો પત્તો મળે, તો મને લખજો. અરેરે! કેવી નિર્દોષ! કેવી દશા."

પ્રભાએ બળાપો કર્યો. નવલ, ગંગાને યાદ કરતો રડવા લાગ્યો. સ્નાન કરી માતાને યાદ કરી. અને છેવટ પોતાના સાહસ કામનો પસ્તાવો કરી હૃદય પરથી દરેક ભાર ઓછો કર્યો.

જમાદાર દેવળપુર ગયો. પ્રાણલાલે, રસોઈ કરાવી. વિશુદ્ધ પ્રભાને જમાડી. નવલ અને પોતે જમ્યા. એટલામાં જમાદાર મંછીલ લઇ આવ્યો. અને રૂપિયા પણ લાવ્યો. નવલને પ્રાણલાલે પચાસ રૂપિયા આપ્યા, ધિરજ દીધી. પ્રાણલાલ તથા પ્રભાકુંવર દેવલપુર ગયાં. નવલશંકર મુંબઇ તરફ રવાના થયો. નવલ, માર્ગમાં ગંગાના નામની માળા જપતો ચાલ્યો. પોતાનું સાહસકામ નજરે પડ્યું. પસ્તાવાના શિખર પરથી આખું જગત અને સકળ સંસાર નિહાળવા લાગ્યો. ગંગાની શોધ કરવા લાગ્યો. માધવ, જેમ માલતી માટે રવડે, રામ જેમ સીતાની શોધ કરવા ભટકે તેમ પોતાની પવિત્ર પ્રિયા ગંગાને શોધવાને તે નીકળ્યો. રેલ્વે સુધી આવી પહોંચ્યો, અને સ્ટેશનં મળતાં મુંબઇની ટીકીટ લઇને ગ્રાન્ટરોડ સ્ટેશનપર ઉતરી જવા માટે રવાના થયો. એજ ટ્રેનમાં ગંગા, તથા રસિક પણ હતાં નવલ, રેલ્વેમાં પણ પોતાનાં સાહસ કામથી દુઃખી થયેલી ગંગાની શોધ કરતો ચાલ્યો. ભૂલનો ભોગ થયેલું શુકલ કુટુમ્બ કેવી દુર્દશાને પામ્યું ? એક નીચ માણસથી બ્હેકેલું વ્હેમી માણસ કેવી સ્થિતીએ પહોંચ્યું ! દુનિયાં? અજબ છે તારા રંગ ઢંગને ! અજબ છે તારી ઘટનાને!

પ્રકરણ ૧૭ મું.

ભૂલો પડેલો ભર્તાર.

" મુંબઇની સોનેરી ટોળીનું અદ્દભુત પરાક્રમ. "

મનુષ્યની પડતી દશા આવેછે. ત્યારે તેને ઉલટાજ વિચાર સુઝે છે. તે જે કામ કરેછે, તે પોતે નિર્મળ અને લાભકારક માનતા છતાં તે હાનિકારક અને દોષિત હોયછે.

રસિક, ગંગા, અને નવલ વાળી રેલ્વે મેલટ્રેન સવારના સાત વાગામાં મુંબઈનાં ગ્રાન્ટરોડ સ્ટેશને આવી પહોંચી, ગ્રાન્ટરોડનું સ્ટેશન, બરોડા રેલ્વે કંપનીની ઉત્તર વિભાગની લાઇનમાં મુબઇ ખાતે મોટું ગણાય છે. અને ગૃહસ્થોને ઉતરવા ચડવાને માટે દરેક જાતની સગવડ હોવાથી ઉતારૂઓનો ઘણો મોટો ભાગ ત્યાંજ ઉતરે છે. ડૉક્ટર રસિક પણ ત્યાં ઉતર્યો. તુરત પોરટરને સામાન સોંપી ગંગાના ડબ્બા તરફ ગયો. એવામાં ગંગા, ગ્રાન્ટરોડનું સ્ટેશન જોઇને ઉતરી પડી. અને તુરત રસિકને મળી. બન્ને જણ સ્ટેશન બહાર નીકળ્યાં, અને વિક્ટોરીયામાં સામાન મુકી પોરટરને પૈસા આપી ગાડી ચલાવવાનો રસિકે હુકમ આપ્યો. તે વેળા નવલશંકરની અને ગંગાની અન્યોન્ય દૃષ્ટિ મળી ગઈ. ગંગા, પોતાના પતી તરફ નજર કરી ખાત્રી કરે, અથવા નવલ, પોતાની પત્નિ, બીજા પુરૂષ સાથે ચાલી જાય છે, એ તપાસ કરે, તેટલાં તો ગાડી એકદમ ચાલી ગઇ. ગંગા, રસિકને બોલી શકી નહિ. રસિકનું હૃદય ગંગા પ્રતિ, અને ગંગાનું હૃદય રસિક પ્રતિ વિશ્વાસપૂર્વક નિહાળતું હતું, છતાં તેણે પોતાના પતીને જોયો, ત્યારથી તેનું હૃદયકમળ સંકોચાયું. કાચા કાનના પતીને પોતાને માટે ગેરવિશ્વાસ છે, અને તે કદી મુંબઇ આવ્યો હોય, અને પોતાને, રસિક સાથે જતાં જોય, તો જન્મનું દુઃખ થઇ જાય, આ ચિન્તાથી ગંગા મનથી દુઃખી થઇ. નવલ ગંગાને નિહાળીને નવલશંકર ભૂત થયો. નવલના મનમાં સંદેહ થયો. ગંગા, કોઇ પરપુરૂષ સાથે ચાલી ગઇ, એ પોતાની સ્વચ્છ દૃષ્ટિએ નિહાળ્યું. જ્વાળાના પ્રકોપપર પાણી ફર્યું. પોતાની શંકા સત્ય ઠરી. ગં-

ગાની હિલચાલ ખરાબ લાગી. તેની પવિત્રતાપર શક ઉત્પન્ન થયો. ઉપ-રથી આડંબર કરનારી અને અંદરથી અપવિત્ર બનેલી ગંગાને કલંકિણી ગણવા લાગ્યો. ભ્રમિત ભરથાર જ્યારે પવિત્ર પત્નિ માટે આવો અનિશ્ચીત તર્ક કરે, ત્યારે પવિત્ર સ્ત્રી સાથે તેનો સંસ્કારી સંસાર સુખમય શી રીતે ચાલે!

"મારા હૃદયમાં હવે શોણિતો શેરડો પડે છે! ગંગા? તું પવિત્ર ગણાય છે; પણ તારી ચાલ ચલણ શક ભરેલી કેમ? તારીપર મારા અનેક સંશયો તળાપ મારી રહ્યા હતા, તોપણ તેને મેં દૂર કીધા; તારા માટે મને અનેક સંકટ સહેવાં પડયાં, તોપણ છેવટ મેં સંતોષ માની લીધો; મારાં આબરૂદાર કુટુમ્બનું સત્યાનાશ વળી ગયું, તોપણ એ અપરાધ મેં મારાપર લીધો; તે છતાં ઓ મારા રૂધિરની પીનાર પિશાચણી? હજુ તું મને તરસાવે છે! હજુ તું મને સતાવેછે? હું જ્યાં હોઊં, ત્યાં તારી હોળી પ્રથમજ પ્રગટેલી દેખાય! મને તું શાન્તિ લેવા દઇશજ નહિ! શું તું તારૂં પૂર્વનું વેર લહે છે કે, હું મારા દુર્ભાગ્યે આ દુર્દશા ભોગવું છું? હાય! દેખતી આંખે અંધ કેમ થવાય! મુંબઇ જેવા અકળ નગરમાં હું તારી શોધ કેમ કરૂં! રખે રાંડ નઠારી નીકળે, અને મને કલંક બેસાડે? પાપીણિ ગંગા! જો તું દૂર પ્રદેશમાં જઇ અદૃષ્ય રહી હોત, અથવા મરી ગઇ હોત, તો મને આ સંતાપ થતે નહિ, પણ અરેરે! મને જોઇને તું ચાલી ગઇ? તારી અપવિત્રતાની રોશનાઇનું પ્રતિબિંબ મારા મુખપર નાખીને નીકળી ગઇ? અન્યોન્ય દૃષ્ટિ મળી છતાં પરપુરૂષ સાથે ચાલી ગઇ? ગંગા? તું હવે પવિત્ર?"

"હા." કુદરતે પ્રત્યુત્તર આપ્યો હોય, તેમ નવલના આત્મામાં પ્રતિધ્વની થયો. ગ્રાન્ટરોડના સ્ટેશનની નજદીક વિચાર કરતો ઉભેલો નવલ અનેક તર્કો કરવા લાગ્યો. "ભલે. તું પવિત્ર હોય, તોપણ હવે તારી ક્યાં શોધ કરૂં! કોને કહું?" આ વિચાર કરેછે. એવામાં એક મુસલમાન અને એક વાણિયો ત્યાંથી પસાર થયા. વાણિયાએ નવો ઉતારૂ જાણી જે ગોપાળ કર્યા. નવલે નમીને નમ્રતાથી પુછ્યું "ભાઈ? રસિકચંદ્ર ડૉક્ટર, જે ગોકુળદાસ તેજપાળ હૉસ્પિટલમાં છે, તે ક્યાં રહેતા હશે?" "આ સ્ટેશનની પાછળજ તેનો બંગલો છે" વાણિયાભાઇએ જૂઠી-તોપ મારી. "મને બતલાવશો? ઉપકાર થશે. મારે અગત્યનું કામ છે." "હા. શા માટે નહિ: મને લાગે છે કે તમે નવાજ માણસ તરીકે

મુંબઇમાં આવેલા લાગો છો." નવલ તેનો "હા." નો પ્રત્યુત્તર આપે તે, પેહેલાં વાણિયાએ તેના સોબતી મુસલમાનને પોતાની અદભૂત ચેષ્ટાથી સમજાવી દીધો. સોનેરી ટોળીવાળાનો સાગરીત મુસલમાન તુરત મિત્રની નયન ચેષ્ટા મુજબ સલામ કરીને અમલ કરવા આગળ ચાલવા માંડયો. નવલે તુરત કહ્યું " ભાઇ? હું અજાણ્યો છું, તેથી તસ્દી આપું છું. ક્ષમા કરજો." "ચિન્તા નહિ, મને તસ્દી પડે તેમ નથી. મારે તો એ માર્ગેથીજ જવું છે, રૂસ્તમજી બેજનજી હીરામાણેકને બંગલે, માણેક, અને મોતી આપવાનાં છે, તેથી તમને ડૉકટર રસિકને બંગલે મૂકતો જઇશ. ચાલો." નવલ હરખ્યો. અનાયાસે મળેલી મદદ માટે ઇશ્વરનો ઉપકાર માનવા લાગ્યો. નવલનો જે હરખ હતો, તેથી ઉલટોજ વાણિયાનો હર્ષ હતો. તેણે પણ ઇશ્વરનો ઉપકાર માન્યો હતો, કે અનાયાસે તેને પણ એક નાદાન બકરૂં હાથમાં આવી ગયું હતું. જ્યાં દસ પંદર પગલાં ચાલ્યા, એવામાં પેલા મુસલમાનના ખીસામાંથી રૂમાલ સરી પડતો જોયો મુસલમાન તો જાણે અગત્યના કામસર દોડી જતો હોય, એમ જણાયો. મુસલમાન, વાણિયાનો ઓળખીતો છે, એમ તો નવલે પ્રથમજ જોયું હતું. એટલે રૂમાલ નજીક આવતાં વાણિયાએ તે ઊંચકી લીધો. "કેવો મૂર્ખો છે? રૂમાલ પડી ગયો, તોપણ ભાન નથી." રૂમાલ જોયો. તે માહે કંઇક બાંધેલું નજરે પડ્યું હોય, તેમ ચેષ્ટા કરતો નવલને કહેવા લાગ્યો. "ભાઇ? તમે મોટું પેટ રાખો, તો એક લાભ મળે. જો, આ રૂમાલમાં એક દસ તોલાની સોનાની લગડી છે." રૂમાલ છોડીને એ લગડીઓ નવલને બતલાવી. "આપણ બન્નેનો અર્ધ ભાગ ગણાય. લો, આ લગડી જુવો! ચીનુની છાપની છે. સો ટચનું સોનું છે. આજે ત્રીસ રૂપિયા ભાવ છે." વાણિયાએ સોનાની લગડી નવલના હાથમાં આપી. નવલ તો અંજાઇજ ગયો. કોણ એવો મૂર્ખો હોય, કે મળતો લાભ મુકી દે. નવલે જાણ્યું. કે હવે આ લાભ છાડવો નહિ. થોડા રૂપિયા મળશે, તો આવી દુર્દશામાં અતી ઉપયોગી થઇ પડશે." એમ ધારી નવલે, વાણિયાને કહ્યું— "ભાઇ? તમો ગૃહસ્થ છો. તમારી ધ્યાનમાં આવે તે આપજો." "મને તો ઇશ્વરે પુષ્કળ નાણું આપ્યું છે. એટલે મને કંઇ નવાઈ નથી. તમે ગરીબ માણસ લાગો છો. તમેજ રાખો. તમારી પાસે કંઇ રોકડ રૂપિયા હોય તે આપો. જો હું ભાગ લઉં તો મને દોઢસો રૂપિયા મળે, પણ તે વેચવા જતાં મને મારૂં હજાર રૂપિયાનું નુ-

ફ્શાન થઇ જાય. કેમકે મોતી ને માણેકનો દસ હજારનો સોદો કરવો છે, તેનો વાયદો ચુકી જાય, માટે તમારી ધ્યાન પડે તે આપો." નવલને તો પરમેશ્વર ફળ્યા. તે તો વાણિયાની સફેદ ભાષામાં અંજાઇ ગયો. ઠગારા માણસની ઉદાર વૃત્તિ જોઇ ચળિત થઇ ગયો. ત્રણસો રૂપિયાનો અકસ્માત લાભ મળેલો જોઇ હરખાઇ ગયો. અને પોતાની પાસે ખરચ કરતાં બાકી રહેલા ચાળીસ રૂપિયા એ વાણિયાને આપી દીધા. વાણિયાએ આશિર્વાદ દઇને લીધા. અને નવલે એ લગડી સંભાળીને પોતાની પાસે રાખી. બીજા દસ કદમ ચાલ્યા, ત્યાં એક ગલી આવી. વાણિયાએ નવલને કહ્યું. "આ ગલીમાં ડાક્ટર રહેછે. બંગલાના દરવાજા પાસે તેણે પોતાના નામનું પાટીઉં મારેલુંછે. હું હવે જઇશ. કોઇ વેળા કામ પડે, તો આવજે. મારી શરાફ્ની પેઢી છે. હું મમાદેવીના તળાવમાં રહું છું. જે ગોપાળ." વાણિયો તાલ લગાવી ચાલી ગયો. અજાણ અને ભોળો નવલ સર્વ સત્ય સમજી ગયો. અને પીતળની પર ગીલ્ટ કરેલી સોનાની લગડી મેળવીને ભાગ્યશાળી થઇ ગયો. વાણિયાથી છુટો પડીને સામે ગલી તરફ ચાલ્યો. "મુંબઇના લોકો કેવા ઉદાર છે? વાણિયાઓ કેવા ધનાઢ્ય છે? શું આ મુંબઇ શેહેરમાં પૈસાની ગણતીજ ન હશે? કોઇ ગૃહસ્થ વેપાર કરવામાં સામેલ થઈ જાય, તો લાખો રૂપિયા મેળવવાનું આ સ્થળ છે" આ પ્રકારના હવાઇ વિચાર કરતો નવલ એ ગલીને છેડે પહોંચ્યો, પણ રસિક ડાક્ટર કોણ? ને બંગલોએ કેવો. ઘણી તપાસ કરી, પણ પત્તો એ મળ્યો નહિ. ત્યારે પોતે ભુલો પડયો છે, એવું સમજી આગળ ચાલ્યો. ઘણું રવડયો, પણ ભૂલો પડેલો ભર્તાર, પોતાની ભામિનીનો પત્તો કહાડી શકયો નહિ. થાકી ગયો, ત્યારે એક સોનીની દુકાનપર બેઠો. સોનીએ અજાણ સમજી બેસવાને ના કહી, નવલે કંઇક બ્હાનું કહાડી બેસવાનો વિચાર કર્યો. પોતાની લગડી નવલે સોનીને બતાવી, અને તે વેચવાની છે, એવું કહી બેઠો. "તું સોનેરીટોળી વાળો છે, કે? સિપાઇ? સિપાઇ?" સોનીને બૂમ મારી. "અરે ભાઇ? શું મુજ ગરીબને લુટી લેવોછે?" નવલ ગભરાઇને ઉભો થઇ બોલ્યો. "ત્યારે પીતળપર ગીલ્ટ કરીને વેચવા કેમ નીકળ્યો?" "શું એ પીતળ છે! હાય, કર્મ! ત્યારે તો હું ઠગાયો!" નવલ, અકળાવા લાગ્યો. સોની સમજી ગયો કે અજાણ્યો માણસ જાણીને કોઇએ ફસાવ્યો દેખાયછે. "ત્યારે તમે આ લગડી

ગાંથી લાવ્યા ?" "ભાઇ, એક વાણિયો ગ્રાન્ટ રોડ સ્ટેશનપર મળ્યો, તે મારા ઓળખીતા ડાકટરને ત્યાં મને મુકવા આવ્યો, પણ માર્ગમાં એક રૂમાલને વીંટાળેલી આ લગડી મળી, તે મને આપી ગયો, ને મારી પાસેથી ચાળીસ રૂપિયા લઇ ગયો. ખરી હકિકત તો એજ છે."

" ત્યારે તમે ઠગાયા. એવા લુચ્ચા લોકો ગ્રાન્ટરોડ સ્ટેશન પાસે ઘણા ફરેછે, કોઇ અજાણ જાણી તેને ફસાવે છે. લગડી નાંખી દો, નહિતો સિપાઇના જાણવામાં આવશે, તો કબ્જે કરશે. જુવો, આ સોનું છે ?" સોનીએ પથ્થરપર ઘસીને બતલાવ્યું. નવલે લગડી ગટરમાં ફેંકી દીધી. અને ઉદાસ થઇને ત્યાંથી ચાલી ગયો. તે બે દિવસનો થાકેલો, અને ભૂખ્યો હતો. ગંગાના નામની નવી શોકાગ્નિએ દગ્ધ કર્યો હતો, અને બે પૈસાનો માલ હતો, તે પણ ગુમાવી બેઠો હતો; એથી અભાગી નવલ શોચ ને શોક કરતો વળી ગંગાની શોધ કરવા ચાલ્યો હતો. "વિપત્તીમાં બહુ ડુબ્યા પછી પુરૂષ હિમ્મતદાર બનેછે," તેમ નવલને હિમ્મત આવી હતી. ને આખરે નવલ, ગંગાની શોધ માટે ગોકુળદાસ હોસ્પિટલ તરફ ગયો હતો. કેમકે "ગંગા, રસિકને ત્યાં ઉતરીજ હશે" એવો નવલને શક હતો. ત્યારે રસિકનું સ્થળ, હોસ્પિટલમાંથી માલમ પડી શકે એમ હતું. એ ધારણાએ પુછતો પુછતો દુઃખિ નવલ જતો હતો. કેવી ભાગ્યની ઉથલ પાથલ ! કેવી કર્મરેખા !

પ્રકરણ ૧૮ મું.

ગંગાની શોધમાં દુઃખી નવલ.

Yet ere thou rashly urge my rage too far,
I warn thee to take heed I am a man,
And have the frailties common to man's nature;
The fiery seeds of wrath are in my temper,
And may be blown up to so fierce a blaze,
As wisdom cannot rule.

"*Tamerlane,*" Act iv. I.

ભ્રમિત પુરૂષ પોતાની ભૂલનો ભોગ થયો. ભ્રામ્યતાએ તેને ભમતો કર્યો, નવલ વ્હેમનો શરણાગત થઇ ક્ષુધા, તૃષા વેઠીને પણ ગંગાની શોધ કરવા ચાલ્યો. મુંબઇની અલૌકિક રચના નિહાળતાં કંટાળ્યો. જે તરફ લક્ષ ચોટયું હતું, તેજ દિશાએ અંધ બનીને ચાલવા માંડયો. "ગંગાનો પત્તો કહાડીને પછીજ શામલાલને ત્યાં જવું. જો ગંગા અવિચારી હોય તો ઠપકો આપવો, દુરાચારી હોય તો જન્મ સુધી તજી દેવી, અને સુવિચારી હોય, ને સંકટને શરણ થઇને કોઇને આશ્રયેજ રહી હોય, તો ધન્યવાદ આપીને પોતાની પ્રેમવશ કરવી." નવલ, આ તરંગિત વિચારથી ગંગાની શોધ કરવા ધસ્યો. અજાણ્યો છતાં માર્ગમાં ચાલતા લોકોને પુછતો, માર્ગ મેળવવા સિપાઇઓની મદદ લેહેતો, નવલ લગભગ કાવશજી ઇનસ્ટીટયુટના તળાવપર જઇ પહોંચ્યો, પણ સાંજ વિઘ્ન નડયું. અને વગર ગયે, તે ગોકળદાસ તેજપાળ હોસ્પીટલમાંજ પહોચ્યો.

આ તરફ ગંગાની પણ તેવીજ દશા થઇ. નવલને નિરખ્યા પછી તેણીનું મુખ ગ્રહણ યોગ્ય થઇ ગયું. હૃદયમાં પશ્ચાતાપે વાસ કર્યો. તેણી કર્મરેખાને દોષ આપીને ચાલી; રસિકે તેની ચિન્તા પારખી નહિ. "યોગ્યસ્થળે પહોંચ્યા પછી નવલની તપાસ કરવી, અને તેની દરેક શંકાઓ દૂર કરીને પોતાના અપરાધની માફી માગવી." આ વિચાર વિમળમાં ઘેરાયલી

ગંગા ભ્રમિત થઇ. તેનું ચિત્ત વ્યાધિગ્રસ્ત થવા લાગ્યું. રસિકને ત્યાં ગઇ. જમવાનું તૈયાર હતું. તેઓ ન્હાઇને સર્વે જમ્યાં, પણ તે પછી થોડીજ વારે ગંગા, એકદમ આજારી પડી. ઘણા દિવસનો થાક, પીડા, અને મેહનતથી તે સંતાપણીનું અંગ રોગી થઇ ગયું. ગંગાને જળંદર જેવો રોગ થયો હતો, કેમકે સ્થળ સ્થળનાં પાણી, હવા, અને તન્દુરસ્તી ન સંભાળી શકાય તેવો ખોરાક લેવાથી તે વ્યાધીગ્રસ્ત બની હતી. અને એ વ્યાધી આ વેળા દુઃખદાયક થઇ હતી. રસિકના ઘરમાં સંભાળ કરનાર કોઇ હતું નહિ. "ધર્મ કરતાં કર્મ નડે" એવી રસિકને વ્યાધી વળગી. અનાધાર સ્ત્રીએ પોતાના વિષે નિર્ણય પણ ન કીધો, ત્યારે અંતે તેણીને હૉસ્પીટલમાં જ્યાં પોતે નોકર હતો, ત્યાં પોતાની દેખરેખ તળે આરોગ્ય કરવા રાખી. પોતાનો રસોઇયો જમવાનું આપતો. હવા વાળી જગ્યામાં તેને સુવાનું હતું. અને જાતે પોતે તેની સારવાર કરતો હતો.

ગંગા, રસિકને ઓળખી ચુકી હતી. માત્ર રસિકને ઘેર ગયા પછીજ તેની ભ્રાન્તિ નિઃશંક થઇ હતી. કેમકે તેના ઘરમાંહે કેટલાક જે પત્રો હતા, ને પુસ્તકોપર નામ હતાં, તે પર રસિકચંદ્રનું નામ હોવાથી તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો કે એજ રસિક; પણ હવે તેની સાથે ઓળખાણ કેમ કરવી ? કેમકે હવે તો પ્રેમનો પુનર્જન્મ આપવો હતો. આ નિસ્પૃહી વિચારમાં ગંગા દિવસ ગાળતી હતી. રસિકે, ગંગાને ધર્મશાળામાંથી કંઇક ઓ-ળખી હતી, પણ પુર્ણ ખાત્રી કર્યા વિના આ કેળવાયેલો ગ્રાજ્યુએટ એ-કદમ પોતાની વિદ્યાને કલંક આપે તેવો ન હોવાથી છુપી ચેષ્ટા જોતો હતો. ગંગાની યોગ્ય પરોણાગત કરતો હતો. કૃષ્ણાના પ્રેમને વશ થયા પછી, એજ કૃષ્ણાને પોતાની સાથી કરવાની અભિલાષાએ ગંગાની ખુશામત કરતો હતો. રસિક તક શોધતો હતો, તે તક અનાયાસે મળેલી જોઇને પો-તાનો ઉદય થયેલો સમજતો હતો. ગંગા બિચારી આહીં પણ પરાધીન થઇ પડી. અભાગી અબળાને છેવટસુધી સંકટે સંતાપી. પતિની શોધ કરવી મુલતવી રહી. બાળકોને તેડાવવાના દૃઢ વિચારમાંજ રહી, અને પે-ટના કઠીણ દરદને શરણ થઇને પતિના નામની માળા જપતી હૉસ્પીટ-લમાં પડી. "પોતે મરી જાય તો બહેત્તર, પણ પતિના મનની શંકા દૂર થાય તોજ ઠીક" આ ઝીંદગીના છેવટનો વિચાર તેણે કીધો હતો. પણ પ્રગટ કરવાની તેણીની બિલકુલ ઇચ્છા ઉપડતી ન હોતી.

કુદરતની ગતી અકળ છે. ગંગા જેવી પવિત્ર સ્ત્રી પતિના નામની જપમાળ ફેરવે, તો નવલ કેમ ન મળે! સુખે નહિ તો કર્મરેખાના દુઃખે આવી મળે. નવલ, કાવશજી ઇનસ્ટીટયુટના તળાવ પાસેથી પસાર થતાં પ્રીન્સીસ ડૉક તરફ જતી ટ્રામ અને કાલકાદેવીને માર્ગે કોટમાંથી પાયધૂનીની ટ્રામ એકજ સાંધા તરફ આવી લાગી, તેમાં વિકટોરિયાની દોડા દોડી થવાથી નવલ તેની વચ્ચે સપડાઇ ગયો, અને એકદમ પગનો અપરાધી બની બેભાન થઇ પડયો. પગ ભાંગી જવાથી તેને પાસેની હાસ્પિટલમાં લઈ જવામાં આવ્યો. ને ત્યાં સારવાર થવા લાગી. આખરે તે પણ ગોકુળદાસની હૉસ્પીટલમાં પહોંચ્યો.

રેલ્વેમાં ગંગા—રસિક અને નવલ જ્યારે સાથે આવ્યાં, ત્યારે મુંબઇમાં જુદાં શી રીતે રહે? કુદરતી સંબંધને લીધે તેઓ સમય સંજોગે સંગાથેજ રહ્યાં, અને તે પણ ડાકટર રસિકની દેખરેખ, હાજરી અને સારવાર તળે ગંગા ને નવલ દીન ગુજારવા લાગ્યાં. નવલના અકસ્માત્ વિષે બીજે દીવસે વર્તમાન પત્રમાં છપાયું, અને તે શામલાલને વાંચવામાં આવ્યું; તેમ એ પત્રથી ચોથે દીને દેવળપુરમાં પણ ખબર થઇ. તે અગાઉ પ્રાણલાલે પણ દેવળપુરમાં ધામધૂમ ચલાવી હતી. એકતરફ ગંગા-દુઃખ સ્હેતી હતી, અને બીજી તરફ નવલ, વ્યાધી ભોગવતો હતો. ત્યારે ત્રીજી તરફ પાપી કિશોર પોતાના પાપનો કાં ભોગ નહિ થયો હોય, રવિનો અસ્ત તો ચંદ્રનો ઉદય. અમાંવાસ્યાનું અંધારૂં, ત્યારે પુર્ણિમાનો પ્રકાશ; એમ કુદરતી રચના રચાયલીજ છે. ગંગા અને નવલનો મેળાપ, શુકલ કુટુમ્બનો પુનરૂદ્ધાર, ત્યારે તેના નાશ કરનારનો અસ્ત હોવોજ જોઇએ. જોવાનું છે કે નીચ કિશોર, તેના દુષ્કર્મથી કેવી ગતી ભોગવે છે?

પ્રકરણ ૧૯ મું.

" અંગ્રેજ બાળાઓનો ઉડતો પ્રેમ "

How mortifying to remember tne dear delicious shifts I used to be put to, to gain half a minute's conversation with this fellow! How often have I stolen forth in the coldest night of January, and found him in the garden stuck like a dripping statue! There would he kneel to me in the snow, and sneeze and cough so pathetically! he shivering with cold, and I with apprehension; and while the freezing blast numb'd our joints, how warmly would he press me to pity his flame, and glow with mutual ardour! Ah, Julia! that was something like being in love.

" *Rivals*," Act v. 1.

રસિકચંદ્રની પ્રિયદ સ્ત્રી, પોતાના પ્રેમીની વાટ જોતી હતી. કેમકે રસિકે, બાવલપુર જતી, વખતે ડૉરસીને વરવાનુ વચન આપ્યું હતું. જોકે જેમ રસિકને કૃષ્ણા જેવી સ્વજ્ઞાતીયની કન્યા મળી હતી, તેમ ડૉરસીને પોતાનીજ જ્ઞાતિનો શોખીન અને છટાદાર ભવિષ્ય ભર્તાર મળી ગયો હતો. પણ તે છતાં એ ડૉરસીના હૃદયમાં રસિક વિસર્યો ન હતો. માત્ર એટલે સુધીજ કે પેલો અંગ્રેજ યુવાન, મી. હેનરીની સત્તાના તેજથી ને મર્યાદાના બંધનથી ડૉરસીપ્રતિ વધુ છુટ લઈ શકતો ન હતો. અગર જો એ અંગ્રેજ તરૂણ પોતાના સ્વતંત્ર ખવાસથી છુટ લહે, તો તે પળમાં ડૉરસીને પોતાની કરી શકે તેમ હતો. હજુ ડૉરસીની પ્રત્યે તે યુવાન, નમ્રતાથી અને વિવેકથી વાત કરતો હતો. અંગ્રેજોમાં જે પ્રથમ પ્યાર કરવાની યુક્તિ હોય છે, તેનો

કંઇકજ અંશ ડૉરલીને બતલાવવો શરૂ કર્યો હતો. તેવામાં રસિકની મુંબઇ આવવાની ખબર મળતાં ડૉરલીએ જુના પ્રેમને તુરત વેગ સ્વિકાર્યો હતો.

ડૉરલીએ પ્રથમ રસિકપર એક પત્ર લખ્યો હતો. પણ તેનો પ્રત્યુત્તર તેણીને બિલકુલ મલ્યોજ ન હતો. રસિકે જોકે તેણીની દરકાર કરી ન હતી, તેમ હવે પછી ડૉરલીના પ્યારમાં જોડાવવાને કે છુપી પ્રીત બતાવી ગંગાને યા નવલશંકરને જણાવવા ખુશી ન હતો, તોપણ ડૉરલીએ તેને તજ્યો ન હતો. રમણીય ડૉરલી, રસિકનો પ્રત્યુત્તર ન મળતાં તે એકદમ હૉસ્પિટલ તરફ આવી હતી. અને રસિકને હોસ્પિટલ પાછળના બગીચામાં લઇને તેને ઠપકો આપતી હતી.

રસિક, નીચું મૂખ કરી શરમાઇને સાંભળતો હતો. રસિકે, જોકે ડૉરલીને વિસારી મુકી હતી; તોપણ રસિલી અંગ્રેજ બાળાની મુખમુદ્રા જોઇને તેના મૂળ વિચારથી તે વિમુખ થયો હતો. બન્ને જણ હવે પ્રેમની વાતો કરવા લાગ્યાં. જેમ રસિક, તેણીને પ્રેમથી વિખુટી કરવા સરખા જુઠા અપવાદો મૂકવા લાગ્યો, તેમ ડૉરલી પણ અનેક તરેહના રસિકના છુપા અપરાધો રજુ કરી, રસિકને શરમાવા લાગી. આ પ્રકારનો કૃત્રિમ વિનોદ થતો હતો, એવામાં ગંગા * ત્યાં આવી ચડી હતી. રસિકને, ડૉરલી સાથે પ્રેમી વાતો કરતો જોઇને ગંગા થંભી ગઇ. તેણી બગીચાના પથરાયલાં ઝાડની ડાળી નીચે ઘણે દૂર ઉભી ઉભી વિસ્મય થતી ટગર ટગર જોતી હતી. રસિકે, ડૉરલીને તેની ઉદ્ધતાઇથી મ્હાત કરીને ગંગાનું સ્મરણ કરાવ્યું. ગંગા મનમાં સહજ મલકાઇ. " પોતાના મિત્રનો સંબંધ ઓછો થયા છતાં પણ રસિકે પોતાના હૃદયમાંથી વિસારી નથી " એવું જાણીને ગંગાની ચક્ષુમાં કુદરતી પ્રેમનાં આંસુ આવ્યાં. જરાવાર થંભી, એવામાં રસિક અને ડૉરલી ઉઠયાં. ગંગાના પતિપરાયણતાના પ્રતાપે બન્ને છુટાં પડયાં. કેમકે નવલશંકર જખમી થઇને આવ્યો, અને તે વિષે રસિકને કહેવાને, અને પોતાના પતિની સારવાર કરાવવા માટે મદદ લહેવાને ગંગા આવી હતી.

રસિક અને ડૉરલી, હૉસ્પિટલમાં ગયાં. ડૉરલી, નિરાશ થઇને ઘેર ચાલી ગઇ. ગંગા પોતાના વિષે કંઇ હકિકત કહે, તે પેહેલાં સિપાઇએજ ત્વરિત ખબર આપી. રસિક, તુરત નવલશંકરની સારવાર કરવા

*જુવો " મુખપૃષ્ટનું ચિત્ર " તથા "પ્રેમયોગ " પૃષ્ટ ૧૮

હોડ્યો. નવલ બેભાન હતો. એટલે બીજા કોઇને તેણે પાસે રહેવા દીધાં નહતાં. માત્ર બે માણસ પાટો બાંધનારાં અને પોતે, ત્રણ જણ હતા. ગંગાએ ત્યાં જવાની ઘણીજ કોશિષ કરી હતી, પણ તેણીને સિપાઇએ અટકાવીને તેણીના બીછાના પાસેજ રહેવા ધમકી આપી. ગંગા, બિચારી લાચાર થઇને પોતાના બિછાના તરફ ગઇ. જો કે એ સુંદર લલના રોગથી પીડાતી હતી. તોપણ પતિ તરફ પવિત્ર લાગણી ધરાવતી હોવાથી, અને પોતાના પતિને આવી કઢંગી હાલતે જોવાથી, તેણી આવેશમાંજ દોડી હતી, તેની ચિન્તાએ તેણીને વિસારી દીધી હતી. કેમકે હવે ગંગાને હિમ્મત આવી હતી. " તે બિછાનાપર પડી રહશે, તોપણ તે રોગને બદલે સુખ માની લહેશે હું નિર્ણય જળથી પતિને શાન્ત કરીશ."

એમ સંતોષ ધરતી હતી. ગંગા, હવે પતિ ખાતર પ્રસિદ્ધ થવા ચાહતી હતી. અને રસિકની વાટ જોતી બેઠી નજરે પોતાના પતિના સારવારના ઓરડા તરફ સ્નેહદ્દષ્ટીથી જોતી બેઠી હતી. થોડી વારે રસિક, નવલશંકરની યોગ્ય સારવાર કરીને બહાર નીકળ્યો હતો, પણ તે ગંગા તરફ આવવા બદલે બહાર ફરવા માટે દરિયા કિનારા તરફ જવા ઇચ્છતો હતો; જેથી પોતાના મિત્ર સાથે તે હોસ્પિટલ છોડી ગયો હતો. રસિક, ડૉરલીની નિરાશા તરફ વિચાર દૃષ્ટિ ફેરવીને પોતાના મન દુઃખનું સમાધાન કરતો હતો. જો કે મુખપર મિત્રની વાતમાં ચિત રાખવાનો દેખાવ કરતો, પણ હૃદયથી તે ડૉરલીને પ્રેમહીણ કરીને, કૃષ્ણાને વરવા ઇચ્છતો હતો. હજુપણ તેને ખબર ન હતી કે જખમી થઇ આવેલો શખ્સ નવલશંકર હતો. રસિક, દરિયા કિનારે મિત્ર સહિત ફરતો હતો. અને પ્રસંગોપાત વાર્તા વિનોદની મઝા મેળવતાં મેળવતાં ચર્નીરોડથી છેક એન્ડરટેન્ડ સુધી પહોંચી ગયો હતો. આ સ્થળે શોખીન પારસી અને અંગ્રેજ સ્ત્રીઓની રંગ બેરંગી પોશાકમાં ઝળકી રહેલી મુખમુદ્રા નિહાળી દરેકની વ્યાજસ્તુતિ કરતો હતો. પણ તેવામાં તેને યાદ આવ્યું કે "કોલાબા પારસી સેનટરીયમમાં સાત વાગે એક અઠવાડીક પારસી વર્તમાન પત્રના કુશળ અધિપતીને ઘેર તેની આન્તરી બાળકન્યાને જોવાને જવું છે." એથી મિત્રનો સાથ છોડીને રસિક વિખૂટો પડયો. અને મિત્રો પણ પોતાના ઘર તરફ ફર્યા ... ... રસિક, પોતાના દરદીને તપાસીને છેક આઠ વાગે "સ્વીમીંગબાથની"* સામેના પુલપર થઇ પગે ચાલતાં જતાં તેણે એક અંગ્રેજ અને એક લેડીને બન્નેને પ્રેમવશ જોયાં. જે અંગ્રેજ યુવાન હતો, તેનો એક હાથ, પેલી યુવાન સ્ત્રીની વાંકી વળેલી કમ્મર-

*પાણીમાં તરતાં શીખવાની દરિયા કિનારા પર બાંધેલી જગ્યા.

નો ભાર ઊંચકવામાં રોકાયો હતો, અને બીજો હાથ તેના ગોરા ગુલાબી ગાલપર રોકાયો હતો. વળી બન્નેના અધરોષ્ટ એકસરખા ગગનની સપાટી જેવા મળી ગયા હતા. અને એ પ્રેમભાવ ગગનનો ચંદ્ર, ઝાડનાં પ્રાંતરાં ખસેડીને જાણે ઊંચે રહી સર્વ નિહાળતો હોય, તેમ રસિકની દૃષ્ટીએ દેખાવ જણાતો હતો. જ્યારે બન્ને પ્રેમીઓએ કોઇ મનુષ્યના પગનો અવાજ સાંભલ્યો, ત્યારે ગભરાઇને છુટ્રાં પડી, સીધી સડકપર ચાલવા માંડયાં હતાં, પણ તેવામાં ડૉરલીની નજરે રસિકજ પડયો હતો. રસિક, વિસ્મય થયો. ડૉરલી શરમાઇને નીચું મુખ કરી ઝડપથી પેલા અંગ્રેજ યુવાનનો હાથ પકડી ચાલી ગઇ. અંગ્રેજ બાળાના આ ઉડતા પ્રેમને જોઇને રસિક વિસ્મયતાના શિખરપર ચડીને વિચાર કરતો ચાલવા માંડયો.

રસિક, યુવાન હતો. અંગ્રેજ સંસારથી અનુભવહીણ હતો, એટલે આ ડૉરલી અને તેના નવા પ્રિતમના પ્રેમ માટે પોતાને આશ્ચર્ય લાગે. પણ તે વધુ અનુભવમાં આવતે તો સહજ સમજતે, કે અંગ્રેજી પ્રેમ, કૃત્રિમ અને જૂઠો છે. મી. સ્કોટસને છોડીને ડૉરલી રસિકના પ્રેમમાં પડી. પણ જ્યારે વળી બીજો અંગ્રેજ યુવાન મળ્યો, ત્યારે તેણી પોતાના જાતી પ્યાર તરફ ફરી ગઈ. આપણા દેશી કવિઓ કહે છેકે "મોભનાં પાણી નેવે આવે, નેવનાં પાણી મોભે ચડેજ નહિ." નદી જળમાં ગમે તેવો લાકડીનો ફટકો મારો, પણ પાણીનો સંબંધ છુટો પડે ? દરેક જન પ્રાણી પોતાની જાતીમાં મળવા વિચાર કરે. કુદરતજ તેને તેવી બુદ્ધિ પ્રેરે, પછી મનુષ્યની શી સત્તા !

"વખત અને સંજોગ વચ્ચે મનુષ્ય પ્રકૃતિમાં જુદી જુદી જાતના ભ્રમ પેદા થાયછે. અને એ ભ્રમણામાં મનુષ્ય જે સાહસ કરેછે, તેની પ્રથમ સંભાળ કરી શકતાં નથી, પણ પાછળજ તે પશ્ચાતાપના અગ્નિથી દગ્ધ થાયછે."*

રસિક આખી રાત્રી શોચ કરતો પડી રહ્યો. ડૉરલીની દુરાચરણી રીત માટે તેને ધિઃકાર છુટયો, પણ તે સાથે પોતે પોતાને પ્રથમ ધિઃકાર આપવા લાગ્યો. પ્રેમનો અનુભવ કર્યા વિના, પ્રેમીને ઓળખ્યા વિના, એકદમ

*જુવો "સંગીત બહાવલી." ચતરાવત અને સઇસનો કૃત્રિમ પ્યાર. વિષય, અંક બીજો. પ્રવેશ પેહેલો. ચતરાવતનો બગીચો.

the night of age draws on, and the sleep of death overtakes the one. The other, weep and morning, looks forward to the bright region where he shall meet his still surviving partner among trees and flowers, which themselves have planted in the fields of eternal verdure.

* * * * *

" *Lovers' Vows,* " Act iii. 2.

પરંતુ માનસિક લાગણીવાળાં દમ્પતીનો સંસાર સદાય સુખી અને નિરંતર ગણાવો જોઇએ. માત્ર દુઃખી ભવ તો અજ્ઞાનીઓ માટેજ નિર્માયલો છે.

નવલ અને ગંગાનો દુઃખી સંસાર હવે સુખમય થશે. દુઃખને અન્તે સુખ હોવુંજ જોઇએ. રાત્રી પછી દિવસ, અસ્ત પછી ઉદય અને દુઃખ પછી સુખ, એમ થવું એ કુદરતનો કાયદોજ છે.

રસિક, નવલને લેપ લગાવી પાટો બંધાવી ફરવા ચાલી ગયો, અને ગંગા, પોતાના પતિની સેવા કરવા જવાને તૈયાર થઇ, પણ સિપાઇએ તેણીને અટકાવી, તે વખતથી શોક અને રૂદનમાંજ સમય ગાળવા લાગી. રસિકચંદ્ર ક્યારે આવે, અને પોતાની દુર્દશાનું કારણ જણાવે ? જેમ જેમ તે અધિરી થતી ગઇ, તેમ તેમ રસિકનાં દર્શન દુર્લભ થઇ પડ્યાં. એક સમયે જેને પોતાનો જન્મભરનો આધાર માન્યો હતો, પોતાની આત્મિક લાગણીથી આખા જીવનને માટે જેણીએ પ્રેમ આપ્યો હતો, તે રસિક આ વેળા મીઠી નજરે જોવાને પણ ઢીલો થતો જણાયો. જેણી રસિકના પ્રેમમાં ધનાઢ્ય બની હતી, તે પોતાને કંગાળાવસ્થાને કારણ થયેલી જોઇ તેણીને અંતરમાં અતી બળાપો થયો. પોતાના ભર્તારની માંદગી વેળા પોતે હાજર છતાં જાહેર રીતે દિલગીર થવાથી તેને સંકટ પેદા થયું. " રસિલા રસિકના હુકમને તાબે થવું પડશે, અને પોતાના પરણે-લા પતિનું દુઃખ જોવા માટે રસિકની રજા લેવી પડશે " આ ગંગાએ કલ્પનામાં પણ કલ્પ્યું ન હશે, પણ કુદરતની અકળકળા કોને ગંગાની ક-લ્પના કરી વિશ્રાંતમાં !

બીજે દિવસે ડૉરથીના બનાવટપર ધિક્કાર નાંખતો, સ્વચ્છંદી કન્યાના કૃત્રિમપ્રેમને તિરસ્કાર આપતો રસિક, તેણીના પ્રેમથી અતી નારાજ

થઇને હૉસ્પિટલમાં આવ્યો. હવે ગંગાને પોતાનો ધાર્મિકસ્નેહ અર્પણ કરીને કૃષ્ણાનો પ્રિયપ્રેમ ગ્રહણ કરવા રસિકે વિચાર કર્યો. વેવીશાળ થયા છતાં ગંગાની માફક રસિક કૃષ્ણાપર બાંધેલી આશામાં નિષ્ફળ ન થાય, તેમાટે ચોતરફથી ચોકસી કરવા માંડી. ગંગાની ઓળખ લેવા માટે વિ-ચાર કરીને હૉસ્પિટલમાં આવ્યો, અને નવલશંકરની તબીયત તપાસવા તેની તરફ ગયો; ગંગાની દૃષ્ટિએ રસિકને જતાં જોયો. સિપાઇ ન હોવાથીગંગા તુરત તે તરફ દોડી. અને રસિક પાસે આવી. રસિકે માન સહિત પુછયું ! "બાનુ ? તમારી તબીયત સારી છે ! અહીં ઉતાવળાં આવ્યાં છે, તેથી કંઈ અગત્યનું કામ છે ? કહો તો હું બહાર આવું!" રસિકે અમૃતાથી કહ્યું. "બહાર આવવાની અગત્ય નથી. મને આ પુરૂપ પાસે બેસવાની રજા આપશો, તો તમારો ઉપકાર થશે." ગંગાનું વિચિત્ર કથન સાંભળી રસિ-કને આશ્ચર્ય થયું. પરપુરૂપપાસે આ નાજુક સ્ત્રી બેસવાની માગણી ક-રતી જોઇ રસિક તો વિચારમાં પડયો." સુજ્ઞ સજ્જન ? એ મારો સ્નેહી છે, મારો આધાર છે,, તમે શંકાશીલ ના થશો, એ મારો ભૃતાર છે" ગંગા છેલ્લો બોલ બોલીને નીચું મોં કરી ઉભી..આંખમાંથી અશ્રુધારા ચાલી. " બાનું ? આપ કોણ છો ? તમારો ભૃતાર અહીં કયાંથી ?" "મારા કર્મ સંયોગે આવી મલ્યા. ડૉકટર તમે પણ એક વેળા મારા ભવિષ્યના સાથી થનાર હતા, પણ દુર્ભાગ્યે"—ગંગાનું હૃદય નરમ હતું. વિપત્તીએ તેણીને નિર્બળ બનાવી દીધી હતી. તેથી વધુ અશ્રુપાત કરી શકી નહિ. અ-બળા જાત કોમળ ગણાતી હોવાથી તેને આ કઢંગો સંજોગ દુ:ખકારક થઇ પડયો. તેણી રડી પડી. બહુજ રડી. પોતાને આવી સ્થિતી આવશે, એમ ન જાણતાં છતાં દૈવી પ્રકોપ થયો, ભૂતકાળની સ્થિતી દૃષ્ટિએ આવી ચડી, અને પુર્ણ રડી. રસિક આશ્ચર્યતાના સજળ સ્નેહમાં ડૂબી ગયો.

" બાનુ ? તમે કોણ ?—ગંગા !— " રસિકે શાન્ત સ્વરે કહ્યું. શરમાતે મૂખડે કહ્યું. આશ્ચર્યતાથી કહ્યું.

" હા, તેજ અભાગી ગંગા, કે જેણીના કમભાગ્યે અનેક જનો વિપત્તીને શરણ જઇ ચડયાં. અરેરે ડૉકટર રસિક ? હાય ! હવે પ્રેમી શબ્દ પતિપરાયણી પ્રમદાના મુખમાંથી કેમ નીકળે ? દયાળુ પુરૂપ ? હું ક્ષમા ચાહું છું. માત્ર એટલાજ માટે કે ભૂતકાળનો બનાવ બની ગયો. આપણો પ્રેમી સંબંધ વિરકત થયો, પણ સાંપ્રત કાળમાં આપે બતાવેલી લા-ગણી અને ઉઠાવેલી તસ્દી માટે હું ક્ષમા ચાહું છું. "

" પવિત્ર ગંગા ? જો તારી મેં શેવા ઉઠાવી છે, એમ તું ધારતી હોય તો મને મગરૂરીથી માનવું જોઇએ કે હું કૃતાર્થ થયો છું. તુજ જેવી પવિત્ર સ્ત્રીનાં અનાયાસે દર્શન થયેલાં જોઇને હું ભાગ્યશાળી થયેલો સમજુ છું. ગંગા ? જ્યારે તમે મને પીછાણતાં હતાં, ત્યારે તમારે તમારૂં નામ છુપાવવાનું કંઇ કારણ હતું ? તમે મને ધર્મશાળામાં મળ્યાં, ત્યાં તમોએ જો તમારૂં નામ ઠામ જાહેર કર્યું હોત, તો તમે વધુ સુખી થતે. કેમકે વગર ઓળખથી તમને કદી મેં અપમાન કર્યું હશે."

" તેમ કંઇજ થયું નથી. પણ હવે મને મારા પ્યારા પતીને મળવા દેશો ? "

"તમારા પતીને મળવાનો, સ્નેહ અર્પવાનો, ને શેવા કરવાનો કુદરતી હક્ક છે. આજ સુધી એ હક્કની વચ્ચે હું આવ્યો નથી, તો આજે હું એ માટે કેમ અટકાવ કરી શકું ? પણ તારા પતિ લગાર નિદ્રાવશ છે. જખમની વેદનાએ દુઃખી થઇને અંતે સૂતા છે, તો સુવા દો. બેસો. હું પણ અહીં તમારી પાસેજ બેસું છું. કેમકે હવે તો તમારા સુખને માટે જેમ બને તેમ ત્વરાથી તેમને સુખ થાય, તેવા ઉપાયો લહેવા પડશે."

"તમારો ઉપકાર છે, ડૉક્ટર ! હું કંગાળ સ્ત્રી તરફથી બદલાની આશા શી રખાય ?"

"પવિત્ર સુંદરી ? તમને જોઇને મને પશ્ચાતાપ થાય છે. દયા છુટે છે. ગંગાની આ દશા ? મેં તમારી કેટલીક હકિકત ભાવલપુરમાં સાંભળી છે."

"કોણે કહ્યું ? શું કહ્યું ? મારા સમ, ડૉક્ટર ? વિસ્તર કહો." ગંગાએ અધીરાઇથી પુછ્યું.

"પોપટે કહ્યું. કૃષ્ણાકુમારી સાથે મારૂં વેવીશાળ નક્કી થયું, તે દિવસે—" રસિક શરમાઇ ગયો. કૃષ્ણાની સાથે સંબંધ જોડાવાની વાત કરતાં કુદરતી રીતેં તેનાથી અટકી જવાયું. ગંગાના પત્રની * આજે અદ્ભુત અસર થઇ ?"

"કૃષ્ણા અને પોપટ ભાવલપુરમાં આવ્યાં હતાં ? તેઓ કુશળ છે ?"

"હા, બાનુ ! પણ તમારા વિયોગ દુઃખથી કૃષ્ણાનાં આંસુ સુકાયાં નથી."

"હું અભાગિયણ દરેકને દુઃખદાયક થઇ પડી છું. શું કરૂં, ડૉક્ટર? હું મારી ભુલનોજ ભોગ થઇ છું. પતિને શહેર ઉમન કરાવવાનું મેંજ કારણ

* જુઓ નવલગંગા-પ્રથમ ભાગ-પૃષ્ઠ-૧૦.

આપ્યું છે. કેટલીક મારી દુઃખદાયક હકિકત હું તમને પછી કહીશ, પણ કહોની ? કૃષ્ણા કેવી છે?"

"સારીછે. તમારા શિક્ષણ કરતાં ચડે એવી છે. અનુભવમાં બાળક છે, પણ બુદ્ધિ ચંચળ છે. પોપટલાલની ઇચ્છાથી, અને તમારા પૂર્વ કોલથી અંતે હું મારા જીવનમાં સફળ થયો છું. માત્ર તે તમારીજ કૃપાનું પરિણામ છે; અગર જો તમે મને આશા ન આપી હોત, તો હું આજે વૈરાગી થયો હોય, અથવા તો રવડી રઝળીને પ્રભુને શરણે ગયો હોત."

"હું ખુશી થઇ. કૃષ્ણાનો જન્મ સુધર્યો, અને તમને સુખસંપદન થયું. યોગ્ય દમ્પતી નિહાળીને હું મારા જીવતરમાં સફળ થઇ–હવે ને હજુ શું ભાવલપુર છે?"

"રાજનગર ગયાં છે. પોપટ સારી સ્થિતીમાં છે. માત્ર તેને તમારીજ ચિન્તા વસી રહી છે."

"મારાં બાળકો ક્યાં હશે? અરેરે! મારાં લાલુડાં બાળક, તેની મા વિના કેવાં રઝળતાં હશે ? ડૉક્ટર! હું એ સ્થિતીની શી હકિકત કહુ ! મારૂં હૃદય ભરાઇ આવેછે. અરેરે! હું કેવી ક્રૂર! મેં મારાં બાળકની પણ દરકાર કરી નહિ. ઓ મારાં બાળુડાં? તમો ક્યાં હશો?" ગંગા રડી પડી. મોટે સાદે તેણીનાથી રડી જવાયું—હૈયું ભરાઇ આવ્યું.

"તમારી પાસેજછે, મારાં વ્હાલાં ભાભી ?"

"માતા? હમે તારી પાસેજ આવ્યાં છે. તું હમને ભેટ. હમને બોલાવ!"

"મારી મા ક્યાં છે? કાકા? મને મારી માં બતલાવોની? મારી મા પાસે હું ક્યારે જઇશ ? મને માં ઓળખશે કે? હું મારી માને જોઇને એવો રડીશ કે તેને પણ રડવું આવશે. મને મૂકીને ચાલી ગઇ તે?" ગંગા આ શબ્દો સાંભળીને એકદમ ચોતરફ જોવા લાગી, તો પોતાનો બાળકિશોર મણી, મુગ્ધકન્યા મંકુ અને ઇંદુલાલ તથા શામલાલ નજરે પડયાં. ગંગા દોડતી પોતાનાં બચ્ચાંને લઇ હર્ષ વેગમાં રસિક કને આવી. તેને હર્ષાશ્રુ ગીરિ પડયાં. આનંદનાં આંસુથી ગંગાએ પોતાનાં વ્હાલાં બાળકને વધાવી લીધાં. ઘણે કાળે મળેલાં પ્રિયબાળકોને જોઇને નિઃસર્ગીય સ્નેહની માતા ગાંડી બનીને બોલી.

"તમે ક્યાંથી ? આજનો મારો કેવો સંસ્કારી સમય! અરે! હુ ક્યાં છું! હું ખરૂં જોઉંછું કે સ્વપ્ન ?" ગંગા, જાણે હર્ષમાં બેભાન થઇ ગઇ.

"તમે શુદ્ધિમાં છો. હવે ચિન્તા ન કરો." શામલાલ બોલ્યો

"પણ મારા બાપુ ક્યાં?" મંજુ બોલી. રસિક આશ્ચર્ય પામ્યો.

"જરા શાન્ત થઓ. કહેશો કે આપ કોણ છો?" રસિકે નમ્રતાથી શામલાલને પુછ્યુ.

"ડૉક્ટર રસિક? તમે મને નથી ઓળખતા, પણ હું આપણને ઓળખું છું. હું મારા સુરથી આ જખમી ભાઇ નવલશંકરનો ન્હાનો ભાઇ શામલાલ છું. મારા ભાઇ કેમ છે?"

"માફ કરજો. આપને કોઇ દિવસ જોયેલા ન હોવાથી મને પુછવું પડ્યું. તમારા ભાઇ સારી પેઠે છે. પણ તમને શી રીતે ખબર પડી?"

"મેં આજે વર્તમાન પત્રમાં વાંચ્યું હતું, અને એ આધારે અહીં ત્વરા ચાલી આવ્યો. વળી આ બાળકોએ કજીઓ કરવાથી તેને પણ સાથે તેડી લાવ્યો. સદ્ભાગ્યે મારાં ભાભી મળી ગયાં? કેવો આનંદનો દિવસ!"

"હા. તમારા ભાભીને હું તેડી લાવ્યો. ભાવલપુરથી આવતાં એક અકસ્માતમાં સાક્ષી તરીકે હું એક સ્થળે રોકાયો હતો. માર્ગમાં તમારાં ભાભી દુખી હાલતે મળ્યાં હતાં. જો કે તેઓએ પોતાનું નામ ઠામ આજ સુધી જણાવ્યું ન હોતું. તોપણ એક નાગર સ્ત્રી તરીકે નામ જાણી મેં તેનો ઘટતો સત્કાર કર્યો હતો. અને છેવટે જ્યારે તેને મુંબઇ આવતાં જાલંદરનું દુઃખ થયું, ત્યારે તુરતજ હૉસ્પિટલની મદદ આપી હતી. તે અરસામાં આ તમારા ભાઇ પણ મળી ગયા. ગંગા મને પોતાની હકિકતથી હમણાંજ વાકેફ કરેછે, અને પોતાનાં પ્યારાં બચ્ચાનું નામ બોલાંજ છે ત્યાં તો.—

"હમે આવી પહોંચ્યા, કેમ ભાભી?" બાળુએ રસિકની વચ્ચેથી કહી દીધું.

"હા, મારાં બાળુડાં! પણ તમે કાકા કને ક્યાંથી?" ગંગાએ પુછ્યું.

"એ હકિકત લાંબી છે. પછી કહીશું. પણ મોટાભાઇ ક્યારે ઊઠશે?"

"જરા હમણાંજ સુતા છે. જખમની વેદનાથી બહુ દુખી થયા છે. જખમ લગાર પુરાયો છે." રસિકે કહ્યું.

"ત્યારે તબીયત ક્યારે સુધરશે"

"જખમ રૂઝાવાપર આવ્યો છે. હવે ઇશ્વર સારૂંજ કરશે."

"સારૂં કરશે? કોણ કહેછે? ના—ના—" નવલ, ભ્રમણામાંજ બોલ્યા.

"હા, સારું થયું છે. જુવો, મારા નાથ?" ગંગાએ નજીક જઇ કહ્યું.

"કોણ! કોણ બોલ્યું!" નવલે આંખ ઉઘાડી પુછ્યું. ગંગાને પ્રત્યક્ષ જોઇ.

"ગંગા? ગંગા?" નવલ એકદમ ખાટમાં બેઠો થયો. "આ કોણ? શામલાલ! ઇંદુ! હું શું જોઉંછું.! ઓ પ્રભુ!" નવલ મુર્છીત થયો. ડૉકટરે માણસને બૂમ પાડી, અને શુદ્ધિમાં લાવવા સારવાર કરવા માંડયો.

"શાન્ત થાઓ. હવે તમે ગભરાઓ નહિ." શામલાલે માથું દાબીને કહ્યું. બે પળમાં તુરત નવલ શુદ્ધિમાં આવ્યો. ઉઠયો. બેઠો થયો. ચો તરફ જોયું. "મારાં બાળુડાં કયાંથી! તમે આવો! અભાગી પિતાને મળો." નવલે, પોતાનાં બચ્ચાંને હર્ષથી તેડયાં. ચુંબન કીધું.

"ભાઇ શામલાલ! તું કયાંથી! તમે સર્વે મને મળશો, એ મારી જીંદગીના અન્ત સુધી આશામેં બાંધીજ ન હતી. અરેરે, ગંગા? મને તું મળશે! હું મારાં બાળકોને હાથ કરીશ, એ સ્વપ્ને પણ ધારતો નહો તો. "ईश्वरो गहनो गतिः" નવલ રડી પડયો. કપાળે હાથ મુકી અશ્રુપાત કરવા બેઠો.

"શાન્ત થાઓ, શુકલ! હવે હિમ્મત કેમ હારો છો?"

"ડાકટર? તમે મને જીવતદાન આપ્યું છે. હું તમારો જન્મનો આભારી છું."

"મિથ્યા. મેં કંઇજ ઉપકાર કર્યો નથી. મેં મારો ધર્મ બજાવ્યો છે. મારા જ્ઞાતિબંધુનું શુભ કરવું, તેમા ઉપકાર શો?

"જ્ઞાતિબંધુ?" નવલે આશ્ચર્યતાથી પ્રશ્ન કર્યો.

"હા. એઓ ડૉકટર રસિકચંદ" શામલાલે પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

"ડૉકટર રસિકચંદ્રના ઉપકાર તળે હું દબાયલો! અરે તેનો કેવો ઉપકાર! હું બદલો કેમ વાળીશ?"

"નવલશંકર? તમારા મનમાં શું હજુ હું ભિન્ન છું?"

"હું કદી તેમ માનું, તો પણ તમોએ તેમ માન્યું નથી."

"ડૉકટર રસિક જેવા પ્રમાણિક પુરૂપ, ગુજરાત કાઠિયાવાડના આખા નાગરિ કુટુમ્બોમાંથી મળવા મુશકેલ છે. પણ ભાઇ? એ સર્વે નિરાંતે બદલો વળી રહેશે હાલ તમો કેમ છે?" શામલાલે પુછ્યું.

"હું ઠીક છું. હવે મને તારે ઘેર લઈ જા." નવલે હર્ષથી કહ્યું.

"ડૉકટર કહે, તો હમણાંજ તૈયાર છું. ભાઇ! તને હવે હું વીલો નથી મુકવાનો. હાલ તો કંઇ પણ પુછીશ નહિ. સૌ ઠીક થશેજ."

"ખુશીથી જાઓ. હું ત્યાં આવીને તપાસ કરી જઇશ." રસિકે ધિરજ દીધી, અને નવલશંકરને જવાની રજા આપી.

"આપનો ઉપકાર ભૂલીશું નહિ." સર્વે એક અવાજે બોલ્યાં. રસિકના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ.

"પણ ગંગા કેમ આવી? મને તે જલદી કહો."

"ડાક્ટર રસિકને અકસ્માત મળી જવાથી માત્ર અજાણ અને નિરાધાર જાણીને મદદ કરતા કરતા, સારવાર કરતા રકતા તેને અહીં તેડી લાવ્યા. વગર સ્વાર્થે અને નિર્દોષપણે તમો દમ્પતીની સેવા કરીને તેણે સંતોષ માન્યો છે." શામલાલે નિર્ણય કર્યો.

"ત્યારે મારી શંકા ખોટી? ગંગાને મે ગ્રાન્ટરોડના સ્ટેશનપર જોઇ હતી."

"તમારી શંકા ખરી. હું ડાકટર રસિક સાથે જતી હતી. મેં પણ તમને જોયા હતા, પણ ગાડીની અને લોકોની ભીડ હોવાથી, તથા ડાકટરને જવાની ઉતાવળથી હું તમને પારખી શકી નહિ."

અરેરે, તે શંકાને લીધેજ હું આ દશા પામ્યો. વ્હેમથીજ અને ભૂલથીજ મેં મારા કુટુમ્બનો નાશ કીધો છે. પણ ઇશ્વર કરેછે, તે સારૂંજ કરેછે. ડાકટર? હું તમારા અપરાધમાં છું; પણ હવે તેનો સામટો અપરાધ ક્ષમા કરાવીશ"

"ચિન્તા નહિ. હાલતો તમે સુખે જાઓ, પછી સૌ સારૂં થશે."

"ઓ પ્રભુ! હું કેવી સ્થિતીએ પહોંચ્યો! ધન્યછે તારી કળાને." સર્વે મોદ પામ્યાં. શામલાલ ગાડી લાવ્યો. સર્વે બેઠાં. અને શામલાલને ઘેર ગયાં. રસિક પણ હર્ષ પામ્યો. શુકલ કુટુમ્બપર પડેલો શિલા પડદો આજે ઉડી ગયો. હોસ્પિટલમાં ભેદ ભરમ ફુટી ગયો. શામલાલને ત્યાં જઇને સર્વે આનંદ પામ્યાં. અસ્તનો ઉદય થયો. નવલગંગા મળ્યાં. અને સ્વકુટુમ્બમાં આનંદ પથરાયો. બીજે દિવસે દેવળપુરથી તાર આવ્યો, કે કિશોર નહાસી ગયો છે. સર્વે વિસ્મય થયાં, અને દેવળપુર તરફ જવા યોગ્ય વિચાર ચલાવવા માંડયાં.

કિશોરની આ સ્થિતી કેમ થઇ? શુકલ કુટુમ્બનો ઉદય કેમ થયો? તે જાણવા દેવળપુર તરફ આવવું પડશે.

પ્રકરણ ૨૧ મું.

અંતઃકર્ણનો ડંખ.

અથવા

પાપીનો પસ્તાવો.

Then leave him to his Conseience,
It is a scorpion, sent by heavan itself,
To fix on hidden lrimes ; a slow, still stream,
of molten lead kept dropping on the heart,
To scald and weigh it down. Believe me, love,
There is no earthly punishment so Great,
To scourge an evil act, as Man's Own Conscience
To tell him he is Guilty.

"*Iron Chest,*" *Act* iii. 2

"અંતઃકર્ણના અસહ્ય ડંખથી દુઃખી થયેલો માણસ પોતાની ચળિત પ્રકૃતીને સ્વાધીન થઇ જાય છે; તે હિચકારો, નિર્બળ, બાયલો અને લાચાર બની જાય છે. પોતાની સ્વભાવિક શક્તિનો લોપ થતાં તે પરવશ પડી જાયછે. મનનો વેગ તેને જે માર્ગે દોરાવે તેજ માર્ગે તે દોરાય છે. વ્હેમ, ભ્રમણા, અને અનિયમિતપણું તેના વિચાર વાયુથી ઉત્પન્ન, થઈ, તેને ઘેલો બનાવેછે. વિપત્તી અને ચિન્તા તેને ઘેરી લહેછે." આ પ્રકારે કશોરલાલ પૂર્વકર્મના પાપથી ઘેરાઇને દીવાંના સરખો બની ગયો છે..

"મારી આશા નિષ્ફળ! કોર્ટમાં કેસ માંડયો, તેમાં નિષ્ફળ! ઓ! વોરંટઆવ્યું! હાઃ! લુચ્ચાઓ મારા મારી કરવા આવતા જણાય છે. નવલશંકર, મુંબઇથી સોનેરી ટોળીવાળાને લાવ્યો છે. મને એકલો જાણી રાત્રીએ મારી નાંખશે. મારૂં ધન લઇ લેશે. હું મરી જઇશ." કિશોરને સ્વપ્નમાં અતુલ્ય ચિન્તા પ્રાપ્ત થતી હતી. એક પળ પણ જીવને શાન્તિ ન હતી. "શું ગંગા પર કુદ્રષ્ટી કરી, તેનો આ બદલો! નવલશંકરને

હેરાન કર્યાં, તેનો આ દંડ ! દ્રવ્ય ખાઈ ગયો, ને ડોશીને રઝળાવી તેનો આ દુઃખ ! બાળકોને રવડાવ્યાં, તેનું આ વેર ! હા. હવે શું કરું ? મેં ભૂંડું કૃત્ય કર્યું છે. મને શું થશે. ? હું મરી જઈશ. ઓ ! હું તો ઊંડી ખાઈમાં ડૂબી મરું છું. મને કોઈ યમ જેવા દૂતો પકડે છે ! ઓ પ્રભુ ! સર્પ, વીંછી, અને બીજાં ઝેરી જીવડાંઓ ડંખે છે. હાય ! મને ક્ષમા કર. ગંગા ! મને માફ કર." પૂર્વ કર્મના દોષથી અને ચાલુ જીંદગીમાં કેટલાંક પાપ ભરેલાં, ખુની અને ઘાતકી કામ કરવાથી કંપાયમાન સતો આત્મા કિશોરનાં મનને અનુકંપાવતો હતો. તેનું અંતઃકર્ણ ઘવાયલા સર્પ પેઠે છોલાયેલું હોવાથી. તે ઘસાતાં સછિદ્ર થતું હતું. જેમ.

The only palace for a broken heart
Lies in the hollow earth.

" ઓ ! સિપાઈઓ આવ્યા ! મને પકડશે નાં ? હવે ? ક્યાં નાસી જાઉં ? કેમ બચાઈ જાઉં ? મને પકડશે. મને મારશે. મને કેદ કરશે. મેં વિશ્વાસઘાત કર્યો છે. ખોટી સહી કરીને નાણાં ઊચાપત કર્યાં છે. હવે મારે નાસી જવું. હવે મારે સન્યાસી થઈ જવું. ઓ ! ઓ !" કિશોર અધ્યરાત્રે નિદ્રામાંથી જાગીને બેભાન હાલતે ઊઠવા લાગ્યો. રાત્રીએ આવી અવસ્થા ભોગવતો હતો. દિવસે તેથી ઉલટીજ અને જુદીજ હાલતે રહેતો હતો. તેને આત્મીક દુઃખ વાગવાથી તેનું મગજ ભ્રમિત થઈ ગયું હતું. સ્વપ્નને [illegible] રમાડતો હતો. " હા હું મરી જઈશ. ઓ ! મને કૉલેરા થાય છે. મારું શરીર પાણી પાણી થઈ જાય છે. શરદે મને ઘેરી લીધો છે. અરેરે હું મરી જઈશ ? મારી સ્ત્રી જેમ એક પળકમાં પાણીના પરપોટા પેઠે પલાયમાન થઈ ગઈ, તેવી મારી પણ દશા થશે ? ડાક્ટરને બોલાવો. સેંકડો રૂપિયા ખરચી નાખો. મને બચાવો. હું જીવતો રહું તેમ કરો. પણ ઓ ! સાપ ! સાપ મને ડંખે છે. જો રહ્યા ! હા. સેંકડો સાપો મને કરડે છે. મારી આજુબાજુ ફરી વળ્યા છે. મને ડંખ કરે છે. મને પથ્થરની ખાણમાં લઈ જાય છે. હવે કેમ કરું ? ક્યાં જાઉં ? શું કરું ? પ્રભુ ! મને બચાવ." આ પ્રકારનો આત્મિક દુઃખ થવાનું કારણ તેની પ્રિયાનું મરણ હતું, એટલુંજ નહિ પણ પ્રાણલાલે દેવળપુરમાં જઈને ગોટાળા ખુલ્લાં કર્યાં હતાં. તેને ભય લાગુ પડ્યો હતો. નવલશંકરથી છૂટો પડીને પ્રાણલાલ, પ્રભાકરચંદ્રને લઈને દેવળપુરમાં આવ્યો, અને તેણેજ કિ-

વસે કિશોરનાં કુડાં કૃત્યની જાહેરખબર આખા નગરમાં ફેલાવો પામી હતી. આ જાહેર ખબર અગાઉ તેનું પાપ તેને ગ્રહવા માંડયું. નવલ ગંગા માટે નવલશંકરને લખેલ જુઠો પત્ર, ગંગાને ફસાવવા માટે દાગીનામાં કરેલી ખટપટ, નવલને કરેલી કાન ભંભેરણી, વેપારકાર્યમાં નવલને કરી આપેલ ભાગીઓ, અને તેની અંદર સ્વાર્થીપણું—ગંગાને હેરાન કરવા, અને નવલશંકરની આબરૂ પાડવા સિપાઇઓને કરેલી ઉશ્કેરણી, પ્રભાકુંવરને હેરાન કરી આબરૂ તથા પાતિવ્રતતા લુટવાની કરેલી તજવીજ, મુંબઇના વેપારીનો મળેલ હિસ્સો, તેને પચાવી પાડવા માટે કરેલી ખોટી સહી, અને અમલદારોને આપેલી લાંચ વગેરેનું ભોપાળું પ્રગટ થયું. દરબાર સરકારમાં આ વાત જાહેર થઇ. વડી અદાલત અને હજુરમાં પણ આ ચંડાળ કિશોરનાં કાવતરાં જણાઇ ગયાં, અને કિશોર ગભરાટમાં પડયો. એક તરફ આ વિપત્તીએ તેને ઘેર્યો, ત્યારે બીજી તરફ તેની કુલટા સ્ત્રી આંજારી પડી, તેની ચિન્તા પેઠી. એ ઉપરાંત ત્રીજુ ભોપાળું એ નીકળ્યું કે કોઇ વિધવા સ્ત્રીની સાથે કુચ્છંદમાં પડેલો હોવાથી તે સ્ત્રીએ બાળહત્યા કરી, એ આરોપ કિશોર પર આવ્યો. આ પ્રકારની અનેક આપત્તિથી કિશોર ગભરાઇ ગયો. તેનું મગજ ભ્રમિત થઇ ગયું.

“ જ્યારે મનુષ્યપર આપત્તિનો ઓઘ આવી પડે છે, ત્યારે વિલક્ષણ બુદ્ધિનો મનુષ્ય પણ હાર ખાઇ જાય છે. સફળકાર્યમાં તે નિષ્ફળ થાય છે. શુદ્ધ માર્ગને નિહાળતાં છતાં તેનાથી આડે માર્ગે ઉતરી જવાય છે. વિચારવાયુનું પ્રબળ કમ થવાથી, તેની અવસ્થા ભ્રમિત થઇ જાય છે. તેના પરમ મિત્રો શત્રુવટ કરે છે. સંપુર્ણ સ્નેહિનીઓ શરમ મૂકી દઇને વખાણવા બદલે ધિઃકારે છે. માન પામેલા સ્થળે અપમાન પામે છે. ઉદયના શિખરપરથી ઉતરતાંજ તે માનહિણ દશાને પ્રાપ્ત થાય છે, માત્ર કર્મયોગે કરીને તે તિરસ્કાર પામે છે. ”

કિશોરે, ઘણી તજવીજ કરી. સરકારમાં વસીલા અમલદારોને મળ્યો. પૈસા ઉડાવ્યા, પણ અમલદારો સ્વાર્થ સાંધીને અંતે કાને હાથ દઇ બેઠા.

“ સરકારનો ખાસ હુકમ નીકળ્યો, અને કિશોરલાલપર કામ ચાલશે. ” આ પ્રકારની જુઠી અફવા નીકળી, ત્યારે ચોરીનું હૃદય ધૈર્ય ધરવા બદલે અનુકંપવા લાગ્યું. તેની સ્ત્રી મૃત્યુ પામી. નાગરીનાત હવે તેની તરફ તિરસ્કારની નજરે જોતી હોવાથી આ કઢંગા અને દુઃખદાયક કા-

તેમાં પણ કિશોરને આશ્રયે કોઇ ગયું નહિ. અગ્નિસંસ્કાર કરવાને માટે હામજી બામજીભાઇ ગયા, પણ તેની ઉત્તરક્રિયામાં કોઇએ પણ મૂક્યો નહિ. આ જાહેર તિરસ્કાર નિહાળીને, અને પોતે એકલો પડી જવાથી બાયલો બનીને કિશોર કંપવા લાગ્યો. ભ્રમિત વાયુ પેદા થયો, આત્મિક દુઃખ લાગુ પડ્યો. રાજ્ય રોગનાં ચિન્હ પ્રગટ જણાવા લાગ્યાં. ઘડી પ્રતિઘડી આપત્તિના ભયથી અનુકંપવા લાગ્યો. રાત્રી દિવસ ભયમાંજ ઝુરવા લાગ્યો, ત્રાસિત સ્વપ્નમાં બબડી ઉઠતો કિશોર, ઘેલાં માણસની પેઠે બકવા લાગ્યો, કોઇ પણ મનુષ્ય, આ જાતના ધિક્કાર પામેલા, કુદરતના કાયદાથી ઉલટા ચાલેલા, ને સંસાર વ્યવહારથી વિહીન થયેલાને માન આપે નહિ. તેમ કિશોરને કોઇએ માન આપ્યું નહિ. તેને પાપનો પસ્તાવો થયો. તેનાપર અનેક અપરાધો લાગુ પડ્યા. અફળ જીંદગી ગુજારેલી જોઇને પાપીએ બહુ પસ્તાવો કરવા માંડ્યો. તેનું મન શાન્ત પામ્યું નહિ. અને જ્યારે પકડાવાનો વખત આવ્યો, ત્યારે એકદમ મુંબઇ તરફ ચાલી નીકળ્યો. ગુન્હેગાર છુપો રહ્યો નહિ, તેનાપર વારંટ નીકળ્યું. એ વારંટથી કિશોર પકડાય, તે અગાઉ બીજાજ ગુન્હામાં મુંબઇની પોલીસના હાથમાં પકડાયો. એક ખૂનના ખોટા આરોપમાં તે નિર્દોષ કિશોર ફસી પડ્યો.

પોતાની યુક્તિમાં નિષ્ફળ થયેલો કિશોર, મૂળ અપરાધમાંથી છુટવા નાઠો, પણ કુદરતે* રોકી રાખ્યો. બીજા અપરાધમાં નિર્બંધ કરીને પ્રથમ મુંબઇના ખૂની આરોપમાંથી કિશોર મૂક્ત થયો, પણ જીર્ણ-

---

*કુદરતની અદ્ભૂત કળા છે. કલકત્તામાંથી ખૂન કરીને એક લાલયો મુંબઈ આવ્યો, અને કુલાબામાં રહેનાર એક અંગ્રેજને ત્યાં નોકરી રહ્યો. દરરોજ સવારના એ માણસ શાક ભાજી લેવા જતો હતો, એવામાં એક વખત કુલાબાના એક સ્થળમાં ખૂન થયેલું મુડદું પડ્યું હતું. એ મુડદું, પેલા લાલયાની નજરે પડ્યું, અને તે જોવા બેઠો. પાસે છુરી પડેલી હતી, તે લઇને જોય છે, એવામાં અકસ્માત્ ડીટેક્ટીવ પોલીસની તેપર નજર પડી, અને ખૂની તરીકે પકડ્યો. કેસ ચાલ્યો. લાલયો ખૂની ઠર્યો, અને ફાંસીની સજા પામ્યો. જે દિવસે ફાંસીની શિક્ષા અમલમાં લાવવાની હતી, તે દિવસની આગલી રાત્રે, એજ ખૂનનો બીજો મૂળ ખૂની મળી આવ્યો. ફાંસી તુરત મુલત્વી રહી. મૂળ ખૂનીની તપાસ ચાલતાં પેલો લાલયો નિર્દોષ ઠર્યો, પણ તુરત કલકત્તેથી તાર આવ્યો, એ લાલયો કલકત્તાના ખૂનનો ખૂની ઠર્યો. જેથી બન્ને જણ એકજ રોજ ફાંસીને લાકડે ચડ્યા, અને પોતાનાં છુપાં પાપનો પસ્તાવો કરતા મોત પામ્યા. દેશી કહેવત છે કે "પાપ પીપળે ચડીને પોકારે."

ગઢના વારંટથી પકડાઇને ખરા અપરાધને શરણ થયો. પ્રથમ અપરાધમાં સપડાયો. મુંબઇથી એકદમ તેને દેવળપુર પકડીને લઇ જવામાં આવ્યો. આ બાબત વર્ત્તમાન પત્રમાં પ્રગટ થઇ, તે ઉપરાંત નવલશંકર તથા શામલાલને ખબર પડવાથી તેઓ એકદમ દેવળપુર તરફ કુચ કરી ગયા. ડૉક્ટર રસિકની મદદની જરૂર પડશે, એમ ધારી તેને પણ દેવળપુર સાથે લઇ જવાને આગ્રહ કર્યો. નવલ તથા ગંગા, શામલાલ, ઇંદુ, મંકુ અને મણી સર્વે સહર્ષ દેવળપુર પહોંચ્યાં. અને અગાઉથી પ્રાણલાલને આપેલી ખબર પ્રમાણે કરી રાખેલી ગોઠવણ મુજબ પોતાને ઘેર જઇને સર્વે ઉતર્યા. રસિકચંદ્રે, પોપટને રાજનગર તાર કરીને નવલ-ગંગાની હકિકતથી તેને વાકેફ કર્યો, અને પોતે દેવળપુર જવાનો હોવાથી ગંગાને મળવા આવવા માટે રસિકે, પોપટને આગ્રહ કર્યો. બન્ને જણ ધવળપુર સ્ટેશને મળે, એવી ગોઠવણ કરીને દેવળપુર જવા રસિકે નિશ્ચય કર્યો. બીજે દિવસે રસિક, કૃષ્ણા અને પોપટ નીમેલે સ્થળે મળ્યાં, અને ત્યાંથી તેઓ પણ દેવળપુર ગયાં, ને ત્યાં નવલગંગાનો અસ્તોદય જોઇ સર્વે હર્ષિત થયાં.

પ્રકરણ ૨૨ મું.

અસ્તોદય

"પતિ પરાયણી નવલગંગાનો વિજય."

(રસિકચંદ્ર અને કૃષ્ણાકુમારીનો લગ્ન સંસ્કાર.)

पातितोपि कराघातैरुत्पतत्येव कंदुकः
प्रायेण साधुवृत्तानामस्थायिन्यो विपत्तयः

That spoke, which now is highest
In fortune's wheel, must, when she turns it next,

Decline as low as we are. This consider'd,
Taught the Egyptian Hercules, Sesostris,
That had his chariot drawn by captive kings,
To free them foom that slavery.

"The Virgin Martyr."

કુદરતે બનાવેલી આ જગતની અદ્ભુત રચના, બે ભાગમાં વહેં-ચાયલી છે. દરેક વસ્તુ બે ભાગથી મિશ્રીત ન હોય, તો કદી પણ તેની કદર થઈ શકે નહિ. સ્ત્રી અને પુરૂષના સંબંધમાં–સુખ અને દુઃ-ખના સંબંધમાં, પ્રેમ અને ઇર્ષાના પ્રમાણમાં, કાચ અને હીરાની સ-રખામણીમાં, સફેદ અને કાળાંની બાબતમાં, રાત્રી અને દિવસની રી-તમાં, ઉદય અને અસ્તના પ્રમાણમાં અને સદ્ગુણ, દુર્ગુણ ઇત્યાદિ દરેક દ્વીભાગના પૃથિકરણમાં જો સરખામણી ન હોત, તો આ દુનિયાનો વિ-ચિત્ર કાર્યભાર કરનાર પરમ પરમાત્મા, જગત બનાવીને ખરેજ પસ્તા-વામાં પડત, પણ તેણે એવો તો દીર્ઘદ્રષ્ટીથી પોતાને પશ્ચાતાપ પ્રાપ્ત ન થાય તેવો કાયદો કર્યો છે, કે આખું જગત પોતાની મેળેજ ચાલ્યા કરે છે. જે કાયદો બાંધ્યો છે, તેજ કાયદે જવું. એ કર્તાનો હેતુ છે. કાયદાનું ઉલ્લં-ઘન થયું, એજ ભોકતા ને શિક્ષા છે.

યથાર્થ છે કે એકનો ઉદય ત્યારે બીજાનો અસ્ત થવોજ જો-ઇએ. રાત્રી જતાં પ્રભાત, તેમ દુઃખ જતાં સુખ પ્રાપ્ત થવુંજ જો-ઇએ. અસ્ત અને ઉદયનો હેતુ એજ કે એકનો નાશ અને બીજાનો જ-ન્મ. કુદરતની રચનાજ એવી, કાયદોજ એવો, પછી કપોળ કલ્પિત કથા ગમે તેમ વર્ણવે! ભાંડ, ભવાયા, ભટ્ટ ભટ્ટા અને પેટભરૂ પાપીઓ ગમે તે માર્ગ બતાવે. વેદ જુઓ, કે પુરાણ વાંચો, કથા સાંભળો કે ધુણી ત-પાવો, પણ એકજ માર્ગ. કુદરતના નિયમીત કાયદાને આધિન થવું એજ મુકિત. એજ સુખ અને એજ ઉદય. કર્તાની કલ્પના કષ્ટ સમયે ખરી કરે, પણ સુખમાંજ વિકલ્પી.

અલબત મનુષ્ય પોતાની ભૂલનો ભોગ થાય, અને કુદરતને કલંક આપે, એતો મૂર્ખતાઃ પણ કાયદાનું ઉલ્લંઘન કરી પશ્ચાતાપને પ્રગટ કરે એ તે સત્ય! મનુષ્યે વિચારવુંજ જોઇએ કે બાકી પ્રબળ શું! ઇશ્વરની ઇચ્છા શેની? તેણે તો સ્વચ્છ અને સીધો માર્ગ કરી દીધો છે—પછી ગમે તો સુખ લહો, અને જોઇએ તો દુઃખને શરણ પડો. બાકી પણ નથી. સુખ કર્તા નથી, તેમ દુઃખકર્તા નથી. એ કૃપાળુના કાયદા પ્રમાણે

ચાલો, તો તે દૃષ્ટિ તળે શાક્ષાત્ દાર્શનીક છે. પરંતુ અંધ થઇ પગલું ઉલંઘન કરી ફરો, તો કોટી બ્રહ્માડમાં એ કર્તા અદૃષ્યજ છે. પોતાની ભૂલનો ભોગ થઈને પછી બાયલા મનુષ્ય પેઠે પ્રભુ પ્રાર્થના શેની કરવી! ઉદયને ભોગવીને અસ્તકાળમાં પ્રભુની ભક્તિ કરી ઉદયને શેનો યાચવો? ઉદયના બિંદુને તોડીને અસ્ત પટપર આવનાર દુર્બુદ્ધિ, પછી ઇશ્વર શેનો સાહ્ય કરે! ક્યાં છે પ્રભુ? ભૂલ કરતી વખતે પ્રભુને યાદ કર્યો હોત, તેના સુધામય ન્યાયને નિહાળ્યો હોત, તો અસ્તકાળને શરણ થવુંજ પડત નહિ, અગર તારી ભૂલથીજ તું દુઃખી થાયછે, તો એ ભૂલ નિહાળી જો, અને પછી પ્રભુ તરફ દૃષ્ટી કર, તો તુરત તું ઉપરના માર્ગપર ચડી જઇશ. નવલશંકરે, પોતાની ભૂલ જોઈ. ગંગા તો માત્ર સુકા વનમાં લાગેલા દાવાનળથી લીલાંને પણ દગ્ધ કરે, તેમ દુર્સંગતીથી વૃથા દુઃખ ભોક્તા થઇ. અલબત તેણી પણ સમય સંભાળવા જતાં પતીને ખુલાસો ન કરી શકી, તેથી દુઃખી તો થઈ, પણ સદગુણી હોવાથી, તેને વિપત્તી લોપી શકી નહિ. તે અસ્તકાળમાં પણ અચળિત રહી. સદ્ગુણી, દૃઢ, અને વિચારવંતને અસ્તકાળમાં સુખ દુઃખનો લોપ થયેલો માલમ પડતોજ નથી. તેઓ પોતાની ભૂલ તુરત સમજી જાયછે, અને વિપત્તીને દૂર કરવા પોતાની ભૂલ સુધારવાનો પ્રયત્ન કરેછે.

અલબત ઘણાં મનુષ્યો જીંદગીના અન્ત સમયે પોતાની ભૂલનો પશ્ચાતાપ કરવા નીકળેછે, એતો અવસ્ય એજ અવસ્થામાં એજ ભૂલનો ભોગ થાય છે, પણ ત્વરિત તેની સદબુદ્ધિથી જ્ઞાન પેદા થાય છે, તોજ તે અસ્ત કાળને મ્હાત કરી શકે છે. કિશોરથી અસ્તકાળ મ્હાત થઇ શકયો નહિ, કેમકે તેણે અનેક અપરાધો કર્યા પછી છેવટે તે પોતાની ભૂલ જોઇ શકયો. જોવા છતાં પણ હિમ્મવંત ન રહી શકયો, એટલે તે હારી ગયો. મુંબઇથી જે સિપાઇઓની દેખરેખ તળે જીર્ણગઢ થઇને દેવળપુર આવતો હતો, તે માર્ગમાંજ તેણે પોતાનું જીવન પુરૂં કર્યું. પાપથી ભ્રમિત બનેલા પુરૂષે પોતાનાં જીવનને વૃથા ગણ્યું. આજ સુધી કુદરતના કાયદાથી ઉલટો ચાલી પાપ વેર્યું, ત્યારે છેવટ પણ એ પાપના પ્રકોપથી પાપી કિશોર આત્મઘાતી ઠર્યો. પૂર્વજન્મનો પાપી પુનર્જન્મમાં પણ તેવોજ નોંધાયો, શુક્લકુટુંબનો ઉદય થયો, ત્યારે નીચ કિશોરનો અસ્ત થયો. પ્રભાસપાટણ અને કુમેરપુરની વચ્ચે વાણિયાવાત્ર કરીને પ્રવાસીનુ આરામ સ્થાન છે, ત્યાં ચાર પોલીસ સિપાઇની દેખરેખ તળે કિશોરલાલ દેવળપુર તરફ આવતો હતો. સિપાઇઓ લાલચુ હોય, તેમાં નવાઇ ન

હતી, કેમકે ચાકર માણસ હમેશાં લોભી અને લાલચુ હોય છે, તેને પૈસા-દિકની લાલચ આપી હોય, તો તે ગમે તેવું જોખમ ભરેલું, ને કઠીણ કામ કરી આપવાને તેઓ પછાત પડતા નથી. કિશોરને પોતાની જીંદગીનો કંટાળો ઉભો થયો હતો. તે પોતાનીપર આવી પડેલી વિપત્તિથી ધિક્કારો, નિર્બળ ને બાયલો બની ગયો હતો. હજારો મનુષ્યોની વચ્ચે સુંદર નાચ દીધા પછી, તેજ મનુષ્યો વચ્ચે પોતાને થતી શિક્ષા જોવાને તે હકીલો થયો હતો. જળઘાત કરવાને બને તેમ ન હતું. પૂર્ણ કબજા-માંથી ન્હાસી જવાય તેમ ન હતું, પાસે પૈસા ન હતા, પણ એક સોનું માદળીયું હતું. કે જે માદળીયું એક વિધવા સ્નેહીએ આપ્યું હતું. જેમાં વશ કરવાના મંત્રથી ધૂપેલો કારણીક દોરો હતો, અને એ દોરાથી જાણે કિશોરે વિધવાને વશ કરી હતી, તથા નવલના સુખ ને વારસો મળેલો છે, એવું તે માનતો હતો. આ વેળા એ માદળીયું નકામું ગયું હતું. ને છેવટે તે સિપાઇઓના કરમાં તેણે મૂક્યું હતું. કેદીની હાલત હોવાથી બીજો દાગીનો કંઇ તેની કને હતો નહિ, ત્યારે માદળીયું આપી, અફીણ લાવી કાવો કહાડવાને સિપાઇઓને કિશોરે યાચના કરી હતી. વાળુપાણીવાવ આવતાં, મીયાં ભાઇઓ કાવો કસુંબો કહાડવા બેઠા, અને કોઇ હુક્કો ભરવા ગયો, તો કોઇ દેવતા સળગાવવા માંડયો, અને કિશોર, છેવટ પણ પોતાનો જાતી સ્વભાવ દર્શાવી બેઠો. તેણે અફીણ ગોળ્યું, અને પેલા સિપાઇઓ કાવો કસુંબો પીએ, તે પહેલાં કિશોર અ-ફીણ ગળી જઇને લાંબો થઇ સૂતો. આત્મઘાત કરવાનો આ માર્ગ સરળ હતો, ને તેથીજ ઘણા પુખ્ત વિચારે શોધી કાઢેલી આ યુક્તિથી કિશોરે પોતાની દેહ છોડી હતી. તુરત સિપાઇઓને આ બનાવની ખબર થઇ હતી. એકદમ તેઓ સુત્રાપુર તરફ દોડી જઇને વડા પોલીસ અ-મલદારને ખબર આપી હતી, પણ તેવામાં તો એ કિશોરે પ્રાણ છોડયો હતો.

પોલીસ અમલદાર, તથા પ્રભાસથી આવેલા ડૉક્ટરે ફરી ભરીને તેને અગ્નિ સંસ્કાર કરાવ્યો હતો. નાગર હતો, એટલે જાતી ભાઇઓએ તેની લાસને યોગ્ય રીતે દહન કરી હતી. અને ઉન્નતપુર તથા દેવળપુરમાં આ બનાવની ખબર પહોંચાડી દીધી હતી.

કિશોરનાં અકાળ મરણની ખબર દેવળપુરમાં થાય તે અગાઉ નવલ-ગંગાના ભાગ્યનો ઉદય થઇ ગયો હતો. દેવળપુરમાં તેઓ આવ્યાથી સઘળાં લોકો વિસ્મય થયાં હતાં, જો કે કિશોરના ન્હાસી જવા પછી શુકલ કુ-

કુમ્બ માટે કદી પણ સારી કે નઠારી આશા રખાતી ન હતી, પણ નવલ-ગંગા આવ્યા પછી અસ્તોદય થયો હતો. તેઓ પોતાના બાપીકા વત-નમાં આવ્યા પછી પોતાની મીલ્કત હસ્ત કરવાની તજવીજમાં પડયા હતા. નવલશંકર પ્રથમ તો શરમાતો હતો, પણ પ્રાણલાલ વહિવટદારની પુરતી સાહ્યતાથી તેઓ હિમ્મતદાર અને શોભિતાં થયાં હતાં. પ્રભા અને નવલગંગાનો મેળાપ એક અત્યંત સુખની સીમા જણાવતો હતો. મંકુ, અને મણીના દયામણા ચહેરાપર માતૃ પ્રેમની છાયા છવાયાથી અ-ત્યંત તેજ મારતાં થયાં હતાં. ગંગાની મૂળ સ્થિતી જોયા પછી આ વેળા તે સતેજ લાગતી હતી. પોતાની એક નૉવેલ લખાય તેવી હકિ-કત નગ્રમાં ચર્ચાતી, ત્યારે લોકો ગંગાની દ્રઢતા અને વિવેકતાપર પ્રસન્ન થઇને તેણીને ધન્યવાદ આપતાં હતાં. હવે તેઓ સુખના શિખરપર ચડયાં હોય, ગંગાથી શુકલ કુટુમ્બનો ભાગ્યોદય થયો હોય, એમ સર્વની દૃષ્ટીએ દેખાતું હતું.

એ કુટુમ્બનો અભ્યુદય થયા છતાં પણ તેઓ તો મહાત્માની પેઠે ઉત્તમ પ્રતિનાં ક્ષમાશીલ જણાતાં હતાં.

> विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा ।
> सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः ।
> यशसि चाभिरुचिर्व्यसनं श्रुतौ ।
> प्रकृतिसिद्ध मिदं हि महात्मनाम् ॥

માત્ર એઓએ સંતોષને સુખનું સાધન ગણ્યું હતું, અને તેનુંજ એ પરિણામ હતું. કહે છે કે.

There's no condition of life, sickness and pain excepted, where happiness is excluded. The husban-bman, who rises early to his labonr, enjoys more welcome rest at night for it. His home happier; his family dearer; his enjoyments surer. The sun that rouses him in the morning, sets in the eveni-ng to release him. All situations have their comforts, if sweet contentment dwell in the heart.

"*Gamester*," Act i. 1.

નવલશંકર અને પ્રાણલાલ, કિશોરલાલને બચાવવાની તજવીજ કરતા હતા. નીચ કિશોરલાલે નીચતા કરી, પણ ગંગાની દયાળુ પ્રકૃતીના પ્રભાવે, અને તેની ઉચ્ચ મનોવૃત્તિના સ્વભાવે નવલને અપાતા પ્રબોધથી તેને હેરાન કરવા બદલે ઉગારવાનું કામ ઉત્તમ ગણ્યું હતું. પણ એવામાં પ્રાણલાલપર એક પત્ર આવ્યો હતો, તેમાં નીચેનો લેખ હતો એક પાપીએ મરતી વખતે પસ્તાવો કર્યો હતો.

"પવિત્ર પ્રાણલાલ—મારા દુષ્કર્મથી હું અંધ બનીને મેં મારા ભાઇ
"નવલશંકરને દુનિયાંથી પાયમાલ કરી નાંખ્યો, અને તેની પવિત્ર સ્ત્રી
"ગંગા તરફ મેં અધમ દૃષ્ટિથી નિહાળીને તેણીને જીંદગીથી દુઃખી કરી,
"તેનો હું મરતી વખતે પસ્તાવો કરૂં છું, ત્યારે મને અતી સંતાપ થાય છે.
"ગંગાની પવિત્ર ચાલચલણપર મારી પહેલી તરાપ એ હતી કે નવલશં-
"રને પાયમાલ કરવા મેં ઘણાંજ કાવતરાં રચ્યાં હતાં, પણ તેનો પુરતો
"બદલો મને મળી ચુકયો છે. મારાં પાપ એટલાં ભરાઇ ગયાં છે કે હવે
"મારી જીંદગીનું લંબાણ એટલું વૃદ્ધિ પામશે નહિ, કે હું નવલશંકર અને
"ગંગાની કને આવી, તેને ચરણે પડીને ક્ષમા માગું.કેમકે મારી જીંદગી
"થોડાજ વખતની આ દુનિયામાં હૈયાતી ભોગવનારી છું. પણ કદી જો ત-
"મને તેઓ મળે, તો મારી આ છેલ્લી અરજી વંચાવીને છેવટે હું મૃત્યુ પામેલા
"ભાઇના દુષ્કર્મપર દૃષ્ટી ન કરતાં મને મુક્તિ મળે તેવો બોધ કરજો. મારા
"કોટી અપરાધો ક્ષમા કરવા કહેજો, અને તમો પણ ક્ષમા કરજો. મારૂં
"અરિષ્ટ થઇ ચુકયું છે. હું મારા કર્તવ્યનો ભોગ થઇ ચુકયો છું. હું પુન-
"ર્જન્મનો પણ પાપી ઠરી ચુકયો છું, પણ મારી વાસના દેહને બળાવો
"ન થાય, માટે મારી પાછળ સંસ્કાર કરવાને કહેજો. મારાં એઓ બા-
"ળક છે. મુક્તિદાતા છે. હું થોડાજ રોજમાં મૃત્યુ પામીશ. મારો એકઠો
"કરેલો ખજાનો હું નવલશંકરને સોંપી દેવા તમનેજ જણાવું છું. અ-
"નુભવને અંતેજ જોયું કે અગર જો પ્રથમથી મેં મારા કુટુમ્બપ્રતિ શુદ્ધ
"નજરે જોયું હોત, તો મારો આ વખત આવતે નહિ, પણ એક વિદ્વા-
"ન લખેછે કે बुद्धिः कर्मानुसारिणि હવે મને લાગેછે કે દરેક મનુષ્યે
"મનુષ્ય જ્ઞાનનો આ પ્રકારે અભ્યાસ કરવો અગત્યનો છે.

Madame, I have yet perused but half the history of man; the pages are alternate dark and bright: I have read the former only.

"*Wheet of fortune*," Act v. 1.

"મારા ઘરના પરસાળની અંદર પેટીમાં દશ હજારના દાગીના છે. તેની
"નીચે જમીનમાં પચાસ હજાર રૂપિયાનું સોનું અને રૂપું છે. એ લગડીઓ
"એક પીતળના દેગડામાં છે, અને તેની પાસે પચાસ હજાર રાળ અને દસ
"હજાર રૂપિયા રોકડાનો એક કળસ, દાટેલો છે. એ સર્વે મિલ્કત હું નવ-
"નશંકરને અર્પણ કરૂં છું, જે મારા તર્પણ માટે એ તસ્દી લેશે, તેનો ય-
"ત્કિંચિત બદલો સમજવો. નવલશંકરનું મેં જે જે પચાવેલું છે, તે
"ઉપરાંત એક લાખ રૂપિયાની મિલ્કત વધુ છે. પણ તે હવે મને હરામ
"છે. જે છે તે નવલ–ગંગાના ભાગ્યનું મૂકી જાઊં છું. હું મરી જઇ-
"શ. પણ તે પાછળ દિલગીર થવા જેવું કંઇજ નથી. કેમકે હું મારાં
"કર્તવ્યનો ભોગ થાઊં છું. મારા આ અક્ષર એજ દર્શન માનીને હવે
"મને દરેક અપરાધથી મુક્ત કરવો. પ્રભાકુંવર પર ગુજરેલી જાસ્તીનો
"હું અપરાધી છું. પૂર્ણ સંસ્કારે પુનર્જન્મમાં કર્મભાવે મળીશું. સર્વ
"સુખી રહો. શુકલ કુટુમ્બનો અસ્તોદય થાઓ. ચીરાયુ રહો–અસ્તુ!!

લા. પાપથી પ્રદીપ્ત થયેલો પંખી.—કિશોર.

એક તરફથી આ પત્રઆવ્યો. બીજી તરફથી બીજી ખબર આવી. ત્યારે ત્રીજી તરફથી ત્રીજી ખબર આવી. જ્યારે ભાગ્યનો ઉદય થાય છે ત્યારે અવળો દાવ પણ સળવો પડે છે.

भाग्यं फलंति सर्वत्रं न च विद्या न च पौरुषं ।
समुद्रं मथनं लेभे हरिःलक्ष्मीः हरोर्विषं ॥

કિશોરના પત્રથી તેનો વારસો મળ્યો. ભાવલપુરમાં નવલશંકરનો મામો ઘણા લાંબા કાળથી આજારી હતો. તેને સંતાન ન હતુ, અને તેણે નવલશંકરનેજ વારસો આપવા ધાર્યો હતો, તેના તરફથી એક લાખ રૂપિયાની દોલત મળી, અને રસિકચંદ્રની મદદથી જીર્ણગઢના દીવાન તરફથી નવલશંકરને તેની જપ્ત થયેલી મૂળ મિલ્કત પાછી અપાવવાની પરવાનગી આવી. અસ્તોદયનાં વાદળમાં છુપાયેલો સૂર્ય ઉદય પામ્યો. દુઃખને અન્તે સુખ મળ્યું, અને આજે દેવળપુરમાં નવલશંકર અને ગંગા જેવાં ભાગ્યશાળી અને સુખી કોઇ પણ ગણાયાં ન હોય તેમ ગણાવા લાગ્યાં.
આ સુખ વચ્ચે માત્ર કિશોરના મરણની ખબર થઇ. અને શુકલ કુટુમ્બના ભાગ્યોદયમાં સહજ દુઃખ પેદા થયું, પણ તે દુઃખ કોઇને લાગ્યું નહિ.

કેમકે દિલગીરી સઘળાંને પ્રારબ્ધ છે, એમ જાણી તે ઓએ ધૈર્ય રાખી.

Allotted to the race of man below,
Is, in proportion, doom'd to taste some sorrow.

"*Lady Jane Grey*," Act iii. 1.

બીજે દિવસે ડૉક્ટર રસિક, પોપટ અને કૃષ્ણાકુમારી આવી પહોંચ્યાં. તેણે કિશોરના મર્ણની ખબર માર્ગમાં સાંભળી હતી, જ્ઞાતિ રિવાજ મુજબ દીલગિરી બતાવી. આનંદમાં આનંદ મળ્યો. નાગરી નાતની કુડી ચર્ચા અસ્ત પામી. નવલ ગંગાનો ઉદય થયો. ગંગા, બ્હેનને મળી, રસિકના ઉપકારમાં દબાયેલાં નવલ–ગંગાએ તેનું યોગ્ય આતિથ્ય કર્યું. નવલશંકરે, તેના પર જે ખોટો શક બાંધ્યો હતો, તેની ક્ષમા ચાહી. ગંગાએ યુવાન કૃષ્ણાને જોઇ. તેની કેળવણી નિરખીને હર્ષ પામી, અને એ કેળવણી યોગ્ય, રસિક જેવા વરને વરેલી કૃષ્ણાને ધન્યવાદ આપવા લાગી. નવલ અને ગંગા પોતાના અભ્યુદયનું ચિન્હ દેખાડવા માટે કિશોરના નિમિતે અને અપકારપર ઉપકાર દર્શાવવાના હેતુએ તેઓએ ધર્મકાર્ય આરંભ્યું. કિશોરની ક્રિયા કરી. અને તેની મુક્તિ માટે સપ્તાહ બેસાડી. તે પછી રસિકચંદ્રનો વિહવા કૃષ્ણાની સાથે કરવા માટે તેઓએ પોપટને સમજાવ્યું. અને સમજુ તથા ડાહ્યા ગણાયેલા નવલશંકરે તેને કન્યાદાન આપવા ધાર્યું. ગંગા, રસિકને તથા કૃષ્ણાને પાણિગ્રહણ કરાવાના ઠરાવપર આવી. પોતાની નાગરી નાતને આ પ્રસંગે એકઠી કરીને પોતાનો ઉદય દેખાડી આપવા તેણે બીજો ખર્ચ કર્યો. નવલશંકરે એક શિવાલય બંધાવા માંડ્યું, અને એક માસમાં પુરું કરીને તેણે મહારૂદ્ર આરંભ્યો. ભાવલપુર માંહેથી એકસો નાગર બ્રાહ્મણને તેડાવ્યા, અને તે ઉપરાંત બીજા અનેક વેદાન્તીઓ અને શાસ્ત્રીઓ આવી પહોંચ્યા. આ સમયમાં રસિક અને કૃષ્ણાનો લગ્ન સંસ્કાર પણ થઇ ગયો. બીજી તરફ મહારૂદ્ર પણ ચાલી રહ્યો. નાગરી નાત અને અવર જ્ઞાતિઓમાં શુકલ કુટુમ્બની નવી સ્થિતીનાં વખાણ થવા લાગ્યાં. કુળવાન કુળના બાળકો તરફથી સારી આશા રખાય, તેમ આ વેળા તેના તરફથી ઉત્તમ કાર્ય થવા માંડ્યું. બે માસમાં કિશોરના અને મામાના વારસામાંથી વીસ હજાર રૂપિયા નવલે ઉડાવી દીધા. નાગરીનાતના કેટલાક નિંદાખોરોની ચક્ષુ અંજાઇ ગઇ. ગંગા અને કૃષ્ણા માટે ભૂંડું બોલનારનું મોઢું બંધ થઇ ગયું. અને સર્વ કાર્ય સંપુર્ણ કરીને નાગરીનાતને પ્રસન્ન કરવા "નિરાશ્રીત નાગરિક ફંડ" ઉઘાડ્યું. તેમાં નવલશંકરે દસ

હજાર રૂપિયા ભર્યા, અને ભાવળપુરના ઓઝા ખાનદાનને એ કામના પ્રમુખ ઠરાવવાથી તેની તરફથી એક લાખ રૂપિયા ભરાઇ ગયા. શુક્લ કુટુમ્બનું નામ કાયમ કર્યું. સર્વે સુખી થયાં. એ ઉપરાંત નવલગંગાને નામે ભવ્ય ને રમણિય દેવળપુરમાં એક કન્યાશાળા કહાડી. એ કન્યાશાળાનું નામ "**નવલ ગંગા નાગરિક કન્યાશાળા**" એવું નામ આપ્યું

આ કન્યાશાળાની સ્થાપનાનું ખાસ મુહુર્ત્ત કરવા માટે નવલશંકરે વળી જુર્ણગઢના નામદાર નવાબ સાહેબને આમંત્રણ કર્યું. અને એ આમંત્રણને માન મળ્યું. સ્ત્રી કેળવણીના ઉદયને ચાહનારા વૃદ્ધ નવાબ આ કાર્યથી ઘણા પ્રસન્ન થયા. પોતાના રાજ્યમાં નવલગંગા જેવી કેળવાયલી, પતિવ્રતા અને વિદ્વાન સ્ત્રી તરફથી કન્યાશાળા સ્થપાયલી જાઇને તે અતી માન સમજવા લાગ્યો, અને તેના મૂહુર્તપર પોતે હાજરી આપવાને દીવાનજી મારફતે જણાવી દીધું.

સુશીલ સ્વભાવની સ્ત્રીનાં વખાણ દરેક સ્થળે માનપૂર્વક ગવાતાં ચાલ્યાં. જે સ્ત્રીને માટે નિંદા થતી હતી. તેજ સ્ત્રીને માટે આજે દેશ પ્રદેશમાં અતી પ્રશંસા થઇ. મુંબઇનાં દેશી અને અંગ્રેજી વર્તમાન પત્રમાં અભણ અને નાદાન અબળાઓને મનન કરવા યોગ્ય સુશીલ નવલગંગાની જીંદગીની નોંધ લેવાઇ. તેણીનાપર પડેલી વિપત્તી, અને તેણીએ રાખેલી સહનશીલતા માટે અંગ્રેજી વર્તમાન પત્રોએ બહુજ પ્રશંસા કરી. એક સ્થળે એક અંગ્રેજી પત્રમાં નવલગંગાને સુશીલ સ્વભાવની સ્ત્રી તરીકે નીચે મુજબ દૃષ્ટાંતિક લેખ લખાયો હતો.—

Madam, you are so excellent in all,
And, I mnst tell it you with admiration,
So true a joy you have, so sweet a fear,
And, when you come to anger, 'tis so noble,
That, for mine own part, I could still offend,
To hear you angry: Women that want that,
And your way guided, (else I count it nothing,)
Are either fools or cowards. "*Valentinian*," Acti. 2.

જ્યારે એક અંગ્રેજી માસિક ચોપાનીયામાં નવલગંગાએ સંકટમાં જે સદ્‌ગુણ દર્શાવ્યો હતો. તે વિષે પણએક દૃષ્ટાંતમાં આ પ્રકારે લખ્યું હતું.

Now let us thank th' eternal pow'r; convinc'b
That heav'n but tries our virtues by affliction;
That oft the cloud, which wraps the present hour,
Serves but to brighten all our future days?

"*Bardarossa*," Act v. 3.

ગંગાની જીંદગીનું વૃત્તાંત, જ્યારે કન્યાશાળા ખુલ્લી મુકવાની ક્રિયા થઇ, ત્યારે સર્વને સંભળાવ્યું હતું. એ તરજુમો કરનાર આપણી આ વાર્તાનો ઉપનાયક વિદ્વાન ગ્રેજ્યુએટ ડૉક્ટર રસિક હતો.

કન્યાશાળાને ખુલ્લી મુકવાની ક્રિયાના દિવસે નામદાર નવાબ સાહેબ, પ્રથમજ દેવળપુરમાં પોતાના ખાસ રસાલા સહિત આવી પહોંચ્યા. અને બીજે દિવસે ખાસ મુહુર્ત કરવા પુર ભપકામાં રાજ્ય કારભારીઓ ને પ્રજા વર્ગના હર્ષનાદના માન સાથે શાળામાં પધાર્યા. નવાબ સાહેબને ગોગ્ય માન મળ્યું. પ્રજા તરફથી અને નવલશંકર તરફથી અધિક સત્કાર થયો. મુહુર્તનું કામ ચાલ્યું. અને તે પછી સંભાષણો થયાં.

પ્રથમ ડૉક્ટર રસિકે સ્ત્રીકેળવણીના વિશે પ્રશંસા કરી. સ્ત્રીઓ એ આપણા સંસાર સુખનું મૂળ છે, એ વિશે એક સુંદર અંગ્રેજી કવિતા આ પ્રમાણે ગાઇને સર્વના મન રંજન કર્યાં.

O woman! let the libertine decry,
Rail at the virtuous love he never felt,
Nor wish'd to feel—among the sex there are
Numbers, as greatly good, as they are fair;
Where rival virtues strive which brightens most,
Beauty the smallest excellence they boast;
Where all unite substantial bliss to prove,
And give mankind in them a taste of joys above

ડૉક્ટરનાં ભાષણ પછી નામદાર નવાબ સાહેબે પોતાની મુસલમાની બાષામાં નમ્રતાથી, વિવેકથી અને ગંભિરાઇથી પોતાની કેળવાયલી પ્રજા માટે સંતોષ બતાવ્યો, નવલશંકરની સ્થિતી માટે પ્રથમ દિલગીરી બતાવી, પણ પાછળથી શુક્લ કુટુમ્બનો ઉદય થયેલો જોઇને આનંદ દેખાડ્યો. આ ખુશાલીમાં નવલશંકરના લેણદારોનું સમાધાન કરી આપવાનું તથા શુક્લ કુટુમ્બની પેઢી માટે ખાસ રાજ્યતરફથી એક સિપાઈ અને પાસ આપવાનું દીવાનજીને ફરમાન કર્યું. તે પછી થોડી વારે નવાબ સાહેબે નવલગંગાની પીછાણ કરી.

નવલગંગા, તથા કૃષ્ણાકુમારી એક કેળવાયલી સ્ત્રી તરીકે ત્યાં દાખલ થઇ, અને પિતા સમાન નબાબ સાહેબને આવીને નમી. દીવાનજીએ આ બન્ને સુશીલ બ્હેનોની ઓળખાણ કરાવી. નબાબ સાહેબે, પોતાની પુત્રી સમાન આ બન્ને બેહેનોને હર્ષથી આશિર્વાદ આપ્યો. બન્ને બ્હેનોએ નબાબ સાહેબને ફુલના હાર પહેરાવ્યા, અને ગુલાબ જળ છાંટયું. અને નવલગંગાએ, પોતાની કેળવણીને છાજે. તેવાં મધુર મુખડામાંથી માત્ર માનદાયક થોડાજ શબ્દો કહ્યા, જેનો પ્રત્યુત્તર નવાબ સાહેબે ઘણી લાયકીથી જણાવ્યો, અને એ ભાપણપર સભાજનોએ ઘણોજ આનંદ દર્શાવ્યો. એ પછી દેવળપુરની અંગ્રેજી શાળાના બાળકોએ નવલગંગાની પ્રશંસા માટે એક અંગ્રેજી કવિતા ગાઇ, અને તે **"સદ્‌ગુણતાનો સ્વાભાવિક બદલો અવસ્ય મળે છે."** એ વિષયપર નીચેની કવિતાનું સત્ય ભાષાન્તર કરી ડાકટર રસિકે સર્વેને સમજાવ્યું.

There is no joy a gen'rous mind can know
Liks that of giving virtue its reward ;
Nor ought such payment be esteem'd a bounty,
For to deserve and give is equal favonr.

"*Edward the Black Prince*" Act i. 2.

તે પછી ગુજરાતી કન્યાશાળાની નિર્દોષ કન્યાઓ એ નવલગંગાની પ્રશંસનીય કેળવણી માટે એક રસિલું ગીત ગાયું. જેથી સર્વ સભા ઘણી હર્ષ પામી.

ગરબી

(**સારૂં સારૂં રે સુરત શેહેર મુંબઇ અલબેલી**) રાહ.

જય જય જયશાળી બ્હેન, જગમાં નામ કર્યું;
કેળવણી લઇને એન, ભવનું સૂખ ધર્યું—**ટેક.**
વિવેકી, ગુણિયલ, પતિવ્રતા તું, સ્ત્રી સદ્‌ગુણ ભંડારરે;
નાગર સ્ત્રીકેળવણીકેરી, જનની, કન્યા બાળ—**જગમાં**
પવિત્ર ને લાયક કેળવણીથી વખણાણી બ્હેનરે;
ધન્ય નવલગંગા તું શાણી, રહો સદા સુખચેન—**જગમાં**
વિદ્યા થકી વિપત્તી નાઠી, સુખી થઇ સંસારરે;
ધરી હૃદય સંતોષ ખરેખર. પામી માન અપાર—**જગમાં**

દમયંતી, તારા, દ્રૌપદી ને, **સીતા** સમાન સુનાર રે;
ધન્ય ધન્ય કેળવણી તારી, ધન્ય ભલો અવતાર—**જગમાં**
પિયર અને સાસરવાસે પણ, કુશળ રહ્યું તુજ નામ રે;
પતિ અને સૌ સગાં સહોદર, નગ્ર તણું ગ્રહ્યું માન—**જગમાં**
ધન્યવાદ પામો આ જગમાં, દેવ તણે દરબારરે;
ગોપાળજી—કૃત કાવ્ય મહિં તું, અમર રહે જગસાર—**જગમાં**

નિર્દોષ કન્યાઓનું ગાયન પુરૂં થયું. અને પાન ગુલાબ લઇ સભા વિસર્જન થઇ. બીજે દિને નવાબ સાહેબે નવલશંકરને અને નવલગંગાને શીરપાવ આપ્યો, અને નવલગંગાથી કૃષ્ણાકુમારી છુટી ન પડે, એ માટે નવાબ સાહેબને વિનંતી કરીને નવલગંગાએ, ડાક્ટર રસિકને સરકારી હૉસ્પિટલના વડા ડાક્ટરની જગ્યા અપાવી. આ પ્રકારે નવલગંગાએ પોતાનો સંસાર સુગમ પ્રતિથી ચલાવવા માંડયો. કૃષ્ણાકુમારી અને રસિકનો કેળવાયલો અને સુખી સંસાર જોઇ ગંગાના મનમાં પણ સંતોષ પેદા થયો. દેશ પ્રદેશમાં સર્વ આશ્ચર્યની નજરે જોવા લાગ્યાં. શુક્લ કુટુમ્બનો ઉદય થયો. નવલશંકર પોતાના કાર્યભારમાં પડયો. છેંદુલાલનું અને મંછુનું લગ્ન પણ પાસેના ઉન્નતપુરમાં એક કુળવાન નાગર કુટુમ્બમાં થઇ ગયું. અને નવલગંગાનાં સદાચરણ પર દરેક સ્ત્રીઓ ચાલવા લાગી. સાંપ્રતકાળમાં આ પવિત્ર નવલગંગા એક પુખ્ત અને વિદ્વાન સ્ત્રી તરીકે ગણાવાથી દેવળપુરમાં સર્વ તેણીને માન આપવા લાગ્યાં. ડાક્ટર રસિકે, મુંબઇ છોડયું. અને તેપણ નવલગંગાનો આભારી થયો.

વિદ્વાનો કહે છે કે "પવિત્ર સ્ત્રીઓને દેવતાઓ પણ પુજે છે." એ સત્ય છે. **નવલગંગા** જેવી પવિત્ર સતીઓની શેવા, આ ક્ષણભંગુર માયાની મોક્ષદાતા ગણાવી જોઇએ. ધન્યછે એવી સતીઓને કે અમોઘ સંકટ સહ્યાં છતાં પણ પોતાની પવિત્રતામાં, ટેકમાં, વિચારમા, વિનયમાં અને વિવેકમાં સરોઝની પેઠે તટસ્થ રહી શકેછે—ધન્ય છે એવી પ્રમદાઓને, કે પતીનાં સુખને ખાતર તેઓ પોતાના પ્રાણની પણ દરકાર કરતી નથી. વિજય થાઓ એવી સુશીલ સુંદરીઓનો—ધન્યવાદ પામો એવી પવિત્ર પ્રમદાઓ—કલ્યાણી થાઓ, એવી સુશીલ નારીઓ, અને પ્રશંસનીય ગણાઓ, એવી પતિવ્રતા યુવતીઓ.—અસ્તુ ! અસ્તુ ! અસ્તુ !

લાવણી.

જય જય બોલો સ્ત્રીકેળવણી તણો સહુ બ્હેનો !
ધન્યવાદ પામો પ્રમદાઓ પ્રસાદ લઇ તેનો—ટેક
આ સંસાર સુખી કરવા, લ્હો સ્ત્રીશિક્ષણ મેવો,
સત્ય કેળવણી લહી સહુ સંસાર સુખે રહેવો-જય
પતી, સાસરૂં, સ્વર્ગ ગણીને,રહો સુખી સાચે,
સત્ય દીલથી, વિનયે વરિને ગાઓ ગુણ તેનો—જય
યશો સહુ બ્હેનો આ ભવમાં ગુણિયલ, સુખી સદાય.
[illegible]ળજીની શિખ એજ જે સદ્દગુણ લ્હો એનો—જય

સમાપ્ત.

પૃષ્ટ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૩.	૭.	words.	word.
૯.	૮.	મીસી.	મીસીસ.
૧૨.	૨૭.	નિદપ.	નિર્દોપ.
૧૩.	૯.	harmonions	harmonius
૧૫.	૨૪.	Came	Come
૨૦.	૧.	નંદીના.	નદીના.
૨૦.	૨.	whiel.	wheel.
,,	૨૩.	खलूच्चन्तरमेत्य,	खलूच्चतरमेव.
૨૩.	૧૦.	દરયાપાર.	દરિયાપાર.
૨૪.	૧.	વાગ્યે.	વાગ્યો.
૨૫.	૨૬.	દૃદયભ્ભાવ.	હૃદયભાવ
૨૮.	૩.	sencity.	sancity.
૩૦.	૧૮.	થશો.	થશે.
૩૩.	૨૫.	હજી.	હજુ.
૩૪.	૧૨.	વા ધના.	વાધના.
૩૫.	૨૦.	પૃથ્વા.	પૃથ્વી.
૩૬.	૨૩.	निम्ब.	निम्ब.
૪૩.	૩.	લોકાને.	લોકોને.
,,	૧૫.	બળકોની.	બાળકોની.
૫૧.	૨.	લાગણુ.	લાગણી.
,,	૨૫.	લીધે	લીધે.
૫૨.	૧૮.	ભૂમીમાંરથી.	ભુમીમાંથી.
૫૩.	૧૩.	ધીરાયલી.	ઘેરાયલી.
૫૪.	૧૭.	મને.	માને.
,,	૧૯.	રાત્રિને.	રાત્રીનો.
૫૮.	૭.	ભ્લૂાવો.	ભૂલાવો.
,,	૧૩.	પરધરમાં.	પરઘરમાં.
૫૯.	૧૧.	wolldly.	worldly
,,	૨૯.	હિમ્મતન.	હિમ્મતના.
૬૧.	૧૦.	આવીંદ.	આનંદ.
૬૨.	૨૨.	ડરાંવ્યાં.	ડરાવ્યાં.

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૬૪.	૯.	salvetion.	salvation.
૬૭.	૨.	ટલાક.	કેટલાક.
૬૮.	૧૨.	હિંદીવારી.	હિંદવારી.
૬૯.	૩૧.	ચલતાં	ચાલતાં.
”	”	ડીરલી.	ડૉરલી.
૯૫.	૬.	પેસારે.	પેસારો.
૯૮.	૪.	પતિપ્રણા.	પતિપ્રાણા.
૧૧૫.	૯.	an.	on.
૧૧૬.	૭.	these.	'thier.
”	૮.	foirest.	fairest.
”	૬૦.	same.	some.
”	”	abrup.	abrupt.
૧૩૦	૨૧.	warror's.	warreor's.
૧૩૭.	૭.	ધિરજ.	ધિરજ.
૧૪૪.	૯.	ઉતર્યાં.	ઉતર્યો.
૧૪૫.	૨૩.	પ્રવિધ્વની	પ્રતિધ્વની.
૧૪૮.	૧.	યાંથી.	ક્યાંથી.
૧૫૨.	૧.	tne.	the.
૧૫૩.	(નોટ)	પ્રેસંયોગ.	પ્રેમસંયોગ.
૧૫૬.	૭.	કત્રિમ.	કૃત્રિમ.